

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
1895 - 1923 թթ.**

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

РОССИЙСКАЯ ФЕДЕРАЦИЯ
СЕВЕРО-КАВКАЗСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ
(1895–1923 ГГ.)

СБОРНИК СТАТЕЙ

ЕРЕВАН – 2022

9(47.925)
4-25
h2
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՅՈՒՄԻՍԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴԱՇՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (1895–1923 ԹԹ.)

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐ.Ք. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԶԱՐ
237

ARCH. MESROB ASHJAN
BOOK SERIES

Spay...

ԵՐԵՎԱՆ – 2022

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հետազոտությունը իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԳԿ-ի
և ՀՀՈՀ ՌԴ) կողմից տրամադրված
ֆինանսական աջակցությամբ՝ 20RF-103
ծածկագրով գիտական համատեղ ծրագրի շրջանակներում:

Հայկական հարցը միջազգային հարաբերություններում (1895-
Հ 253 1923 թթ.): Հոդվածների ժողովածու / Խմբ.: Ա.Ա. Մելքոնյան.- Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2022.- 320 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է 2021-2022 թթ. ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի և ՌԴ Հյուսիսկովկասյան դաշնային համալսարանի (ՀԿԴՀ) միջև
գիտական համագործակցության շրջանակներում լույս ընծայված տպագիր ու
անտիպ հոդվածներ:

Ժողովածուն նախատեսված է պատմաբանների, միջազգայնագետների և
ընթերցասեր լայն հանրության համար:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Արդի ժամանակաշրջանում միջազգային գիտական համա-
գործակցությունը նորանոր հաջողություններ է արձանագրում:
Վերջին տասնամյակներին այն նոր ձևեր է ընդունում նաև ինչպես
ամբողջ հայագիտության, այնպես էլ պատմագիտության ոլորտում:
Արտերկրում աճել է հետաքրքրությունը Հայաստանի, մասնավորա-
պես Հայկական հարցի պատմության նկատմամբ: Այդ առումով
առանձնանում է Ռուսաստանի Դաշնության Հյուսիսկովկասյան
դաշնային համալսարանի (ՀԿԴՀ) Համաշխարհային պատմության,
քաղաքագիտության և միջազգային հարաբերությունների պատ-
մության ամբիոնը, որի հետ, տվյալ համալսարանի և ՀՀ ԳԱԱ
պատմության ինստիտուտի միջև գիտական համագործակցության
շրջանակներում, վերջին տարիներին լույս են տեսել բազմաթիվ
հոդվածներ, կազմակերպվել են համատեղ նստաշրջաններ, մաս-
նագետների, ուսանողների այցելություններ, աշխատանք է տար-
վել երիտասարդ կադրերի պատրաստման ուղղությամբ և այլն:

Կողմերի միջև համագործակցության նոր մակարդակ նշա-
նավորվեց 2021-2022 թթ., երբ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտու-
տը (ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյան, պ.գ. դոկտոր Ռուբեն Սահակ-
յան և պ.գ. դոկտոր, պրոֆ. Վահան Մելիքյան, կրտսեր գիտաշխա-
տող Նինետա Ադամյան) և ՀԿԴՀ վերոհիշյալ ամբիոնը (պ.գ. դոկ-
տոր, պրոֆ. Իգոր Կրյուչկով, պ.գ. թեկնածուներ Լյուդմիլա Վելիչ-
կո և Կարինե Համբարձումյան, երիտասարդ հետազոտող Աշխեն
Հակոբյան) իրականացրին «Հայկական հարցը միջազգային հա-
րաբերություններում (1895-1923 թթ.)» համատեղ ծրագիրը: Հայ և

ռուս հետազոտողները թեմայի վերաբերյալ տպագրեցին մի շարք հոդվածներ, զեկուցումներով մասնակցեցին գիտաժողովների: Սույն ժողովածուում տեղ գտած տպագիր ու անտիպ աշխատությունները, որոնք նոր լույս են սփռում խնդրի ուսումնասիրության բնագավառում, ներկայացվում են գիտական հանրության և ընթերցող լայն շրջանակների դատին:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 155-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ (Ա-Դո)

Բանալի բառեր՝ Ա-Դո, Նոր Բայազետ, Երևան, ՀՅԴ, հայ-թաթարական ընդհարումներ, Արցախ, Վան, Ռոստոմ, Արամ Մանուկյան, Նիկոլ Աղբալյան, Փետրվարյան հեղափոխություն, Սալմաստ, Սարդարապատ, Գարեգին Նժդեհ:

Նախաբան

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Արևմտյան Հայաստանի Բայազետ քաղաքից Արևելյան Հայաստան վերաբնակվեցին 300 ընտանիքներ, որոնք հաստատվեցին Սևանի ավազանում ու իրենց բնակավայրն անվանեցին Նոր Բայազետ: Նորաբնակների թվում էին նաև Տեր-Մարտիրոսյանները¹:

Գաղթականներին նոր բնակավայր էր ուղեկցել բայազետցի Մկրտիչ աղա Արծրունին, որն էլ համարվում է ապագա քաղաքի հիմնադիրը: Նրա մահից հետո բնակչության համար առավել ազդեցիկ դեմքը և փաստացի ղեկավարն էր եղբայրը՝ Բարսեղ աղա Արծրունին, ով Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի օգնությամբ կառուցում է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, ապա 1852 թ. հիմնում է ուսումնարան, որը սկսում է գործել 1854 թ.²: Նշենք, որ աշակերտները, ըստ ծնողների կարողության, ուսման համար տարեկան որոշակի գումար էին վճարում, իսկ անապահով ընտանիքների երեխաները սովորում էին անվճար: Բ. Արծրունին գիտակցում էր, որ նորաբնակները չեն տիրապետում ռուսերենի, չգիտեն օրենքները,

¹ Նահապետյան. 2011, 5: Այս տեղեկությունների հեղինակն Ա-Դոն է, որն իր ուսումնասիրությունն անվանել է «Քառասնամեակ Նոր-Բայազետի հայոց ուսումնարանի (1852–1892)» (տե՛ս Նահապետյան. 2011, 6):

² Նահապետյան. 2011, 7–8:

ուստի անհրաժեշտ է նրանց ուսուցանել ռուսերեն, «որպէս զի դորանով թէ՛ վարչական կանոններին ծանօթանային և թէ՛ բողոքող և պատասխանատու ժողովրդի մեծամասնութիւնը անգիտակցաբար յաճախ տուգանքի և պատժի չենթարկուէր»³: Նա դիմում է իշխանություններին, որոնք ընդառաջ գնալով՝ 1855 թ. հիմնում են տարրական ուսումնարան (первоначальное одноклассное училище)⁴: 1867 թ. Արծրունու ջանքերով արական ուսումնարանին կից հիմնվում է իգական ուսումնարան:

Իր կրթօջախի պատմությունն ուսումնասիրած և այդ մասին հետազոտություն գրած բժախնդիր Ա-Դոն ցավով նշում է, որ հիմնադրման օրվանից մինչև 1870-ական թվականները ուսումնարանի արխիվում չեն պահպանվել արձանագրություններ կամ այլ փաստաթղթեր, իսկ մինչև 1880-ական թվականները եղածներն այնքան համառոտ են ու կցկտուր, որ «մարդ դժվարանում է մի որոշ գաղափար կազմել ուսումնարանի մի ամբողջ տասնեակ տարուայ կեանքի մասին»⁵:

Շուրջ 90 տարի առաջ հիմնադրված Նոր Բայազետ քաղաքը հայ հասարակությանը տվեց բազմաթիվ գործիչներ, որոնք իրենց համեստ լուծման ներդրեցին հայոց պատմության մեջ:

Ուսումնառությունը և հասարակական գործունեության սկիզբը

XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակներում հայ հասարակությունը իր համար բացահայտում է հասարակական և քաղաքական ասպարեզ մտած մի նոր անձնավորության՝ Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանին (1867–1954), որն ավելի շատ հանրածանոթ էր Ա-Դո կեղծանունով⁶: Հ. Տեր-Մարտիրոսյանը⁷ ծնվել է 1867

³ Նահապետյան, 2011, 8:

⁴ Նահապետյան, 2011, 9:

⁵ Նահապետյան, 2011, 11:

⁶ Նշենք, որ Ա-Դոյի ավագ եղբայր Սիրականը (1863–1933) եղել է ՀՀ խորհրդարանի պատգամավոր, Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ: Մյուս եղբայրը՝

թ. հունվարի 4-ին Նոր Բայազետ քաղաքում: Ընտանիքը եղել է բազմանդամ՝ ութ երեխա՝ հինգ տղա և երեք աղջիկ: Հ. Տեր-Մարտիրոսյանը երրորդ զավակն էր: Հայրը զբաղվել է առևտրով ու անասնապահությամբ:

Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում: 1880 թ. մահանում է հայրը, և մայրը հարկադրված է լինում Ա-Դոյին ուղարկել Երևան, որտեղ եղբայր Սիրականը ուներ փոքրիկ խանութ: 1881 թ. սեպտեմբերի 2-ին 14-ամյա Ա-Դոն ճանապարհվում է Երևան: Պատանին հիացմունքով է նկարագրում Երևանը. «Բուսականությունից զուրկ ... Բայազետից հետո այգիներով շրջապատված ու բուսազարդ Երևանը և այն էլ սեպտեմբեր ամսին, երբ այդ քաղաքը ներկայացնում է պտուղների ու առատության մի ծով, ինձ վրա թողեց հմայիչ տպավորություն»⁸:

Խանութը չէր գրավում Ա-Դոյին: Սկզբնապես իր ազատ ժամանակն օգտագործում էր «Մշակ» լրագրի ընթերցման համար, որի էջերում ծանոթացավ Րաֆֆու վեպերին: Ա-Դոյի բնութագրմամբ, «Մշակը» «նոր սերնդի դավանանքների, իդեերի և առաջադեմ մտքերի արտահայտիչը»⁹ էր: Երևանում նա գտնում է համախոհների, որոնք հիմնականում ռուսաստանյան տարբեր բուհերի և Գևորգյան ճեմարանի ուսանողներ էին: Նրանք հավաքվում և քննարկում էին ազգային ու քաղաքական տարաբնույթ թեմաներ, հարցեր:

Ա-Դոն ակտիվորեն զբաղվում է ինքնակրթությամբ, որին նպաստում է երևանցի բժիշկ Լևոն Տիգրանյանը, որն ուներ հա-

Միքայելը (Մար, Մար Ծիմուն, 1869–1931), անդամագրվելով ՀՀ Դաշնակցությանը, ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայ ազատագրական պայքարին: Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գասպարյան, Սահակյան, 2015, № 3, 197–233:

⁷ Ժամանակակիցը՝ Եփրեմ Սարգսյանը, Ա-Դոյին նկարագրել է այսպես. «Երկարահասակ, նիհար, ջղուտ դեմքով, սև ու անհանդարտ աչքերով եւ թախծոտ արտայայտությամբ: Լուրջ, միևնույն մոայլությամբ աստիճան եւ ինքնամիտի» (տե՛ս Սարգսյան, 1952, 90):

⁸ Ա-Դո, 2015, 34:

⁹ Ա-Դո, 2015, 39:

րուստ գրադարան և ընթերցանության նպատակով գրքեր էր տրամադրում երևանցիներին, հիմնականում՝ դպրոցահասակ երեխաներին: Երբ նրանք գիրքը ընթերցելուց հետո վերադարձնում ու նորն էին խնդրում, Լ. Տիգրանյանը պահանջում էր պատմել գրքի բովանդակությունը և, երբ երեխան «անցնում» էր քննությունը, միայն այդ ժամանակ էր նոր գիրք տալիս¹⁰:

1885 թ. սեպտեմբերին Ա-Դոն ծառայության է անցնում Աֆրիկյանների¹¹ նշանավոր առևտրական տանը, որը տնօրինում էր Երևանի նահանգի ողջ առևտրին, այդ թվում՝ բամբակի: Իր հուշերում նա նկարագրում է հայ վաճառականների կողմից կատարված մեքենայությունները, որոնց նպատակն էր լրացուցիչ շահույթ կորզել՝ խաբելով կամ մոլորեցնելով մանր առևտրականներին կամ գնորդներին:

Ա-Դոն նկատում է մեկ այլ վտանգավոր միտում, թե ինչպես բամբակի առևտրի մենաշնորհն աստիճանաբար անցնում է Մոսկվայի և Լոնդի վաճառականներին, որոնք աստիճանաբար շուկայից դուրս են մղում տեղացիներին: Նա ուսումնասիրում է հիմնախնդիրն ու վերլուծական հոդված գրում «Բամբակի առևտուրը Երևանում» վերնագրով և ուղարկում է «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունուն¹²: Թերթի 1888 թ. հունվարի 23-ի համարում տպագրվում է Ա-Դոնի նշված հոդվածը: Նա հուշագրում է. «Իմ ուրախությանը չափ չկար ...: Այդ մոմենտից ես ինձ զգացի այլ մարդ»¹³: 1891 թ. Ա-Դոն պաշտոնապես դարձավ «Մշակի» երևանյան թղթակիցը:

1887 թ. Անդրկովկասի հայ բնակչությունը ենթակա էր զորակոչի: 1888 թ. հոկտեմբերի 18-ին Ա-Դոն ներկայանում է զինվորա-

կան հանձնաժողովին, որը վիճակահանությամբ կատարում էր զինակոչը: Ճակատագիրն այնպես դասավորվեց, որ զինակոչիկների քանակը լրացվեց մինչև Ա-Դոնի հասնելը. նա ազատվեց զինվորական ծառայությունից՝ ստանալով աշխարհագրորդ երկրորդ կարգի պահեստայինի վկայական:

Սկզբնապես արևելահայերն ամեն կերպ աշխատում են խուսափել պարտադիր զինվորական ծառայությունից, սակայն ռուսական կառավարության այդ որոշման արդյունքները երևան եկան շուրջ երեք տասնյակ տարի անց, երբ հայ զինվորը զենքը ձեռքին սկսեց պաշտպանել իր հայրենիքը: Ինչպես փաստում է Ա-Դոն, «Ռուս կառավարությունը՝ հանդերձ իր բացասական հատկություններով ... արել է հայ ժողովրդին մի մեծ ծառայություն, այն է, որ տվել է նրան զինվորական կրթություն»¹⁴:

Ա-Դոնի երազանքն էր շարունակել կրթությունը Երևանի թեմական դպրոցում, ուստի նա 1889 թ. մայիսի 1-ին դուրս է գալիս Աֆրիկյանների առևտրական տան աշխատանքից և սեպտեմբերի 25-ին քննություններ հանձնելուց հետո ընդունվում է հինգերորդ դասարան, որն ավարտում է 1890 թ.: Համադասարանցին՝ Աշոտ Աթանասյանը¹⁵, վկայում է՝ նա իր հիմնական հետազոտությունները կատարել է 1890-ական թվականներից մինչև 1920 թ., և որ աչքի ընկնող գրական ու քաղաքական ուժ էր՝ «իր հրապարակախոսական մի շարք ուսումնասիրություններով»¹⁶:

¹⁴ Ա-Դո. 2019, 131:

¹⁵ Աշոտ Աթանասյան (1870–1941) – գյուղատնտես, երգիծաբան, հրապարակախոս և հասարակական գործիչ: Ուսանել է գյուղատնտեսություն Լայպցիգի համալսարանում: Հիմնադրել և խմբագրել է «Աշխատանք», «Նոր աշխատանք» շաբաթաթերթերը (1906–1907), «Գյուղատնտես» մասնագիտական հանդեսը: Հանդես է եկել «Մալ-մանե», «Մտորա-կետ», «Մալ-Ման» և այլ ծածկանուններով: Զգալի գործունեություն է ծավալել Արևմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսության վերականգնման գործում (1915–1917): Խորհրդային տարիներին շարունակել է աշխատել գյուղատնտեսության բնագավառում:

¹⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 314, ց. 1, գ. 21, թ. 54:

¹⁰ Ա-Դո. 2015, 44:

¹¹ Ա-Դոն առանձնակի հարգանքով է հիշում Աֆրիկյան եղբայրներից Տիգրանին, որը կրթված անձնավորություն էր և բարեգործ: Նրա անձնական նախաձեռնությամբ ու օժանդակությամբ տարբեր բնակավայրերում հիմնվում են երկու տասնյակից ավելի տարրական դպրոցներ:

¹² Գասպարյան, Մահակյան. 2015, № 16, 215–221:

¹³ Ա-Դո. 2015, 56:

1891 թ. մահանում է Մակար Ա Թեղուտցի կաթողիկոսը, ու թափուր մնացած աթոռի համար պայքար է ծավալվում Մկրտիչ Խրիմյանի (Խրիմյան Հայրիկ) և Կ. Պոլսի պատրիարք Խորեն Աջըզյանի միջև: Ա-Դոն գործուն մասնակցություն է ունենում Գ. Արծրունուն՝ որպես Կովկասի հայության թեմական պատգամավոր ընտրելու գործընթացին: Համատեղ պայքարի շնորհիվ՝ 1892 թ. մայիսի 5-ին էջմիածնում միաձայն կաթողիկոս ընտրվեց Մ. Խրիմյանը:

Ա-Դոն հուշերում աշխատել է շրջանցել իր և եղբոր՝ Միքայելի ՀՅԴ ու ավագ եղբոր՝ Սիրականի Սահմանադիր-ռամկավար կուսակցության անդամ լինելու փաստը, որը խորհրդային տարիներին խիստ վտանգավոր էր¹⁷: Բացի այդ, որևէ ակնարկ չի անում Արևմտյան Հայաստան զենք ու զինամթերքի փոխադրությանը մասնակից լինելու մասին: Նրա այդ գործունեության մասին տեղեկանում ենք ոստիկանական տեղեկագրերից: 1896 թ. հունվարի 15-ին և 26-ին ոստիկանությունն Աղստաֆա կայարանում բռնագրավում է ատրճանակի 13 հազար փամփուշտ, որի հասցեատերն էր Մարտիրոսով ազգանունով անձը: Բեռն ուղարկվել էր «Նադեժդա» ընկերության միջոցով, որի աշխատակիցն էր եղել Ա-Դոն: Պատմաբան Գևորգ Խուդինյանի կարծիքով՝ «Այդ փամփուշտներն ուղարկվել էին ՀՅԴ Երևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանին (Ա-Դո)»¹⁸:

Ա-Դոն եղել է ՀՅԴ Երևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ¹⁹, սակայն ինչ-ինչ հարցերում տարաձայնություններ ունենալով՝ դադարեցրել է կուսակցությանն անդամակցելուց: Ժամանակակիցը

¹⁷ Ա-Դոյի դուստրը՝ տիկին Ադոյանը, մեզ տեղեկացրել է՝ 1937–1938 թթ. հայտնի էր դարձել, որ հորը ձերբակալելու էին: Ա-Դոն նամակով դիմում է ԽՍՀՄ կառավարության և ԽՍՀՄ քաղաքային անդամ Անաստաս Միկոյանին, որի միջամտությամբ փրկում է Ա-Դոյին կալանավորվելուց:

¹⁸ Խուդինյան. 2006, 270:

¹⁹ Խուդինյան. 2006, 338:

վկայում է. «Իր մայր կուսակցության դեմ նա երբեք թշնամական դիրք չբռնեց եւ մնաց բարեմիտ քննադատողի դերում»²⁰:

Սեփական օճառի արտադրություն դնելու անհաջող փորձից հետո Ա-Դոն ծառայության է անցնում «Խանզադյանի մագազին» խանութում, որտեղ աշխատում է մինչև 1905 թ.: Գործերի բերումով լինում է Մոսկվայում, այցելում է թանգարաններ, պատկերասրահներ: Մեծ թատրոնում ներկա է լինում համաշխարհային հռչակ ունեցող երգիչ Ֆյոդոր Շալյապինի համերգին:

1903 թ. տպագրվում է Ա-Դոյի՝ ներկայիս գիտական հասարակությանը սակավ հայտնի «Մակեդոնիա» գրքույկը, որում հանգել է այն հետևության, թե օսմանյան տիրապետության ներքո գտնվող Մակեդոնիայի համար հակազաղութային ելույթների ազդակ է եղել թուրքական կառավարության կողմից 1895 թ. մայիսի 11-ին ընդունված և հայկական նահանգների համար նախատեսվող Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը²¹:

1905 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ա-Դոն ընդունվում է Խարկովի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի առաջին կուրս՝ որպես ազատ ունկնդիր: Այդ ժամանակ ողջ Ռուսաստանում, ինչպես նաև Խարկովում, սկսվել էր Ռուսական առաջին հեղափոխությունը: Ամենուրեք տեղի էին ունենում հակակառավարական բռնություններ, գործադուլներ, ոստիկանության ու զորքի հետ ընդհարումներ: Այդ ժամանակ Խարկովի գեներալ-նահանգապետն էր գեներալ Նիկոլայ Պեշկովը, որին Ա-Դոն պետք է հանդիպեր 1916 թ., երբ նա ցար Նիկոլայ II-ի կողմից նշանակվել էր Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-նահանգապետ:

Ա-Դոն, տեղեկանալով, որ համալսարանն անհայտ ժամանակով չի գործելու, 1905 թ. նոյեմբերի կեսերին վերադառնում է Թիֆ-

²⁰ Սարգսեան. 1952, 91:

²¹ Ա-Դո. 1903, 12–13:

լիս, որտեղ ականատես է լինում «ակնհայտի արհեստականորեն առաջ քաշված հայ-թուրքական ընդհարման»²²:

Հայ-թաթարական ընդհարումների լուսաբանումն Ա-Դոյի ուսումնասիրությունում

Հայությունն ամբողջովին կլանված լինելով Արևմտյան Հայաստանով՝ անուշադրության էր մատնել արևելահայության հետ կապված հիմնախնդիրները, հատկապես՝ ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Բոլորի համար անսպասելի էր 1905 թ. փետրվարին սկսած և աստիճանաբար ահագնացած հայ-թաթարական ընդհարումները²³, որոնց դրդողը ռուսական իշխանություններն էին: Անուշադրության էր մատնվել նման հնարավորությունը, երբ կար տեղեկություն, որ 1903 թ. վերջին «կառավարությունը հրափրել էր թուրք բեգերին օգնութեան հայերի դեմ, բայց վերջինները հրաժարուել էին»²⁴:

Բաբվում 1905 թ. փետրվարի 6-ի ընդհարումն ազդանշան էր, որպեսզի սկսվեն հարձակումները հայ բնակչության վրա: Ռուսապատակ մահմեդականներին աջակցում են Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի շիա հավատակիցներն ու ցեղակիցները²⁵: Ա-Դոյի կարծիքով՝ «Ազգամիջյան ընդհարումների նպաստավոր վայր էր Բաբուն: Նախ այդ քաղաքն իրենից ներկայացնում էր բազմացեղ ժողովուրդների խառնարան, որում ռեակցիան կարողանում էր հավաքագրել բավականաչափ ուժեր»²⁶: Կովկասի կառավարչա-

²² Ա-Դո. 2015, 111:

²³ Դեռևս 1888 թ. հունվարի 5-ին ոմն Սուլթան բեկի կողմից Թիֆլիսում Երևանի շուկայում, սպանվում են երկու հայ: Ինչպես երևում է, օրն էլ պատահական չէր ընտրված. Սր. Ծննդյան նախօրյակն էր: Սկսվում է իրարանցում, որի ընթացքում սպանվում են տասից ավել հայեր և թաթարներ: Փոխանակ պատժելու մարդասպանին՝ իշխանությունները տարբեր պատժամակետների՝ 4-ից մինչև 12 տարով դատապարտեցին հինգ հայի (տե՛ս Ա-Դո. 2013, 30–31):

²⁴ Տե՛ս Նիսթեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար. 2007, 303–304:

²⁵ Հայոց պատմություն. 2015, 20:

²⁶ Ա-Դո. 2013, 115:

պետության, ապա փոխարքայության հայության ինքնապաշտպանությունը հիմնականում ստանձնում է ՀՅԴ-ն, որի «կազմակերպման կենտրոնական դեմքը Ռոստոմն էր»²⁷:

Ա-Դոն Երևանում անձամբ է ականատես լինում բախումներին, ապա ձեռնարկում է փաստահավաք հսկայածավալ աշխատանք, անհրաժեշտության դեպքում այցելում ընդհարման վայրերը, զրուցում ականատեսների և ինքնապաշտպանական մարտերի մասնակիցների հետ: Միաժամանակ հոդվածներ է ուղարկում «Մշակին», որտեղ ներկայացնում է բախումները տարբեր բնակավայրերում: Անձամբ լինում է Գանձակի, Շուշիի, Սյունիքի (Զանգեզուր) գավառներում և այլ վայրերում²⁸:

Ժամանակակիցը՝ Եփրեմ Սարգսյանը, վկայում է, որ բախումների ժամանակ «Ադոն սառնասիրտ, հիւանդի վիճակը քննող բժշկի պէս հաշում էր թէ՛ առաջին գնդակը երբ՝ պայթեց, ժամը քանիսի՞ն եւ որ՝ կողմից ու դիրքից»²⁹: Ա-Դոն անաչառ լինելու համար տեղեկություններ էր հավաքում նաև ռուսական ոչ պաշտոնական մամուլից, քանի որ վերջինս ամեն կերպ աշխատում էր քուղարկել կամ խեղաթյուրել իրականությունը:

Հայությունը հատկապես ծանր կորուստներ ունեցավ Նախիջևանում. 1905 թ. մայիսի 12-ին այստեղ սկսվում է հայ-թաթարական ընդհարումը, որը, Ա-Դոյի գնահատմամբ, «... ոչ թե ընդհարում էր, այլ հարձակում, սպանություն, կոլոպուտ, որը տարածվեց Նախիջևանի շրջանի բոլոր հայաբնակ գյուղերում»³⁰:

Ա-Դոն ուղղակիորեն նշում է, որ հայ-թաթարական կոիվները ծրագրվել են ռուսական բարձրագույն իշխանության կողմից, իսկ «անմիջական գործադրողը եղաւ Բագուի նահանգապետ իշխան Նակաշիճեն, գօլիցինեան ռէժիմի այդ ստոր, վատթարագոյն ներ-

²⁷ Հայոց պատմություն. 2015, 21:

²⁸ Ա-Դո. 1907, 1:

²⁹ Սարգսեան. 1952, 90:

³⁰ Ա-Դո. 1907, 116:

կայացուցիչը»³¹: Ակներն է, որ բախումներում իրենց սև դերը կատարեցին թաթար կալվածատերերը, որոնք «Անգիտակ խաւար թուրք մասսային հաւատացրին, որ նրան կեղեքողը, նրա աղքատության ու թշուառութեան պատճառը հայն է»³²:

Ա-Դոն ցավով նշում է, որ 1905–1906 թթ. ցարական կառավարությանը հաջողվեց ժողովրդական զանգվածներին շեղել իր դեմ պայքարելուց՝ միմյանց դեմ ուղղելով ժողովուրդներին³³:

Հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ փորձեր են կատարվում կռվող կողմերին բանակցությունների սեղանի շուրջ նստեցնելու և հաշտվեցնելու համար, սակայն՝ ապարդյուն³⁴: Ընդհանրապես, թաթարները նման փորձերը դիտում են որպես թուլություն և վերսկսում են հարձակումները: Արցախի, մասնավորապես՝ Շուշիի պաշտպանությունը ղեկավարող Խանասորի Վարդանը (Սարգիս Մեիրաբյանը) իր հուշերում վկայում է, որ երբ հայերը սկսեցին թաթարների նման նրանց տները հրդեհել, կանանց ու երեխաներին սպանել, թշնամին բողոքել է՝ պահանջելով դադարեցնել դրանք. «Երբ նոցա ասում [ենք], թե դուք էլ եք նոցա վերաբերմունքը ցույց տվել, նոքա պատասխանել են, թե մենք տգետ ենք, դուք չպետք է անեիք մեզ նման»³⁵:

Ա-Դոն տենդագին աշխատում է նոր ուսումնասիրության՝ հայ-թաթարական բախումների պատմությունը հրատարակության պատրաստելու վրա՝ բազմիցս ստուգելով ու վերստուգելով փաստերը և վկայությունները: Եվ երբ գիրքը պատաստ էր, նա այն հանձ-

³¹ Ա-Դո. 1907, 5–6:

³² Ա-Դո. 1907, 6:

³³ Ա-Դո. 1907, 6:

³⁴ 1906 թ. փետրվարի 20-ից մարտի 6-ը Կովկասի փոխարքայի պալատում տեղի է ունենում հայ-թաթարական 60 ներկայացուցիչների ժողով, որը նպատակ ուներ հաշտեցնել հակամարտ կողմերին: Հայերը մեղադրում են իշխանություններին, որ վերջինս էր բախումների դրդողը, իսկ թաթար ներկայացուցիչները մեղադրում են հայերին և ՀԶԴ-ին: Արդյունքում ոչինչ չի փոխվում, և ընդհարումները վերսկսվում են: Ա-Դոյի կարծիքով «Հաշտության այդ բոլոր փորձերը ճիշտ այն նշանակություն ունեցան, ինչ որ կատակերգությունը բեմի վրա» (տե՛ս Ա-Դո. 1907, 410–411):

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, թ. 3:

նում է տպարան՝ «հրատարակման և վաճառահանման իրավունքը թողնելով տպարանատիրոջը, որովհետև իմ միջոցներով աշխատությունս հրատարակել հնարավոր չէր»³⁶:

Հարկ է նշել, որ առ այսօր Ա-Դոյի «Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1905 թթ.)» աշխատությունը մնում է հայ-թաթարական ընդհարումները մանրամասն ուսումնասիրած եզակի գործ. հեղինակն անձամբ է եղել կռիվների վայրերում և հավաքել ականատեսների ու մասնակիցների վկայությունները:

Ուսումը Ս. Պետերբուրգում, ճանապարհորդությունն Արևմտյան Հայաստան, ձերբակալությունն ու բանտարկությունը

Հայ-թաթարական ընդհարումների ավարտից հետո Ա-Դոն որոշում է ուսումը շարունակել Ս. Պետերբուրգում 1907 թ. հիմնված Հոգեմայրդաբանական ինստիտուտում, որը միաժամանակ գիտահետազոտական ու բարձրագույն ուսումնական հաստատություն էր³⁷: Ինստիտուտի պրոֆեսորների թվում էին ժամանակի նշանավոր գիտնականներ՝ հոգեբան Վլադիմիր Բեխտերևը, պատմաբան և իրավաբան Մաքսիմ Կովալևսկին, փիլիսոփա ու տնտեսագետ Եվգենի դե Ռոբերտին, պատմաբան, հետազայում ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Եվգենի Տարլեն և ուրիշներ:

Երիտասարդին հիացրել էր Ս. Պետերբուրգը: Այցելել է թանգարաններ, թատրոններ, գրադարաններ: Ա-Դոյին հաճելիորեն զարմացրել էր ինստիտուտի ուսանողությունը և պրոֆեսորադասախոսական կազմի՝ անկաշկանդ, պարզ ու ընկերական հարաբերությունները: Ինչպես նշում է, «Դասախոսությունների ոճը նոր էր, բովանդակություններն ավելի ևս նոր ...»³⁸:

³⁶ Ա-Դո. 2015, 115:

³⁷ Հիմնադիրն է նշանավոր գիտնական, հոգեբույժ, հոգեբան, ակադեմիկոս Վ. Բեխտերևը (1857–1927): 1925 թ. ինստիտուտը կրում է Վ. Բեխտերևի անունը և գործում է առ այսօր: Այժմ կոչվում է Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева.

³⁸ Ա-Դո. 2015, 124:

... Ա-Դոն վաղուց էր ցանկանում լինել Արևմտյան Հայաստանում և անձամբ ուսումնասիրել հայության դրությունը, կատարել որոշակի ուսումնասիրություններ: Առիթ հանդիսացավ 1908 թ. հուլիսի 10-ին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը, որի հետևանքով սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը զրկվեց բացարձակ իշխանությունից, և երկիրը դարձավ սահմանադիր միապետություն: 1909 թ. հունիսի 22-ին անցնելով թուրքական սահմանը՝ Ա-Դոն նույն օրը հասնում է Բայազետ: Այստեղ երկու օր մնալուց, հայ բնակչության թիվը, զբաղմունքները, հարկային համակարգը, տնտեսական և սոցիալական վիճակը ուսումնասիրելուց հետո համեմատում է նոր ու հին բայազետցիների սոցիալ-տնտեսական դրությունը և գալիս է այն եզրակացության, որ վերջիններս իրենց զարգացմամբ 40-ից 50 տարով ետ են մնում³⁹:

Բայազետից հետո Ա. Դոն լինում է Դիադինում, Վանում, Մուշում, Կարինում և այլ վայրերում, որտեղ մանրամասն հետազոտում է հարկային համակարգը, հայ-քրդական հարաբերությունները, տեղեկություններ է հավաքում հաղորդակցության ուղիների, արհեստագործության, առևտրի, դրամական շրջանառության և այլնի մասին⁴⁰: Վանում այցելում է Աղթամար կղզի, որտեղ միաբանները ցույց են տալիս մի քար, որը կոչում էին «Բաֆֆու քար»: Ըստ նրանց՝ այդ քարի վրա է Բաֆֆին գրել «Ձայն տուր, ով ծովակ» բանաստեղծությունը⁴¹:

Օգոստոսի 20-ին Ա-Դոն վերադառնում է Երևան, սկսում է մշակել հավաքած նյութերը, սակայն թողնում է անավարտ, քանի որ սեպտեմբերին Հոգենյարդաբանական ինստիտուտում սկսելու էին դասերը: Գալով Ս. Պետերբուրգ՝ նա շարունակում է ուսումը: Սակայն դեկտեմբերի 18-ին եղբորից նամակ է ստանում այն մասին, որ իր դեմ մեղադրանք է հարուցվել հեղինակած «Ազատագ-

րական շարժումը Ռուսաստանում» գրքի համար⁴²: Ա-Դոն հարկադրված է լինում գալ Թիֆլիս, որտեղ դատը հետաձգվում է, քանի որ եղբայրը 500 ռուբլի գրավ էր մուծել: Ուստի նա գնում է Երևան ու շարունակում աշխատել Արևմտյան Հայաստանում հավաքած նյութերի մշակմամբ՝ հրատարակության նախապատրաստելու համար:

Արևմտյան Հայաստանում կատարած ուսումնասիրությամբ Ա-Դոն հսկայածավալ, ահռելի ու անգնահատելի աշխատանք է կատարել⁴³, սակայն մեկ անձը, որքան էլ նպատակամղված և գործի նվիրյալ լինի, ի զորու չի հավաքել սպառիչ տեղեկություններ Արևմտյան Հայաստանի հայկական շենքերի և հայ բնակչության վիճակագրության մասին: Այս հանգամանքի վրա է ուշադրություն դարձրել պատմաբան Գեղամ Բադալյանն իր հետազոտության մեջ⁴⁴: Այնուամենայնիվ, Ա-Դոյի աշխատությունը կարևոր և լուրջ ուսումնասիրություն է՝ անկախ այնտեղ տեղ գտած որոշ վրիպակների:

Վերադառնալուց հետո Ա-Դոն 1910 թ. մարտի 17-ին Երևանում դատապարտվում է 1 տարի ազատազրկման, և բռնագրավված 987 օրինակ գրքերը ոչնչացվում են: Նա չի համաձայնվում որոշման հետ և վճռաբեկ դատարանին բողոք է ներկայացնում: Պատասխանը ստանալու համար պետք էր սպասել շուրջ երեք ամիս: Այս դադարը նրան հնարավորություն է տալիս երկրորդ անգամ մեկնել Բայազետ և լրացուցիչ ուսումնասիրություններ կատարել:

1910 թ. հուլիսի կեսերին Ա-Դոյին տեղեկացնում են, որ իր բողոքը մերժվել է, և նա պետք է կրի մեկ տարվա բանտարկություն⁴⁵: Նա իր պատիժը կրում է Ախտայի (Հրազդան) գյուղի բանտում, որտեղից շարունակում է հողվածներ ուղարկել Թիֆլիսում հրատարակվող «Հորիզոն» թերթին: 1911 թ. օգոստոսի 4-ին լրանում է Ա-

³⁹ Ա-Դո. 2015, 130:

⁴⁰ Ա-Դո. 2015, 132:

⁴¹ Ա-Դո. 2015, 289:

⁴² Ա-Դո. 1908:

⁴³ Ա-Դո. 1912:

⁴⁴ Բադալյան. 2005, 212-220:

⁴⁵ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 06. VIII. 1909 (տե՛ս Յով. Տեր-Յարութիւնեանցի հոդվածը):

Դոյի մեկամյա բանտարկության ժամկետը, և նա ազատ է արձակվում:

Ազատության մեջ գտնվելով՝ Ա-Դոն սկսում է ուսումնասիրել Երևանի գիմնազիայում Խաչատուր Աբովյանի մասին եղած արխիվը, որն ընդգրկում էր 1843–1848 թթ.: Նա 150 օր⁴⁶ ուսումնասիրում է փաստաթղթերը. առանձնապես հետաքրքրում էր Խ. Աբովյանի անհետացման հարցը, սակայն այդ հիմնախնդիրը լուսաբանող որևէ փաստ չի հաջողվում գտնել: Կատարված աշխատանքը հրատարակվում է 1917 թ. «Գործ» ամսագրում⁴⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը. Ա-Դոյի գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում և Հյուսիսային Պարսկաստանում

1914 թ. հուլիսի կեսերին Ա-Դոն հանգստանում էր Ղարաքիլիսայում (Կիրովական, Վանաձոր), որը, նրա կարծիքով, Դիլիջանից հետո երկրորդ լավագույն հանգստավայրն էր, երբ տեղեկացավ՝ սկսվել է Համաշխարհային պատերազմը⁴⁸: Ռազմաքաղաքական հակամարտ երկու խմբավորումները՝ Եռյակ, ապա Քառյակ և Անտանտը, կենտրոնացնում են ունեցած ողջ ուժերը, միաժամանակ կազմակերպում են աշխարհագրային կամավորական ստորաբաժանումներ: Կովկասի փոխարքայությունում նմանապես կազմակերպվում են կամավորական խմբեր կամ դրուժինաներ: Թույլատրվեց արտասահմանից վերադառնալ հետաքննության մեջ գտնվող ՀՅԴ գործիչներին, որոնք ընդգրկվեցին դրուժինաների հրամանատարական կազմի մեջ: Նրանց մի մասին ոգևորել էր այն հանգամանքը՝ կովկասյան իշխանությունները խոստացել էին Արևմտյան Հայաստանին շնորհել ինքնավարությունը, որը, Ա-Դոյի գնահատմամբ, «Խաբուսիկ խոստումը նետված էր՝ դյուրահավատ գլուխ-

ներն իրենց էլ խաբեցին, մասսաներին էլ»⁴⁹: Նա վկայակոչում է ՀՅԴ հայտնի գործիչ Ռոստոմի (Ստեփան Զորյան) հետ ունեցած խոսակցությունը: Վերջինս, գալով Կ. Պոլսից, նպատակ ուներ դադարեցնել կամավորական շարժումը: Սակայն համոզվելով, որ անհնար է կանգնեցնել գործընթացը՝ ինքն էլ է լծվում «այդ աշխատանքին»⁵⁰:

Դրոն (Դրաստամատ Կանայան) Ա-Դոյին առաջարկում է ղեկավարել իր հրամանատարության տակ գտնվող II կամավորական դրուժինայի տնտեսական մասը, սակայն մերժում է ստանում, որը հիմնավորում է հետևյալ կերպ. «... մինչև մեր գնդերը ռուսական բանակի հետ օգնության կհասնեն հայ ժողովրդին, տեղի կունենան մասսայական ջարդեր ու թերևս Դուք հանդիպեք հայ ժողովրդի բեկորներին»⁵¹: Ա-Դոն նպատակահարմար է համարում իր գործունեությունը ծավալել գաղթականության շրջանում:

Կարծում ենք, որ անկախ այն հանգամանքից, թե հայերից կկազմվեին կամավորական դրուժինաներ, թե՛ ոչ, Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական կառավարությունը վաղօրոք մշակել էր հայերի ցեղասպանությունը, և կամավորական շարժումը լոկ առիթ էր այն իրագործելու համար: Հետագայում ցեղասպանության զոհ գնացին նաև կայսրության մյուս ազգային փոքրամասնությունները՝ ասորիները, հույները և եզդիները:

Ռուս-թուրքական ռազմաճակատում մարտական գործողությունների սկզբում նախաձեռնությունն անցնում է թուրքերին: Սակայն 1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5 (4)-ը Սարիղամիշ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում թուրքական III բանակը ծանր կորուստներ է կրում և նահանջում:

Թուրքական հարձակման հետևանքով սահմանամերձ շրջանների հայությունը հարկադրված էր լքել բնակավայրերը: Ա-Դոյի

⁴⁶ Ա-Դո. 2015, 178:

⁴⁷ Տե՛ս Ա-Դո. 1917, Բ. մաս, № 5–6, 30–41, № 7–8, 48–69:

⁴⁸ Ա-Դո. 2015, 182:

⁴⁹ Ա-Դո. 2015, 192:

⁵⁰ Ա-Դո. 2015, 196:

⁵¹ Ա-Դո. 2015, 198:

վկայությամբ՝ «Գաղթականությունը եկավ որպես հեղեղ ու հեղեղեց Ղարսի (Կարսի – Ռ. Ս.), Կաղզվանի, Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Սուրմալուի, Էջմիածնի, Երևանի և Շարուրի գավառները»⁵²: Այդ օրերին Ա-Դոն գտնվում էր Մարգարա գյուղում, որտեղ կազմակերպվում էր փախստականների դիմավորումը, պարենավորումը և տեղավորումը: Հատկապես ծանր վիճակում էին երեխաները, որոնք ողջ ճանապարհի ընթացքում գտնվել են անձրևի տակ: Ա-Դոյին հիացրել էր Մարգարայի բնակչության վերաբերմունքը գաղթականության նկատմամբ: Գյուղացիների տները բաց էին բոլորի համար, ուշադրություն չէին դարձնում, որ նրանք ցեխոտ էին ու թրջված, լվանում էին զգեստները և նույնիսկ հարմարություններ ստեղծում լողանալու համար⁵³:

Արդեն տեղեկություններ են ստացվում թուրքերի կողմից իրականացվող զանգվածային կոտորածների մասին: Ա-Դոն ջարդերից հրաշքով փրկվածներից մանրամասն փաստեր է հավաքում, արձանագրում և ստուգում: 1915 թ. փետրվարից Վանի նահանգում սկսվում են թուրք-քրդական հարձակումները հայկական բնակավայրերի վրա: Երիտթուրքական իշխանություններն առաջին հերթին հաշվեհարդար են տեսնում հայության ղեկավար կազմի հետ, ինչպես, օրինակ, Շատախում, ապա Վանում: Առաջինում ձերբակալվում են ՀՅԴ անդամ, ուսուցիչ Հովսեփ Չոլոյանն ու նրա հինգ ընկերները, իսկ Վանում նահանգապետ Զևդեթ բեյը խաբեությամբ հաշվեհարդար է տեսնում ՀՅԴ գործիչներ Վռամյանի (Օնիկ Դերձակյան) ու Իշխանի (Նիկոլ Պողոսյան) հետ:

Նման պայմաններում Վանի հայությունը, մի կողմ թողնելով կուսակցական տարաձայնությունները, միավորվում և արժանի հակահարված է հասցնում երիտթուրք ոճրագործներին: 1915 թ. մայիսի 4-ին, շնորհիվ վանեցիների հերոսական դիմադրության և ռուսական զորքի ու հայ կամավորների, Վանն ազատվում է թուրք և

քուրդ ելուզակներից: Մայիսի 7-ին ռուսական հրամանատարությունն Արամ Մանուկյանին նշանակում է Վանի և ազատագրված գավառների ժամանակավոր կառավարիչ (նահանգապետ): Վան են շտապում հայ գործիչները, որոնց թվում էր Ա-Դոն⁵⁴:

Վան-Վասպուրականի դիմադրությունը հիրավի ոգևորել էր հայությանը. հատկապես ուրախացնում էր այն հանգամանքը, որ ռուսական հրամանատարությունն Արամին նշանակել էր նահանգապետ: Բոլորին թվում էր, թե իշխանությունները կատարում են իրենց խոստումը, և պետք է սպասել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հռչակմանը: Վանի հայկական իշխանությունն ամբողջովին լծվել էր իր պարտականությունների կատարմանը: Ա-Դոն պարտադիր է համարում այցելել Արամին, երկար զրուցում են, և Ա-Դոյի խոստովանությամբ՝ «Դուրս եկա Արամի մոտից մխիթարված, հայացքս նորից ձգեցի ազատագրված քաղաքի վրա, փովեցին առաջս ավերված թաղերի փլատակները և այդ փլատակների միջից ծագող լուսավոր պատկերներ»⁵⁵: Նրա համար այդ լուսավոր պատկերներն են մարտերի մասնակիցները՝ Սևոն՝ Իսկուհի Համբարձումյանը, Աղավնի Վարպետյանը, 12-14 տարեկան Ասլանը, Ոստանը, Բաբկենը և ուրիշներ:

1915 թ. հունիսի 28-ին Ա-Դոն մի խումբ անձանց հետ մեկնում է նահանգի գյուղերը: Փեսանդաշտում հանդիպում են դիմադրության ղեկավար Լևոն Շաղոյանին, նրանից տեղեկություններ են հավաքում ինքնապաշտպանական մարտերի մասին: Հունիսի 30-ին հասնում են Անդրանիկի դրոժինային, որտեղ տեղեկանում են, որ կամավորները նախորդ օրը պարտության են մատնել թշնամուն՝ որպես ռազմավար վերցնելով չորս թնդանոթ⁵⁶: Վանիկ գյուղում հանդիպում են մյուս դրոժինաների հրամանատարներ Վարդանին, Դրոյին, Քեռուն (Արշակ Գավաֆյան) և Խեչոյին (Խաչատուր

⁵² Ա-Դո. 2015, 206:

⁵³ Ա-Դո. 2015, 208:

⁵⁴ Տե՛ս Սահակյան. 2012, 233–242, Սահակյան. 2012, 407–430:

⁵⁵ Ա-Դո. 2015, 236:

⁵⁶ Ա-Դո. 2015, 240:

Ամիրյան-Գևորգյանց): Այս հանդիպումներից բացի, Ա-Դոն ամենայն մանրամասնությամբ փաստագրում է թուրք-քրդական ելուզակների իրականացրած սպանող և կողոպուտը: Այսպես, գալով Գավաշի գավառ՝ արձանագրում է, որ այցելած ավելի քան 15 գյուղերն⁵⁷ ամբողջովին ամայացված էին, բնակչություն չկա:

Ա-Դոն Նիկոլ Աղբալյանի հետ այցելում են Նարեկա վանք, որտեղ գտնվում է Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը: Անվանի գրականագետը սկսում է կարդալ «Նարեկի» գլուխներից մեկը: Ա-Դոնի վկայությամբ, նա ընթերցում էր «այնպիսի ոգևորությամբ և այնպիսի շնչով, որպիսին հատուկ է վեհ գաղափարներով տարված մեկին: Այդ վայրկյանին ամեն ինչ մոռացած՝ նա անէացել էր և ինձ թվաց, որ իմ առաջ կանգնած է միջին դարերի միմիայն հոգեպես ապրող միստիկը»⁵⁸:

Ապա Ա-Դոն այցելում է Հայոց ծորի Հիրճ գյուղ, որտեղ Ջևդեթի հրամանով ապրիլի 3-ին դավադրաբար սպանվել էին Իշխանը և նրա երեք ընկերները⁵⁹:

Ա-Դոնի համար անհասկանալի էր 1915 թ. հուլիսի 14-ի ռուսական զորքի նահանջը: Ռուսական հրամանատարությունը ծրագրել էր առաջանալ Մշո դաշտ, որի համար ստեղծվում է հատուկ ջուկատ՝ գեներալ Իվան Տրովսինի հրամանատարությամբ: Նա առանձնացնում է Չիտայի կազակային գունդը, Հայկական I և II դրուժինաները զորային ավագ Վասիլևի հրամանատարությամբ: Եվ այդ նախապատրաստություններին հետևում է նահանջի հրամանը⁶⁰: Ստեղծված խուճապային պայմաններում Վասպուրականի հայությունը հարկադրված էր գաղթել: Ա-Դոնին, Հակոբ Տեր-Հակոբյանին

⁵⁷ Ա-Դո. 2015, 247:

⁵⁸ Ա-Դո. 2015, 249:

⁵⁹ Ա-Դոն հետաքննում է Իշխանի և երեք ուղեկիցների՝ Պողոս Թությունջյանի (Զորթոթ Պողոս), Միհրան Տեր-Մարգարյանի ու Վահան Խոտանյանի դավադիր սպանությունը (Մահակյան. 2017, 3–20):

⁶⁰ Վանի նահանջի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հարությունյան. 2002, 46–58, Մահակյան. 2015, 82–88:

և Իսահակ Տեր-Ղազարյանին հանձնարարվում է էջմիածին հասցնել Աղթամարի՝ շուրջ 200-ի հասնող ձեռագրերը, որը նրանք հաջողությամբ կատարում են:

Ա-Դոն հրատարակում է հատուկ ուսումնասիրություն՝ նվիրված Վանի հայության ինքնապաշտպանությանը, որը հիմնված է անձնական փաստահավաք տվյալների և Վանի նահանգապետարանի արխիվից քաղած փաստաթղթերի հիման վրա⁶¹:

Ա-Դոնի գործունեության համար 1916 թ. դառնում է որոշակի դադարի ժամանակահատված: Նա սկսում է հրատարակության պատրաստել Վանում հավաքած նյութերը: Ավարտելուց հետո գիրքը («Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թականներին») հանձնում է «Արարատ» գրախանութին, որն ուներ իր տպարանը: Մի պայմանով, որ իրեն օրինակներ տրվեն աշխատությունից:

1916 թ. հունվարի 18-ին «Երևան է ժամանում ռուս լավագույն մարդկանցից մեկը՝ Վալերի Բրյուսովը»⁶², որը դասախոսում է հայ բանաստեղծության մասին: Նշանավոր գրողի ժամանումը հատկանշական էր, քանի որ հայությունը գտնվում էր հոգեկան ծանր վիճակում⁶³: Վ. Բրյուսովի դասախոսությունը տևում է երեք ժամ, որն ավարտում է հետևյալ խոսքով. «Շատ ծանր փոթորիկներ են եկել ու անցել, բայց դու (հայ ժողովուրդը – Ռ. Ս.) տարել ես, այս փոթորիկն էլ կանցնի, հավատացած եմ ես, այս էլ կտանես: Հավաքիր ուժերդ, տար եռանդուն աշխատանք և այս նոր վերքդ կբուժվի, կմոռացվի»⁶⁴:

Ռուսական երկրորդ հեղափոխությունը. Ա-Դոնի գործունեությունը Կարմիր խաչի ջոկատում

⁶¹ Ա-Դո. 1917:

⁶² Ա-Դո. 2015, 338:

⁶³ Հովի. Թումանյանի գնահատմամբ՝ «Նա (Վ. Բրյուսովը – Ռ. Ս.) Հայոց բանաստեղծությունը անուանում է հայ ազգի ազնվականության վկայական» («Հորիզոն», 12.1.2016): Հայ իրականության հետ Վ. Բրյուսովի առնչությունների մասին մանրամասն տե՛ս Закарян. 2016.

⁶⁴ Ա-Դո. 2015, 340:

1917 թ. հունվարի 1-ին էջմիածնում գտնվող «Ազգագրական հանձնաժողովը», որի նախագահը Գարեգին ծայրագույն վարդապետ Հովսեփյանն էր, իսկ քարտուղարը՝ պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը, Ա-Դոյին առաջարկում են համատեղ աշխատել «Վշտապատում» վերնագրով ժողովածուի վրա: Երկու շաբաթ անց մեկ այլ առաջարկ է արվում ռուսական Կարմիր խաչի Պետրոգրադի ջոկատի կովկասյան կայանների լիազոր Սիրական Տիգրանյանի կողմից: Նա առաջարկում է միասին մեկնել Սալմաստ և ուսումնասիրել գաղթականության թիվը, կենցաղը, կարիքներն ու այլն: Ա-Դոն ընտրում է վերջին առաջարկը, քանի որ ցանկանում էր լինել Պարսկաստանում, ծանոթանալ տեղի իրականության հետ և այցելել Րաֆֆու հետ կապված վայրերը:

1917 թ. փետրվարի 23-ին՝ Համաշխարհային պատերազմի եռուն շրջանում, Ռուսաստանում տեղի է ունենում բուրժուադեմոկրատական հեղափոխություն: Մարտի 3-ին ռուս քաղաքական, պետական և ռազմական գործիչները ստիպում են Նիկոլայ II-ին հրաժարական տալ: Իշխանությունն անցնում է ժամանակավոր կառավարությանը՝ իշխան Գեորգի Լվովի նախագահությամբ: Ո՛չ այս, ո՛չ էլ Ալեքսանդր Կերենսկու գլխավորած կառավարություններն ի գործու չեղան լուծել պետության առջև ծառացած հիմնախնդիրները և հեռացան պատմության ասպարեզից՝ իրենց տեղը զիջելով բուլշևիկներին: Վերջիններիս առաջնորդ և Ռուսաստանի Ժողովրդական կոմիսարների նախագահ Վլադիմիր Լենինի (Ուլյանով) առաջարկությամբ ընդունված «Խաղաղության և հողի մասին» երկու դեկրետները կազմալուծեցին ռուս-թուրքական ռազմաճակատը: Ռուսական զորքը սկսեց զանգվածաբար լքել ռազմաթափառաբեմն ու հեռանալ հայրենիք: Անցնելով Երևանով՝ զինծառայողների որոշ մասը զբաղվում էր հատկապես ոգելից խմիչքների կողոպուտով, որոնցից մեկի ժամանակ՝ դեկտեմբերի կեսերին, շուկայում հրդեհ է

բռնկվում: Ա-Դոյի բնորոշմամբ՝ «այս հրդեհը կարծես հանդիսացավ գալիք աղետների ազդանշան»⁶⁵:

1917 թ. ապրիլի 12-ին Ա-Դոն և Պետրոգրադի ջոկատի Սալմաստ գավառի կայանի դպրոցի տեսուչ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը ճանապարհվում են Պարսկաստան: Լինում են Թավրիզում, իսկ ապրիլի 17-ին հասնում են Սալմաստ գավառի կայան, որի կենտրոնը Կալասար գյուղն⁶⁶ էր: Ա-Դոն անմիջապես սկսում է իր ուսումնասիրությունները: Լինում է Սալմաստում, որտեղ նաև ապաստան էին գտել Ջուլամերիկի ասորիները: Հայությունը բավականին տուժել էր: Սալմաստում կար հայկական 23 գյուղ, որոնցից 5-ը զուտ հայաբնակ էին, իսկ 18-ում հայերի հետ բնակվում էին պարսիկներ ու ասորիներ⁶⁷: Միաժամանակ ուսումնասիրում է հարկահանության տեսակները, ինչպես նաև մինչև պատերազմը պանդխտության գնացած հայերի թիվը: Ա-Դոն արձանագրում է, որ արտագնա աշխատանքից բերված գումարների շնորհիվ «Սալմաստի հայ ժողովուրդն անցյալում ունեցել է համեմատաբար լավ վիճակ, եղել է բարեկեցիկ»⁶⁸:

Ա-Դոն բաց չի թողնում հնարավորությունն այցելելու մեծանուն գրող Րաֆֆու ծննդավայրը՝ Փայաջուկ գյուղ: Նա ոչ միայն կազմում է գրողի տան հատակագիծը, այլև մանրամասն նկարագրում է շինությունը, որը, նրա կարծիքով, գյուղի լավագույն տունն է: Ա-Դոյին հետաքրքրում է նաև մեկ այլ շեն՝ Սավրան, որտեղից էին Րաֆֆու «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի երկու գլխավոր գործող անձինք՝ Քավոր Պետրոսը և Մուրադը:

⁶⁵ Ա-Դո. 2015, 345:

⁶⁶ Կալասար գյուղը XX դարակեսին ուներ 500-ից ավելի հայ բնակիչ: Գյուղում կային Սր. Սարգիս եկեղեցի, Րաֆֆու անվան երկդասյա դպրոց, Գ. Արծրունու անվան գրադարան: Եղել է գրչության կենտրոն, այժմ ամայի է:

⁶⁷ Ա-Դո. 2015, 281:

⁶⁸ Ա-Դո. 2015, 286:

Ա-Դ-ն այցելում է ասորիների կենտրոն Զուլամերիկը, ուսումնասիրում նրանց կենցաղը և սովորույթները⁶⁹: Հանդիպում է ասորիների հոգևոր առաջնորդ, Արևելքի ասորական եկեղեցու պատրիարք Մար Բենիամին Շիմուն XXI-ին: Նշում է, որ նրա քույրը՝ Սուրմա խանումը, մեծ ազդեցություն ուներ եղբոր վրա և շատ հարցեր լուծում էր ինքնուրույն, առանց պատրիարքի: Ա-Դ-ն նկատում է, որ Սուրմա խանումի անզլերենի ուսուցիչն անգլիացի միսիոներ, դոկտոր Բրաունն է⁷⁰:

1917 թ. մայիսին Ա-Դ-ն մեկնում է Ադբակի գավառ, այցելում է Սբ. Բարդուղիմեոսի վանք⁷¹, իր պարտքն է համարում նաև լինել պարսկաթուրքական սահմանին գտնվող Դերիկի Սբ. Աստվածածին վանքում, որի վանահայրը Բագրատ վարդապետ Թավաքալյանն էր: Վանքը եղել է հայդուկային հենակետ:

Ա-Դ-ն հասնում է նաև նշանավոր Խանասորի դաշտ, որտեղ, Վարդանի գլխավորությամբ, հայդուկները հարձակվել էին քրդական մագրիկ ցեղի վրա՝ վրեժխնդիր լինելու հայերի կոտորածի համար, որոնք 1896 թ. հունիսի 20-24-ը հարձակվել էին Վանից Պարսկաստան նահանջող, հիմնականում անգեն 700-ից ավելի հայերի վրա ու մեծ մասին կոտորել Գարահիսարի լեռնանցքում և Սբ. Բարդուղիմեոսի վանքի մոտ:

Պատերազմի հետևանքով Ադբակի 27 բնակավայրերից մնացել էր միայն 7 գյուղ, որտեղ հայեր էին ապրում⁷²: Ողջ ճանապարհ

⁶⁹ Ա-Դ-յի հիշողությունների այս հատվածը տե՛ս **Գասպարյան, Սահակյան**, 2013, 13-32:

⁷⁰ Ա-Դ-ն. 2015, 296:

⁷¹ 1915 թ. ապրիլի 2-ին գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի Կովկասյան 2-րդ հրաձգային բրիգադն ու հայ կամավորական II դրուժինան հասնում են Սբ. Բարդուղիմեոս, որտեղ գտնվում է Հիսուսի աշակերտ և I դարում Հայաստանում քրիստոնեության քարոզիչ Սբ. Բարդուղիմեոսի դամբարանը: Այն կիսով չափ բացված է. դա եղել է քուրդ կողոպտիչների ձեռքի գործը: Երբ նրանք հոգնել են և ցանկացել են ջուր խմել Մեծ Չաք գետից, «նրանցից մեկը սկսել է խմել, անսպասելիորեն իրեն վատ է զգացել ու տեղնուտեղը մահացել է, որից հետո մյուսները սարսափած փախել էին վանքից» (տե՛ս **Սահակյան**, 2019, 318):

⁷² Ա-Դ-ն. 2015, 308:

հորդության ընթացքում Ա-Դ-ն ականատես է լինում թուրք-քրդական ավերածություններին և գազանություններին: Ռուսական զորքի հաղթանակները հարկադրում են 1890-ական թվականներին «քրդացած» հայերին վերստին վերադառնալ իրենց ազգային պատկանելիությանն ու կրոնին⁷³: Նրանց թվում կային նաև քրդեր, որոնք նման քայլի են դիմում, որպեսզի կարողանան նպաստ ստանալ⁷⁴:

Ավարտելով իր ուսումնասիրությունները Հյուսիսային Պարսկաստանում՝ Ա-Դ-ն 1917 թ. հունիսի 6-ին Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի հետ ճանապարհվում է Վան. լինում են Խոյում, Սարայում և հունիսի 12-ին հասնում Վան:

Մինչ այդ Ա-Դ-ն Վանում եղել էր երկու անգամ՝ 1909 և 1915 թթ.: Այս անգամ պատկերն այլ էր: Վասպուրականը գրեթե դատարկվել էր հայերից: Բնակչության 70-ից 80%-ը գտնվում էր ծննդավայրից դուրս: Ուրախալին այն էր՝ կազմվել էր Վանի օկրուգ, որը գլխավորում էր կոմիսար Կոստանդին (Կոստյա) Համբարձումյանը: Նրա հետ Ա-Դ-ն առաջին անգամ հանդիպել էր Գորիսում 1906 թ.՝ հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, երբ Կ. Համբարձումյանը ղեկավարում է Սյունիքի հայության ինքնապաշտպանությունը⁷⁵:

Ա-Դ-ն Վանում մնում է հինգ օր, որի ընթացքում տեղացիներից տեղեկություններ է հավաքում Վասպուրականի մի շարք գավառների և քրդական ցեղերի մասին: 1917 թ. հունիսի 17-ին ճանապարհվում է Երևան:

Սարդարապարի ճակատամարտը և Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը

⁷³ Ա-Դ-ն. 2015, 312-315:

⁷⁴ Ա-Դ-ն. 2015, 315:

⁷⁵ Ա-Դ-ն. 2015, 323:

Ստեղծված պայմաններում հայությունը սկսում է կազմակերպել իր զինված կազմավորումները: Օսմանյան կայսրությունը, օգտվելով խառնիճադանջ իրադրությունից, 1918 թ. փետրվարին անցնում է հարձակման: Հայկական նորակազմ ռազմական կազմավորումները դժվարությամբ են դիմադրում թշնամուն: Մայիսի 26-ին, Ա-Դոյի բնորոշմամբ, «տեղի ունեցավ Սեյմի անձնասպանության ակտը»⁷⁶: Վրաստանի Ազգային խորհուրդը հայտարարեց անկախ հանրապետություն: Մեկ օր անց նմանատիպ հայտարարությամբ հանդես եկավ Ադրբեջանը: Մայիսի 30-ին ստեղծված պայմաններում Հայ ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն ու միակ իշխանությունը⁷⁷:

Ա-Դոն այցելում է Կարսի ամրոց, որտեղ ամենայն մանրամասնությամբ ծանոթանում է կառուցվածքին, կրակակետերի դասավորությանը, ստորգետնյա ապաստարանների և այլնի: Ինքնին հասկանալի է, որ Ա-Դոն վստահելի մարդ էր, որը երբեք հակառակորդին չէր հայտնի իր տեսածների մանրամասնությունները, սակայն, կարծում ենք, որ չէր կարելի քաղաքացիական անձնավորությանը նման հնարավորություն տալ: Այս օրինակը վկայում է, թե ինչպիսի «լուրջ» փոփոխություններ են տեղի ունեցել բանակում: Սա հետևանք էր 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության, երբ ժամանակավոր կառավարությունն իր մի շարք «ժողովրդավարական» օրենքներով քայքայեց ռուսական բանակն ու նավատորմը:

Ա-Դոն հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում ամրոցի սպառազինության և կայազորի մասին⁷⁸: Ցավոք, 1918 թ. ապրիլի 12-ին Անդրկովկասյան կառավարության նախագահ Ակակի Չխենկելու և զինվորական նախարարի պաշտոնակատար, գեներալ Իյա Օդիշելիձեի հրամանով Կարսը, որի հետ մեծ հույսեր էին կապված, հանձնվում է թուրքերին: Վերջիններս, արբեցած իրենց համար

անակնկալ հաջողությունից, զարգացնում են հարձակումը Երևանի և Ղարաքիլիսայի ուղղություններով: Թշնամուն օգնության են շտապում թուրքական նոր զորամասերն ու քրդական ավազակախմբերը: Հայությունը սկսեց հեռանալ Կողբից, Սուրմալուից, Սարդարապատից, Թալինից և այլ վայրերից: Ա-Դոն արձանագրում է. «Մի քանի հարյուր հազար տաճկական հայության արյան գետերով չհագեցված տաճիկ պետությունը նոր վազք էր տալիս իր դիվային ծրագրին»⁷⁹:

Կարսից նահանջած հայկական զորքը տեղակայվում է Ալեքսանդրապոլում, ամրոցում, շրջակա գյուղերում: Ա-Դոն նշում է թուրքական «փափուկ» դիվանագիտության գործելակերպերից մեկը՝ հակառակորդի զինվորներն այս կամ այն պատրվակով գալիս են Ալեքսանդրապոլ առանց որևէ թշնամություն ցուցաբերելու: Այս և այլ կերպ «բարեկամական» վերաբերմունք ցուցաբերելով՝ «հետզհետե համոզմունք էին առաջացնում, որ նոր հարձակում չի լինի»⁸⁰:

Կարսից նահանջած և Ալեքսանդրապոլում ու շրջակայքում գտնվող հայկական զորքը հայտնվում է հոգեբանական ծանր վիճակում: Հրամանատարության թույլ լինելու պատճառով դասալքություն է սկսվում. 16 հազար զորքից մնում է շուրջ 7 հազարը⁸¹: Մայիսի 15-ին թուրքական զորքը հրետանակոծությունից հետո անցնում է հարձակման և գրավում Ալեքսանդրապոլը:

Իր «Հայության երկունքը» աշխատության մեջ Ա-Դոն առավել մանրամասնությամբ լուսաբանում է 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը, դրանց կազմակերպումն ու ընթացքը: Այդ նպատակի համար նա օգտագործում է ոչ միայն ժամանակի մամուլը և Հայկական կորպուսի արխիվը, այլև իր անձնական դիտարկումները: Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի հերոսամարտերի «ճարտարապետներ»՝ գեներալ Մուսես Սիլիկյանին, Դրոյին և գնդապետ Դա-

⁷⁶ Ա-Դո. 2015, 361:

⁷⁷ Ա-Դո. 2015, 362:

⁷⁸ Ա-Դո. 2015, 365:

⁷⁹ Ա-Դո. 2015, 388:

⁸⁰ Ա-Դո. 2019, 341:

⁸¹ Ա-Դո. 2019, 342:

նիել բեկ Փիրումյանին անվանում է «սուրբ երրորդություն»⁸²: Ա-Դոն Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի հաղթանակների գրավականը համարում է համաժողովրդական պայքարը:

Ա-Դոն ցավով արձանագրում է, որ, չնայած վերը նշված երկու հաղթանակներին, հայկական բանակը պարտություն կրեց Ղարաքիլիսայում⁸³: Քննելով պարտության պատճառները՝ նա վեր է հանում մի շարք սխալներ, որոնք թույլ տրվեցին հրամանատարության և իշխանությունների կողմից՝ 1. տեղի բնակչության մեծ մասը չաջակցեց բանակին, այլ ցանկություն հայտնեց հպատակվել թուրքերին: 2. Ղարաքիլիսայում էին գտնվում 2 հազարից ավելի թուրք ռազմագերիներ, որոնց, որպես «բարի» կամքի արտահայտություն, ազատ արձակեցին. վերջիններս համալրեցին թուրքական բանակի շարքերը: 3. Դիլիջանում գտնվող կորպուսի շտաբը հավատաց ստացված տեղեկությանը, թե թուրքերը մայիսի 22-ին գրավել են Ղարաքիլիսան, որը իրականությանը չէր համապատասխանում: 4. Չկարողացան սաստել ու արգելել տեղի թաթար բնակչությանը, որը կազմելով զինված հրոսակախմբեր՝ ապակայունացնում էր թիկունքը և այլն⁸⁴:

Խուճապը համակել էր բոլորին: Դասալքությունը զանգվածային էր: Մայիսի 30-ին Անդրանիկի զորամասի հետ Դիլիջան հասած նրա վաշտի հրամանատար, կապիտան Միքայել Իշլեմեջյանը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում. «Փողոցներում թափված էին փամփուշտներ արկղերով, հրացաններ ամեն տեսակ, թնդանոթներ, թնդանոթի կառքեր, պահեստների դռները խորտակված, էլ ինչե՛ր, ինչե՛ր»⁸⁵:

Չնայած Սարդարապատում և Բաշ Ապարանում տարած հաղթանակներին՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը

հարկադրված էր հունիսի 4-ին Բաթումիում թուրքերի հետ կնքել հաշտության պայմանագիր: Այդ մասին տեղեկանալով՝ Երևանում սկսում են զանգվածային ցույցեր, որոնց միանում են Արարատյան դաշտի բնակիչները: Ըստ Ա-Դոնի՝ հունիսի 9-ին Ղամաբուլուի (Արտաշատի) Ազգային խորհուրդը Երևան ուղարկեց 3 հազար զինվոր ու սպա: Ա-Դոն վկայում է. «Մոտենում է զորքը կանոնավոր ու միաքայլ: ...Գալիս է նախ զորքի առաջնորդը՝ մի սպա ձիու վրա: Նրա ետևից շարժվում է առաջին վաշտը: Վաշտի առջևից գնում են մեկ երիտասարդ սպա, մեկ դրոշակակիր զինվոր և երկու օրիորդներ ...Դրանք վիրակապ քույրերն են: Գալիս են չորսական շարքերով զինվորները ...: Գալիս են շարքերը լուռ, խոհուն դեմքերով, հաստատուն քայլերով, գալիս են զորական շարքերը երկար ու երկար»⁸⁶: Ցավոք, արդեն ուշ էր:

Տեղեկանալով Բաքվում ընթացող օրհասական պայքարի մասին՝ Ա-Դոն փորձում է մեկնել այնտեղ, սակայն հակասական տեղեկությունները հարկադրում են նրան հրաժարվել իր մտադրությունից: Սեպտեմբերի 15-ին թշնամին կարողացավ գրավել Բաքուն և իրականացնել շուրջ 30 հազար հայերի կոտորած: Ա-Դոն բարձր է գնահատում Բաքվի դիմադրությունը թուրք-թաթարական զորքերին: Նրա գնահատմամբ՝ «Բաքուն հանդիսացավ Անդրկովկասի միջնաբերդը, միջնաբերդ՝ իր հեղափոխական կոչումով»⁸⁷:

Հունիսի 4-ին Բաթումիում չարաբաստիկ հաշտությունն արդեն կնքված էր, սակայն Արարատյան դաշտի բնակչությունը, որը հրաժարվել էր լքել բնակավայրը, դիմագրավում էր թուրքերին՝ հրաժարվելով նրանց ենթարկվել: Որպես օրինակ՝ Ա-Դոն վկայակոչում է հուլիսի 14-ին Չիդամլուի (Ազատավան) գյուղացիների հերոսական պայքարը⁸⁸: Հակառակորդին համառ դիմադրություն ցույց

⁸² Ա-Դո. 2019, 369:

⁸³ Ճակատամարտի օրերին Անդրանիկի դիրքորոշումը տե՛ս Հայոց պատմություն. 2015, 651–652:

⁸⁴ Ա-Դո. 2019, 395:

⁸⁵ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 10, թ. 48:

⁸⁶ Ա-Դո. 2019, 457:

⁸⁷ Ա-Դո. 2019, 552:

⁸⁸ Ա-Դո. 2019, 469:

տվեցին նաև Նովորուզլու⁸⁹ և Դարդալու (Այգեզարդ)⁹⁰ գյուղերը: Այնուամենայնիվ, ուժերն անհավասար էին: Թուրքական հրամանատարությունը Ղամարլուի հայության դեմ նետեց կանոնավոր բանակ, որը զինված էր թնդանոթներով ու գնդացիներով, ուստի հայերը մեկօրյա դիմադրությունից հետո հարկադրված էին փախչել: Նրանք զգալի կորուստներ ունեցան, երբ անցնում էին Ազատ գետը: Շատերը, այդ թվում՝ երեխաներ, խեղդվեցին կամ գնդակահարվեցին թնդք զինվորների կողմից⁹¹: Ա-Դոն ցավով արձանագրում է. «Ղամարլուն դիմադրության մեջ մենակ մնաց: Հայ զորքերի հրամանատարությունը և Երևանի ազգային խորհուրդը ... խոստացած օգնությունը չհասցրին, բավականացան ... բողոքի հեռագիր ուղղելով ... (թուրքերին – Ռ. Ս.)»⁹²:

... Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Թիֆլիսում գործող Հայ հայրենակցական միությունների կենտրոնական միությունը, որը գլխավորում է հայ մեծանուն գրող և հասարակական գործիչ Հովհաննես Թումանյանը, ով ստանձնում է 1918 թ. վերջերին ստեղծված «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննող հանձնաժողովի» ղեկավարությունը, կազմված էր չորս բաժնից՝ պատմաքաղաքական, ռազմապատմական, տնտեսական, քրեական: Որոշում է հետաքննել թուրքական վայրագությունները, ինչպես նաև պատրաստել մի ուսումնասիրություն, որում ներկայացված կլինի ռուս-թուրքական ռազմաճակատում հայ կամավորական խմբերի մասնակցությունը մարտական գործողություններին, արևմտահայերի ինքնապաշտպանական կռիվները:

Դեկտեմբերի սկզբին Ա-Դոն ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանից ստանում է պաշտոնական առաջարկ՝ մաս-

նակցելու հանձնաժողովի աշխատանքներին, որը պետք է ապահովեր հայ բնակչության ունեցած մարդկային ու գույքային կորուստները: 1919 թ. հունվարի սկզբին Ա-Դոն մեկնում է Թիֆլիս և հանդիպում հանձնաժողովի անդամ գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանի հետ, սակայն նպատակահարմար չի գտնում մասնակցել հանձնաժողովի աշխատանքներին:

Ա-Դոն անդրադառնում է մի կնճռոտ հարցի՝ հայ-վրացական պատերազմին, որի համար առիթ էր Հարավային Լոռին, որտեղից հեռացել էին Համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած թուրքական զորքերը: Մարտական գործողությունները սկսվեցին 1918 թ. դեկտեմբերի 11-12-ը և շարունակվեցին մինչև դեկտեմբերի 28-ը⁹³: Ա-Դոն առաջին հերթին նշում է Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Նովսիի փախստականների հիմնախնդիրը, որոնց օգնելու փոխարեն վրացական կառավարությունը թողեց բախտի քմահաճույքին: Դրա հետևանքով հայերը հայտնվում են ծանր վիճակում՝ զրկված լինելով սննդից ու բժշկական օգնությունից: Փախստականներից շատերը մահացան ցրտից, սովից ու համաճարակային հիվանդություններից:

Հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ վրացական իշխանությունները վրացահպատակ հայերի նկատմամբ, բառիս բուն իմաստով, «որս էին հայտարարել»։ զինապարտ հայերը համարվեցին ռազմագերիներ: Ա-Դոյի բնորոշմամբ՝ նման գործողությունները հիշեցնում էին Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ կատարված բռնությունները⁹⁴:

Ա-Դոն իր գրքում անդրադառնում է կարևոր մի իրադարձության. 1920 թ. հունվարի 19-ին Ալեքսանդրապոլում դրվում է Հայկական Համալսարանի հիմքը: Նաև նշում է՝ դրա հետ շարունակվում էին Ադրբեջանի կողմից մարտական գործողություններն Արցախում

⁸⁹ Այժմ Արատաշատ քաղաքի թաղամաս:

⁹⁰ Ա-Դո. 2019, 477:

⁹¹ Ա-Դո. 2019, 478:

⁹² Ա-Դո. 2019, 478:

⁹³ Մանրամասն տե՛ս Հայոց պատմություն. 2010, 116-125, Սարգսյան. 2002, Վիրաբյան. 2016:

⁹⁴ Ա-Դո. 2019, 629:

և Սյունիքում, որոնք ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացվում են Ա-Դոյի կողմից⁹⁵: Իրավիճակն էլ ավելի է սրվում, երբ Ադրբեջանը «հռչակվում» է խորհրդային, որից հետո ՀՀ կառավարությունը ստանում է երկու վերջնագիր, որտեղ պահանջվում էր դուրս բերել հայկական զորքն Արցախից և Սյունիքից: Ա-Դոյի կարծիքով՝ «նրանց դիմումը հայ կառավարությանը ոչնչով չէր տարբերվում նախկին մուսավաթական կառավարության դիմումներից իր ոճով և իր տոնով»⁹⁶: Հայ ժողովրդի համոզմամբ՝ «սա նույն մուսավաթական կառավարությունն է՝ կոմունիստական դիմակ հագած»⁹⁷:

Ա-Դոն ոչ հատուկ խորությամբ է անդրադառնում հայ բուլնիկների կազմակերպած 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությանը և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը: Վերջինս նա համարում է «երկունքի լուծում»⁹⁸:

1919 թ. հիմնվում է Հայաստանի սպառողական ընկերությունների միությունը (Հայկոոպ), որտեղ Ա-Դոն աշխատանքի է անցնում և ծառայում մինչև 1949 թ.՝ վարելով վիճակագրական բաժնի վարիչի պաշտոնը⁹⁹:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի զգալի մասերում հաստատվում են խորհրդային կարգեր, իսկ Սյունիքում, Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ, շարունակվում էր պայքարը բուլնիկյան ուժերի դեմ: 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո խորհրդային իշխանությունները փորձում են համոզել և բանակցությունների ճանապարհով հարկադրել Լեոնահայաստանին հրաժարվել զինված պայքարից: Այդ նպատակով Սյունիք է ուղևորվում պատվիրակություն, որի կազմում էին գրականագետ, պատմաբան Արտաշես Կարինյանը, հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ,

⁹⁵ Ա-Դո. 2019, 676–688:

⁹⁶ Ա-Դո. 2019, 689:

⁹⁷ Ա-Դո. 2019, 699–690:

⁹⁸ Ա-Դո. 2019, 6–7:

⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 41, ց. 1, գ. 1, թ. 4:

պատմաբան Դավիթ Անանունը, Ա-Դոն և այլք, որոնց նպատակն էր՝ համոզել ապստամբներին դադարեցնել դիմադրությունը:

Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության մասնակիցների հետ հանդիպման ժամանակ Ա-Դոն «լուռ էր և իրեն զգույշ էր պահում», սակայն վստահելի մարդկանց զգուշացնում էր չհավատալ բուլնիկ քարոզիչների կեղծ հավաստիացումներին. «Սուտ են խօսում, մի՛ հաւատաք, խաբում են»¹⁰⁰: Հանդիպման վերջում խոստանում է Սյունիքում պայքարողների ընտանիքներին հանձնել տրված օգնությունը¹⁰¹:

Եզրակացություն

XIX դարավերջի և XX դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, գիտնական Ա-Դոն ականատես է եղել Ռուսական հեղափոխությանը (1905–1907 թթ.), հայ-թաթարական ընդհարումներին (1905–1906 թթ.), Արևմտյան Հայաստանում վիճակագրական տեղեկություններ է հավաքել հայերի թվաքանակի, արհեստների, գյուղատնտեսության, թուրքական հարկային համակարգի և այլնի մասին: Նա Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ զբաղվել է Օսմանյան կայսրության կողմից կազմակերպած ցեղասպանությունից փրկված փախստականների օգնության տրամադրմամբ: Վանի հայության հաղթական ինքնապաշտպանությունից (1915 թ. ապրիլ–մայիս) հետո մեկնել է Վասպուրական, որտեղ տեղեկություններ է հավաքել հայերի՝ թուրքերի և քրդերի կողմից կոտորածի ու դիմադրության մասին, իսկ 1917 թ. եղել է Հյուսիսային Պարսկաստանի հայկական գյուղերում և հավաքագրել ոչ միայն հայերի, այլև ասորիների մասին:

Ա-Դոյի ուսումնասիրությունների ճնշող մեծամասնությունը սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն: Նա այն եզակի հետազոտողներից է, ով անձամբ է եղել դեպքերի և իրադարձությունների

¹⁰⁰ Մարգսեան. 1952, 92:

¹⁰¹ Մարգսեան. 1952, 93:

վայրերում, օգտագործել է ոչ միայն ժամանակի պարբերական մամուլը, արխիվային փաստաթղթերը, այլև անձնական հուշագրությունները, որոնք էլ ավելի են արժեքավորել նրա աշխատությունները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.Դո. 1903, Մակեդոնիա, Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան արագատիպ» տպարան, 22 էջ:

Ա.Դո. 1907, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1906 թթ.), Երևան, տպարան Այվազեանց ու Նազարեանց, 464 էջ:

Ա.Դո. 1908, Ազատագրական շարժումը Ռուսաստանում իր ծագման առաջին օրերից, Երևան, տպարան «Լոյս», Արշակ Յակովբեանցի և որդիք, 300 էջ:

Ա.Դո. 1912, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները. Ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական և տնտեսական դրութեան, Երևան, տպարան «Կուլտուրա», 406 էջ:

Ա.Դո. 1917, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թականներին, Երևան, տպարան «Լոյս», 488 էջ, 23 նկարներով և 8 մի գոյնի քարտեզներով:

Ա.Դո. 1917, Խ. Աբովեանի կեանքի վերջին տարիները. – «Գործ» (Բագու), Բ. մաս, № 5–6, էջ 30–41, № 7–8, էջ 48–69:

Ա.Դո. 2013, Ռուսական ցարերը և հայկական հարցը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ պ. գ. թ. Ռ. Գասպարյանի և պ.գ.թ. Ռ. Սահակյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 161 էջ:

Ա.Դո. 2015, Իմ հիշողությունները. առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ռուբեն Գասպարյանի և Ռուբեն Սահակյանի, Երևան, «Վարդան Մկրտչյան» տպագրատուն, 507 էջ:

Ա.Դո (Տեր-Մարտիրոսյան Հովհաննես). 2019, Հայության երկունքը, հրատ. պատր.՝ Վ. Ղազախեցյան, Ռ. Գասպարյան, Ռ. Սահակյան, Հ. Սուքիասյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 765 էջ:

Բաղդասար Գ. 2005, Վարազդատ Տերոյանի վիճակագրական նյութերն Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերյալ. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 212–220:

Գասպարյան Ռ., Սահակյան Ռ. 2013, Ա.Դոյի ընտանեկան արխիվից. Զուլամերիկների ասորիները. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 13–32:

Գասպարյան Ռ., Սահակյան Ռ. 2015, № 16, Ա.Դոյի անտիպ արխիվից. Գրիգոր Արծրունի. – «Հանդես» (գիտամեթոդական հոդվածների ժողովածու), էջ 215–221:

Գասպարյան Ռ., Սահակյան Ռ. 2015, № 3, Մար-ի նորահայտ հուշերը. – «ՎԷՄ», էջ 197–233:

Գասպարյան Ռ., Սահակյան Ռ. 2017, Ա.Դոյի հուշերը Օսմանյան մեջլիսի պատգամավոր Արշակ Վռամյանի սպանության մասին. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 125, էջ 3–20:

Զաքարյան Ա. 2002, Նորահայտ փաստաթղթեր Հովհ. Թումանյանի գլխավորած «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած քննիչ հանձնաժողովի» գործունեության մասին. – ՊԲՀ, № 2, էջ 106–122:

Զաքարյան Ա. 2002, Գեներալ Ալեքսանդր Կուլեբյակինի մասնակցությունը Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասի քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքներին. – «Հայկական բանակ», № 1–2, էջ 155–158:

Խուդինյան Գ. 2006, ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Երևան, հրատ. ՀՅ Դաշնակցության, 440 էջ:

Կոստանդյան Է. 2000, Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը. Երևան, Զանգակ-97 հրատ., 448 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 314, ց. 1, գ. 21, թ. 54, ֆ. 402, ց. 1, գ. 10, թ. 48, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, թ. 3:

Հայոց պատմություն. 2015, հ. 3, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես–1918). գիրք II (1901–1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX սկզբին), Երևան, «Զանգակ», 760 էջ + 32 էջ ներդիր:

Հայոց պատմություն. 2010, հ. 4, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.). գիրք I, Երևան, «Զանգակ», 800 էջ + 24 էջ ներդիր:

Հարությունյան Ա. 2002, Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 46–58:

«Հորիզոն» (Թիֆլիս), 06.VIII.1909 (Յով. Տեր-Յարութիւնեանց. Կօօպերացիայի պահանջը մեզանում), 12.I.1916:

Նահապետյան Ս. 2011, Փաստաթղթեր Նոր-Բայազետ քաղաքի հիմնադրման և հայոց ծխական երկղասյան ուսումնարանի պատմության մասին. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 2, էջ 6–21:

Նիպեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար. 2007, Ե. հատոր, հրատարակության պատրաստեց եւ խմբագրեց Հրաչ Տասնապետեանը, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, Պէյրոս, 528 էջ:

Սահակյան Ռ. 2012, Հաղթանակած Վանը (Ա-Դոյի անտիպ հուշերից). – ՊԲՀ, № 1, էջ 233–242:

Սահակեան Ռ. 2012, Վանի նահանգապետութեան պատմութիւնից (յու-նիս 14-յուլիս 7–յուլիս 25, 1915) եւ Ա-Դօն. – «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս» (Պէյրոս), № 32, էջ 407–430:

Սահակյան Ռ. 2015, Արեւմտեան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս – 1917 թ. փետրվար), Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 428 էջ:

Սահակյան Ռ. 2017, Ա-Դոյի հուշերը Օսմանյան մեջլիսի պատգամավոր Արշակ Վոսանյանի սպանության մասին. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», № 125, էջ 3–20:

Սահակյան Ռ. 2019, Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը. – «Վէմ», № 2, էջ 292–328:

Սարգսեան Ե. 1952, Ադօ (Յովհաննէս Տէր Մարտիրոսեան). – «Հայրենիք» (Բոստոն), № 4, էջ 90–93:

Սարգսյան Կ. 2002, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918–1921 թթ., Երևան, «Նաիրի», 224 էջ:

Վիրաբյան Վ. 2016, Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 830 էջ + 12 էջ ներդիր:

Закарян А. 2003, Александр Кулебякин и Армения. Ереван, Авторское издание, 238 с.

Закарян А. 2016, Армения в литературно-общественной деятельности В. Брюсова. Ереван, Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 168 с.

ОВАННЕС ТЕР-МАРТИРОСЯН (А-ДО)

Резюме

Ключевые слова: А-До, Нор Баязет, Ереван, Дашнакцутюн, армяно-татарские столкновения, Арцах, Ван, Ростов, Арам Манукян, Никол Агбальян, Февральская революция, Салмаст, Сардарапат, Гарегин Нжде.

Общественно-политический деятель и ученый Ованнес Тер-Мартиросян, известный под псевдонимом А-До, родился 4 января 1867 г. в г. Нор Баязете. Там же получил начальное образование. В 1881 г. переехал в Ереван, где окончил епархиальную школу, а в дальнейшем учился в Харьковском университете (1905 г.), в Петербургском Психоневрологическом институте (1907 г.). А-До был очевидцем русской революции (1905–1907 гг.), армяно-татарских столкновений (1905–1906 гг.), почти досконально изучил их причины и написал специальный труд «Армяно-турецкое столкновение 1905–1906 гг.» (1907 г.).

С 22 июня по 10 августа 1909 г. А-До побывал в нескольких губерниях Западной Армении, где собирал статистические сведения о численности армян, ремеслах, о сельском хозяйстве, путях сообщений, о турецкой налоговой системе и др. Обобщив данные, издал специальную работу «Вилайеты Вана, Битлиса и Эрзерума» (1912 г.). За исследование «Освободительное движение в России» (1908 г.) был приговорен к тюремному заключению.

Во время Первой мировой войны О. Тер-Мартиросян всецело занялся оказанием помощи беженцам, спасшимся от Геноцида, осуществленного младотурецким правительством Османской империи. После победоносной самообороны г. Вана и провинции (май 1915 г.) поехал в Васпуракан и собрал информацию об армянских погромах, учиненных турками и курдами и самообороне армян. Впоследствии издал исследовательскую работу под названием «Большие события в Васпуракане. 1914–1915 гг.» (1917 г.).

В 1917 г. А-До побывал в армянских селениях Северной Персии, где собирал сведения не только об армянах, но и об айсоргах и курдах.

После Февральской и Октябрьской революций, когда с русско-турецкого фронта ушла русская армия, Армения оказалась один на один против турецкой армии. О. Тер-Мартиросян как очевидец

подробно излагает те меры, которые предприняла недавно восстановленная армянская государственность (28 мая 1918 г.). Он детально свидетельствует о той героической борьбе, которую вела в мае 1918 г. армянская армия и народное ополчение против турецких войск во время битв при Сардарапате и Баш-Апаране.

В своих исследованиях О. Тер-Мартirosян отмечает то тяжелое положение, в котором оказалась Армения: многотысячные беженцы, разоренная страна; особенно критическая ситуация создавалась после нападения кемалистской армии и советизации Азербайджана (1920 г.). После того, как 2 декабря 1920 г. в значительной части Армении была установлена советская власть, но в Сюнике продолжалась борьба во главе с Гарегином Нжде, новая власть отправила несколько общественных деятелей, в том числе О. Тер-Мартirosяна, чтобы они убедили повстанцев сложить оружие.

Начиная с 1919 г. по 1949 г. А-До работал заведующим статистическим отделом в союзе кооперативных товариществ Армении (Армкоопторг).

Все научные работы О. Тер-Мартirosяна имеют историческое значение как первоисточники. Он один из исключительных ученых, который в своих трудах использовал не только периодику, архивные документы, но и собственные наблюдения очевидца тех или иных событий.

HOVHANNES TER-MARTIROSYAN (A-DO)

Summary

Key words: *A-Do, Nor Bayazet, Yerevan, Dashnaktsutyun, Armenian-Tartar clashes, Artsakh, Van, Rostom, Aram Manukyan, Nikol Aghbalyan, February Revolution, Salmast, Sardarapat, Garegin Nzhdeh.*

Public-political figure Hovhannes Ter-Martirosyan, known under the pseudonym A-Do, was born on January 4, 1867 in Nor Bayazet

town. Here he received his primary education. In 1881 he moved to Yerevan where he graduated from a diocesan school and later studied at the Kharkov University (1905), at the St. Petersburg Psychoneurological Institute (1907). A-Do was an eyewitness to the Russian Revolution (1905-1907), the Armenian-Tartar clashes (1905-1906). He thoroughly studied the causes of the clashes and wrote a special work on the conflict – “Armenian-Turkish clash of 1905-1906” (1907).

From June 22 to August 10, 1910, A-Do visited several provinces of Western Armenia where he collected statistical information on the number of Armenians, crafts, agriculture, communications, the Turkish tax system, etc. Having summarized the data, he created a special work “Vilayets of Van, Bitlis and Erzurum” (1912). He was sentenced to prison for his study “The Liberation Movement in Russia” (1908).

During the First World War I, H. Ter-Martirosyan was fully engaged in helping the refugees who survived the genocide. The latter was organized by the Young Turk government of the Ottoman Empire. After the victorious self-defense of the city and the province of Van (May 1915), he went to Vaspurakan and collected information on the Armenian pogroms committed by the Turks and Kurds as well as the self-defense of Armenians. Subsequently, Ter-Martirosyan published a research work entitled “Great Events in Vaspurakan in 1914-1915” (1917).

In 1917 A-Do visited the Armenian villages of Northern Persia where he gave information not only about the Armenians but also the Assyrians and Kurds.

After the February and October Revolutions, when the Russian army left the Russian-Turkish front, Armenia found itself alone against the Turkish army. H. Ter-Martirosyan as an eyewitness described in detail the measures taken by the newly restored Armenian state (May 28, 1918). He wrote a detailed report on the heroic struggle of the

Armenian army and the people's militia against the Turkish army during the battles of Sardarapat and Bash-Aparan (in May 1918).

In his studies, H. Ter-Martirosyan described the difficult situation in Armenia; thousands of refugees, a devastated country; a particularly critical situation developed after the attack of the Kemalist army and the Sovietization of Azerbaijan (1920). As the Soviet power was established in a significant part of Armenia on December 2, 1920, but the insurgence continued in Syunik led by Garegin Nzhdeh, several public figures including H. Ter-Martirosyan were charged by the new government with a mission to persuade the rebels to lay down their arms and stop the fight.

Beginning from 1919 up to 1949 H. Ter-Martirosyan worked as a head of the statistical department in the Union of Cooperative Partnerships of Armenia (ArmCoopTrade).

*«Պարմա-բանասիրական հանդես»,
Երևան, 2022, № 2, էջ 9–33:*

Каринэ Амбарцумян

к.и.н., доцент, кафедра зарубежной истории,
политологии и международных отношений,
Северо-Кавказский федеральный университет (Ставрополь)

Ашхен Аюбян

ассистент, кафедра зарубежной истории,
политологии и международных отношений,
Северо-Кавказский федеральный университет (Ставрополь)

«АРМЯНСКИЙ ВОПРОС» В ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПОВЕСТКЕ РОССИИ И ЕВРОПЫ НА РУБЕЖЕ XIX – XX ВВ.*

Ключевые слова: общественно-политическая жизнь, «Армянский вопрос», великие державы, Османская империя.

Один из первых советских востоковедов, В. Гурко-Кряжин, определил «Армянский вопрос» как часть «восточного вопроса» и свел его к двум аспектам. С одной стороны, это средство, с помощью которого великие державы усиливали центробежные силы османской Турции. С другой стороны, по мнению того же автора, – это внутренняя борьба армян, «руководимых своей буржуазией за национальное самоопределение»¹. В 1920-х гг. советская историческая наука уже испытывала на себе давление идеологии и положение армянского населения в Османской империи было подано тенденциозно, в ключе классового противостояния. Однако, важно то, что В. Гурко-Кряжин подчеркнул

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ и КН РА в рамках научного проекта № 20-59-05002 Арм_а.

¹ Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос / В. Гурко-Кряжин // Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1927. С. 5–15.

значимость внешнего влияния в развитии «Армянского вопроса», а главное поместил в контекст эволюции международных отношений вплоть до Лозаннской конференции. Определение «Армянскому вопросу» однозначно дать достаточно трудно. Содержательная часть понятия будет детерминирована не только историческим контекстом, но и уровнем освещения проблемы, в дипломатическом и общественно-политическом контекстах будут актуализироваться разные стороны проблемы. В данной работе ставится задача посмотреть на процесс возникновения дискуссий по поводу «армянского вопроса» в общественно-политических кругах России и Европы на рубеже XIX–XX вв. с тем, чтобы выявить оценки, которые давались действиям держав на международной арене по улучшению положения армянского населения в Османской империи.

В международной повестке «армянский вопрос» начал формироваться после русско-турецкой войны 1877–78 гг. Освобождение балканских народов было с воодушевлением воспринято армянским населением. «Армянский вопрос» после Сан-Стефанского договора и Берлинского трактата вышел за пределы Османской империи. Н.А. Сараджян полагает, что это случилось даже раньше, а именно после подписания Адрианопольского перемирия, когда лидеры западных армян активизировали свою внешнеполитическую деятельность². Наиболее последовательно и настойчиво в деле отстаивания прав армянского населения действовала церковь. Константинопольский патриарх армян

² Сараджян Н.А. Армянский вопрос на Берлинском конгрессе 1878 года / Н.А. Сараджян // 100-летие Геноцида армян в Османской империи: уроки истории. Сборник статей по материалам международной научно-практической конференции 20 апреля 2015 г. в Уральском федеральном университете, РФ. – Ереван: Издательство ЕГУ, 2016, С. 22–26.

Нерсес вел переговоры как с османскими властями, которым предлагал свои проекты, так и с европейскими державами, обращаясь к ним за поддержкой в противостоянии заселения армянских территорий мусульманским населением³. После Сан-Стефано забрезжила надежда и наметилось усиление России на Востоке. Однако, в период Берлинского конгресса статья, которая принуждала турецкого султана провести реформы в армянских вилайетах, была пересмотрена. Армянские интересы великие державы фактически проигнорировали и делегатов от армян не пустили на заседание конференции. 61 пункт Берлинского договора обязывал В. Порту провести реформы по улучшению положения армянского населения. Контроль над исполнением возлагался на всех держав-подписантов, т.е. не только на Россию. Российскую империю обязали вывести свои войска из Западной Армении, что снижало давление Порты и давало возможность тянуть с выполнением вышеупомянутой 61 статьи. Кроме того, коллективная ответственность держав, прописанная в договоре, размывала индивидуальную ответственность султана и позволяла игнорировать возложенное на него обязательство. Естественным образом все тяготы жизни армянского населения Турции остались фактически без изменений и национально-освободительное движение только активизировалось.

Берлинский конгресс стал крупным дипломатическим поражением России и не явился средством решения ряда этнотерриториальных проблем на Востоке и Балканах. Его целью было скорее не их урегулирование, а снижение геополитического значения Российской империи.

³ Там же.

Внешняя политика любого государства отражается в общественном мнении, которое также имеет значение при изучении международных отношений. Понимание того, что «Армянский вопрос», вернее его нерешенность, стали следствием определенной геополитической архитектуры в регионе, транслировалось современниками событий. Российский писатель, журналист и публицист А.Н. Молчанов описывал как менялись настроения среди армянского населения между Сан-Стефанским миром и Берлинский конгрессом и поворачивались в сторону Англии. При этом он отмечает, что в 1878 г. «возбуждение национальных чувств среди армян» было невыгодно турецко-английской дружбе, так как непременно развернуло бы армянское население в сторону России. Англия, по его сведениям, собирала максимальное количество прошений с армянского населения территорий, вошедших в состав России (очевидно речь идет о Карсе и Ардагане), с просьбой освободить от «варварского московского ига». Затем все это предъявлялось в Европе, как доказательство правомерности борьбы против России⁴. Англичане способствовали слухам о возможной автономии для армян и греков. А.Н. Молчанов писал о заметно участвовавших визитах армянских представителей в английское посольство, британские чиновники вселяли в них надежду и обещали заставить Турцию и Россию признать автономию Армении: «Автономия Армении, конечно, подвержена большому сомнению, чем участь греческих провинций, но не следует упускать из виду, что у Англии есть прямой интерес создать на русской кавказской границе нейтральное

⁴ Молчанов А.Н. Между миром и конгрессом / А.Н. Молчанов СПб.: Издание книжного магазина «Нового времени», 1878. С. 252.

княжество, которое положило предел русскому продвижению вперед»⁵.

Берлинский трактат стал декорацией, за которой продолжались притеснения немусульманского населения, в первую очередь армянского, в Османской империи. Спорадически возникая в общественно-политической дискуссии, «армянский вопрос» не имел системного освещения. В 1890 г. в английском журнале «The Spectator» вышла статья «Исчезающий договор» (A Vanishing Treaty). Автор статьи назвал все освещение проблемы «наполовину приглушенными рассказами» (halfsmothered tales of violence) о насилии: «Если Англия не сможет их защитить, армяне, естественно, обратятся за помощью к России; и Россия готова оказать ей помощь самым действенным образом»⁶. Шансы России перехватить английскую инициативу расценивались как высокие, так как английское правительство медлило. В качестве яркого примера успеха России приводилась Болгария, в которой было сформировано национальное создание и государственность из материала «менее перспективного» и находящегося дальше от границ империи, чем Армения⁷.

Безусловном сильнейшем игроком в «восточном вопросе», говоря современным языком, бенефициаром ситуации, становилась Великобритания. По отзывам современника и очевидца событий, русского генерал-лейтенанта Д.В. Путяты, британские дипломаты, пресса и политики были заинтересованы в усилении национально-освободительного движения армян, но не из гуман-

⁵ Там же. С. 25–26.

⁶ A Vanishing Treaty // The Armenian massacres, 1894–1896: British media testimony / ed. a. with an introd. by Arman J. Kirakossian; forew. by Lord Shannon. – Dearborn, Mich.: Arm. research center, Univ. of Michigan-Dearborn, 2008. P. 65.

⁷ Ibid. P. 66.

ных побуждений, а скорее для того, чтобы эскалацию использовать в своих геополитических целях на Ближнем Востоке⁸. Поскольку для Великобритании «Армянский вопрос» стал инструментом давления в «восточной политике» не только на Порту, но и на правительства европейских держав, он стал предметом обсуждения на внутривосточной арене, где разворачивалась борьба за места в парламенте и премьерство между консерваторами и лейбористами. И те, и другие активно подхватывали тему армян-христиан, постоянно актуализируемую многочисленными армянскими комитетами, созданными в Европе, в том числе и в Англии. Е.Н. Рукавишников отмечает, что для консервативной партии армянская проблема стала средством политической борьбы в ходе предвыборной кампании⁹. В германской дипломатической переписке не без удивления отмечается, что лозунгом британских либералов стало выражение «Справедливость для христиан на Востоке»¹⁰. По словам британского посла, в Константинополе сэра У. Уайта в самой Армении едва ли есть какое-либо движение за автономию, и что это «всего лишь крик, поднятый Комитетами, которые заняты за границей, и особенно в Лондоне»¹¹.

⁸ Крючков И.В. Британский фактор в развитии национального движения армян Западной Армении в последней трети XIX в. в оценке полковника Д.В. Путяты / И.В. Крючков // Гуманитарные и юридические исследования. 2021. № 3. С. 48–55.

⁹ Рукавишников Е.Н. Армянская проблема в Османской империи и ее последствия в 90-х годах XIX века / Е.Н. Рукавишников // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Сер.: Гуманитарные и общественные науки. – 2019. № 4. С. 61–72.

¹⁰ German diplomatic documents, 1871–1914 / selected and translated by E. T. S. Dugdale; with a preface by the Hon. James W. Gerard and an introduction by J. W. Headlam-Morley. London: Methuen, 1928–31. Vol. II. P. 114.

¹¹ Ibid.

В британском парламенте в это время обсуждались частные вопросы. Например, достоверна ли информация о том, что один из турок, который известен убийством 15 армян, был на ответственном посту в Харберте (Западная Армения), в связи с чем армянское население пребывает в панике¹². Тем не менее в 1890-х годах с началом «гамидовской резни» игнорировать проблему стало невозможно и «Армянский вопрос» прочно вошёл в политическую повестку дня английского парламента, став предметом более активных и серьезных дебатов после 1894 г. Обратимся к одному из протоколов заседаний, который полностью посвящен положению армян в Турции и дает возможность составить представление о мнениях, высказываемых английскими политиками по данному поводу. Так, на заседании от 3 марта 1896 г., Сэмюэл Смит, либеральный член Палаты общин, настаивал на том, что Турция никогда не проводила и не будет проводить никаких реформ, кроме как под принуждением: «Если бы она знала, что флоты великих держав отправятся в Константинополь, если произойдут убийства, резни бы не было»¹³. Ссылаясь на слова А.Б. Лобанова-Ростовского, который с одной стороны, имел опыт дипломатической службы в Турции, а с другой – в указанное время занимал пост министра иностранных дел, С. Смит возлагал всю ответственность на Россию: «Еще 14 июня 1895 г. князь Лобанов сообщил нашему послу, что Россия будет только рада улучшению турецкой администрации и большей безопасности жизни и имущества турецких подданных султана, но

¹² Armenia // Hansard. December – July 1890. Vol. 346. P. 677–678. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1890/jul/03/armenia> (21.06.21).

¹³ Armenian christians // Hansard. – 03 March 1896. – Vol. 38 – cc. 37–125. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1896/mar/03/armenian-christians> (accessed: 21.06.2021)

она будет возражать против создания в Азии территории, где армяне должны пользоваться исключительными привилегиями. По плану послов, эта территория была бы очень большой, охватывая почти половину Малой Азии. Армяне в России, как он уже говорил мне, были в возбужденном состоянии, и власти были вынуждены принять жесткие меры, чтобы помешать им переправлять оружие и деньги через границу. Он понимает, что правительство Ее Величества из-за расстояния между Англией или, вообще, любыми английскими владениями и рассматриваемой территорией должно рассматривать этот вопрос с некоторым безразличием, но Россия не согласится на образование новой Болгарии на своей границе»¹⁴.

Либеральная часть парламента признавала поражение Европы, которая не смогла принудить Турцию к проведению реформ. Распад Османской империи рассматривался как желанный результат, который даст возможность древним государствам перейти под цивилизованное управление Европы. Консерватор Джон Кеннауэй возражал относительно возможностей и намерений России: «В настоящее время существует тупиковая ситуация; наша дипломатия сделала все возможное и потерпела неудачу. Необходимо было признать, что интересы России связаны не с урегулированием этого вопроса, а с сохранением его открытости, чтобы Турецкая империя могла быть раздроблена и разделена между прочими»¹⁵. Другой консерватор Эллис Ашмид-Бартлетт рассматривал Турцию как дружественное суверенное государство и возражал против ее возможного раздела, который допускался либералами. Кроме того, консерваторы были

против усиления влияния России в «Армянском вопросе»: «Такая держава, как Россия, которая не дает своим подданным ни капли свободы, у которой нет конституционных прав, нет свободной прессы, нет суда присяжных, нет элементов человеческой свободы, она непригодна для реформирования других. Держава, которая жестоко преследует любую неортодоксальную форму религии или инакомыслия на своей территории, не имеет права выдавать себя за христианина, защитника... Есть много ненужных и глупых разговоров о том, чтобы отдать России Константинополь и таким образом урегулировать Восточный вопрос. Такая политика не урегулировала бы его, а лишь поставила бы Россию в выгодное положение и дала бы ей мощный рычаг господства над Средиземноморьем и всем Востоком»¹⁶. Очевидно, что британские политики признавали степень влияния России в Турции, однако, дискуссионной оставалась проблема ее ответственности и возможности при урегулировании текущего конфликта.

Мнение парламентских политиков может быть дополнено обращением к трудам другого либерала, ирландца по происхождению, Генри Линча. Будучи путешественником, он познакомился и с кавказской, и с Западной (турецкой) Арменией. В этой связи он предостерегал от допущения возможного продвижения России в пределы Малой Азии, что для Великобритании будет означать только одно – полное российское господство на Ближнем Востоке, под которым он понимал территорию между Индией и Средиземноморьем. Геополитическая ценность Армении была связана с проходным характером территории, через кото-

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

рую можно осуществлять контроль над дорогами, соединяющими Запад и Восток¹⁷.

В России в 1890-е гг. произошли изменения во внутренней и внешней политике. Нарастала революционная напряженность и на этой почве произошло сближение Николая II и турецкого султана Абдул-Гамида II. Армянское национально-освободительное движение в Османской империи и в России стало рассматриваться как революционное. Историк Дж. Киракосян отмечал, что до России доходило мало свидетельств о турецком населении над армянами в Османской империи, поэтому общественность была слабо сведуща в проблеме¹⁸. В 1896 г. профессор и специалист в сфере права Л.А. Камаровский написал предисловие к сборнику статей и выступление европейских представителей «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.»¹⁹. В авторитете и профессионализме Л.А. Камаровского трудно усомниться, так как он был последовательным сторонником развития гуманитарного права и внес большой вклад в развитие международного права, как отрасли. Цель издания он обозначил, как знакомство российской публики с реальным положением армян в Турции: «... нельзя согласиться с теми, которые видят в этом вопросе лишь продукт революционного армянско-английского комитета, пребывающего в Лондоне, или средство, искусственно раздуваемое английской дипломатией в

¹⁷ Lynch H.F.B. The Armenian Question I.- In Russia / H.F.B. Lynch // The Armenian massacres, 1894-1896: British media testimony / ed. a. with an introd. by Arman J. Kirakossian; forew. by Lord Shannon. - Dearborn, Mich.: Arm. research center, Univ. of Michigan-Dearborn, 2008. P. 96.

¹⁸ Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории URL: <http://armenian-house.org/kirakosyan/youngturks-ru/chapter02.html> (accessed:21.06.2021).

¹⁹ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г. М.: Типография «Рассвет», 1896. С. VII-X.

видах внесения смуты в восточные дела, чтобы специально навредить России. Армянский вопрос, как все вообще подобные вопросы об участии христиан в Турции периодически возвращается на сцену и будет волновать общественное мнение и совесть Европы до тех пор, пока она, к стыду своему, будет терпеть бесконтрольно турецкий над ними режим...»²⁰.

Рассмотрим несколько очерков из этого сборника. Так, Бельгийский юрист, также специалист в области международного права, Г. Ролен-Жакмэн призывал улучшить положение армянского населения Османской империи через соблюдение державами правил международной политики. Он сетовал по поводу неисполнения пресловутой статьи 61 Берлинского трактата. Запущенное состояние дел он объяснял, тем что в 1880-е гг. британское правительство делало робкие попытки объединиться с внутри Европы и заставить султана исполнить пресловутую 61 статью, однако это было сделано скорее ритуально просто для того, чтобы снять с себя ответственность за политику Порты, получив отказ других европейских дворов. Все это действо больше напоминало «дипломатическую комедию». Постепенно и Англия перестала отмечать в т.н. Синих книгах²¹ случаи жестокого обращения с армянами²², хотя консулы с мест передавали в Лондон многочисленные описания насилия со стороны курдов и турок.

Другой автор, М. МакКолл, британский священник, писал, что на консульские сообщения британские министры отвечали пустой формальностью и напоминали Порте о необходимости

²⁰ Там же. С. VIII.

²¹ Сборники дипломатических документов, которые подавались на рассмотрение в парламент.

²² Положение армян в Турции до вмешательства... С. 108-109.

проведения реформ. М. МакКолл уповал на общественное мнение, которое находилось под влиянием противоречивых течений. В том числе в массы вбрасывалась информация, что турки не чинят насилия, а подавляют восстания и борются с революционными организациями. Подобные заявления М. МакКолл оспаривал и критиковал²³. Ответственность за международное попустительство и игнорирование «армянского вопроса» он возлагал на Англию, которая создала опасную ситуацию безнаказанности Порты. В 1878 г. согласно англо-турецкой конвенции (она же Кипрская) реформы армянских территорий должны были стать предметом соглашения Великобритании и Турции. После подписания данной конвенции никаких практических шагов по имплементации этого положения со стороны Англии сделано не было. В то же время она заблокировала Россию, которая не могла ввести своей военный контингент для прекращения бесчинств над армянским населением, так как это спровоцировало бы столкновение с Англией. Хотя реальной эффективной силой М. МакКоллу виделась Россия и он говорил об этом факте как желательном для британского общества: «Если бы Россия послала сейчас войска в Армению, чтобы положить конец царящему там террору, то осмелилось ли бы правительство, какое бы то ни было правительство, двинуть хоть один корабль или полк против нее? Напротив! русское вмешательство в данный момент было бы встречено с благодарностью и одобрением во всем королевстве»²⁴.

Современный французский историк Стефани Прево, автор работ, анализирующих место «Армянского вопроса» в английс-

²³ Там же. С. 150–158.

²⁴ Там же. С. 195.

ком общественном сознании, видит разрыв между социальным запросом Великобритании и сменяющимися друг друга правительствами либерала Розбери (1894 г. – июль 1895 г.) и консерватора Солсбери (с июля 1895 г.) относительно «гамидовской резни». Он оспаривает тезис английской исследовательницы Ребекки Джилл, которая называет помощь армянскому населению с 1870 по 1914 гг. «идеализированной демонстрацией аполитичного гуманизма». Он полагает, что английские агитации были, и более того, без них не было бы американской проармянской агитации. Но отсутствие конкретных результатов в британской политике в отношении армянского населения Турции, смерть великих деятелей, связанных с этой борьбой за османских христиан – Гладстон умер в 1898 г., Вестминстер в 1899 г., Аргайл²⁵ в 1900 г. и даже Солсбери в 1903 г. – несомненно, предопределило подвешенное состояние армянского вопроса в Соединенном Королевстве после 1897 г. Более того, с 1899 г. Великобритания оказалась занята второй англо-бурской войной и это ещё больше снизило её вовлеченность в события в Малой Азии²⁶.

Русский публицист А.В. Амфитеатров называл «Армянский вопрос» заложником материальных интересов государств в Малой Азии и борьбы за преобладание на Ближнем Востоке, главным образом, Англии и России. По наблюдениям А.В. Амфитеатрова армянское движение европейской общественностью было воспринято «как внезапная бестактность политической искрен-

²⁵ Аргайльский Джорж Дуглас Кембел.

²⁶ Prévost S. L'opinion publique britannique et la Question arménienne (1889 – 1896). Quelles archives pour quel récit? // *Études arméniennes contemporaines* [En ligne], 8 | 2016, mis en ligne le 30 octobre 2017, consulté le 15 mai 2022. URL: <http://journals.openedition.org/eac/1170>; DOI: <https://doi.org/10.4000/eac.1170>.

ности»²⁷, что тоже стало фактором равнодушного отношения. Как выше указывалось, Англия и недавно объединенная Германия опасались усиления России на Босфоре и в Персидском заливе. Это было также предметом общественных дискуссии. В Германии сформировалось мнение, что армянские неурядицы – это итог российской завоевательной политики. В тоже время молодость империи в Германии вынуждала больше сосредотачиваться на внутренних делах. Немецкие протесты против насилия в отношении армянского населения ограничивались дипломатическими мерами, но при сохранении благожелательных отношений между кайзером Вильгельмом и султаном Абдул-Гамидом²⁸. Однако вины с России А.В. Амфитеатров тоже не снимал. После 1894 г. Англия могла бы уступить лидерство в деле проведения реформ при определенном давлении России. В английском парламенте либералы высказывались о возможности такого сценария, однако, насколько это было возможно на практике трудно судить однозначно.

Схожую во многом А.В. Амфитеатрову позицию высказал Джордж Дуглас Кембел, он же герцог Аргайльский, в книге «Наша ответственность за положение в Турции», вышедшей в свет 1896 г.²⁹ Они оба прекрасно видели общеевропейский контекст, который не предполагал консолидации усилий. Вину за трагедию 1894–96 гг. он возлагал на Берлинский трактат и Кипрскую конвенцию, которые помешали России напрямую влиять на султана. Кипрские обязательства. Англии обусловили положение,

при котором на возможное введение российской армии в Малую Азию, британское правительство, следуя обязательствам Кипрской конвенции, вынуждено было бы защищать Порту. В таком случае было неизбежным прямое столкновение России и Англии³⁰.

Совместная военная операция, держав могла бы спасти ситуацию, но «европейский концерт» был в то время уже явлением скорее номинальным и любые попытки решить вопрос силой привели бы к всеобщей войне еще раньше, нежели случилась Первая мировая. В трактовке А.В. Амфитеатрова Франция шла вслед за Россией и опасалась обострений³¹. Германия кроме внутренних проблем, была погружена в свои колониальные амбиции. Италия, как и Германия, недавно объединилась, а также в 1895 – 1896 гг. была втянута в войну с Абиссинией (Эфиопией). Австро-Венгрия не проявляла большого интереса к азиатским территориям, Балканы привлекали ее больше³². Более того, не было никакого конструктивного диалога держав. Британские консулы сообщали о случавших зверствах со стороны курдов, но снова никаких попыток договориться с Россией со стороны Англии не предпринималось. Вернее, они были, но робкие. Например, британский посол в Петербурге говорил с министром Лобановым-Ростовским, но последний вновь указал на опасность автономной Армении для российских интересов.

Начиная с Крымской войны, Великобритания демонстрировала опасения по поводу российского влияния в любом уголке Османской империи, именно этим герцог Аргайльский объяснял возникновение дипломатического тупика вокруг «армянского

²⁷ Амфитеатров А.В. Армянский вопрос / А.В. Амфитеатров. СПб.: Пушкинская печать, 1906. С.9.

²⁸ Там же. С. 10–14.

²⁹ Our responsibilities for Turkey: facts and memories of forty year. George Douglas Campbell, Duke of Argyll. – London: [publisher not identified], 1896.

³⁰ Ibid. P. 97–99.

³¹ Амфитеатров А.В. Указ. соч. С. 15.

³² Our responsibilities for Turkey... P. 46.

вопроса»: «Мы не сделали ни единого шага, чтобы осуществить единственную возможность прекратить непрекращающиеся ужасы, а именно, заручиться властью России под гарантиями и заверениями, которые могли бы побудить ее тотчас же решительно применить свою власть. Она поделилась с нами законными опасениями, может быть, даже подозрениями насчет будущего. Ибо опыт сорока лет показал ей о нашу решительную враждебность к ее власти в Турции или над ней; и наше долгое и упорное молчание в ответ на ее откровения, должно быть, подтвердило все ее естественные подозрения»³³.

А.В. Амфитеатров, наоборот, полагал, что несмотря на все старания Англии Россия категорически отказывалась от реформирования. Хотя, действительно, дипломатия в Константинополе бездействовала. Британские представители были больше заняты Критом, который был накануне восстания, разразившегося в 1897 г.³⁴

Понимание значения России и ошибочности Берлинского трактата демонстрирует французский историк XIX в., специалист по России, Анатоль Леруа-Болье. Он пишет о том, что армяне Анатолии (Западной Армении – ред.) встречали русских как освободителей в войну 1877 – 1878 гг. Символичным виделось включение этнических армян И.Д. Лазарева и М.Т. Лорис-Меликова в командование российской армией в этот период³⁵. Будучи французом, А. Леруа-Болье, все же вину возлагал на англичан, продавивших Берлинский трактат, и персонально корил за него лорда Р. Солсбери, занимавшего в 1878 г. пост министра иностр.

ранных дел. Влиятельность и могущество Англии оказали негативное влияние и скорее отталкивали от сотрудничества: «Английская политика вызывала подозрение, и когда дело доходило до поддержки прав армян на защиту держав, другие правительства, особенно русское, были склонны заподозрить Англию в какой-то инженерии»³⁶. Такой подход виделся французам обобщением, которое не учитывало проармянские настроения британской общественности и либеральных политиков, чем могла бы воспользоваться Россия.

Что касается жертв среди христиан Османской империи, то открывается удивительная ситуация в восприятии масштабов и оценки правдоподобности жертв в общественном сознании. Как пишет А. Леруа-Болье, сама позиция европейского общественного мнения долгое время предполагала перекалывание вины за жертвы в Османской империи на Россию. В качестве примера он проводил параллели между ситуацией с болгарскими и современным ему положением армян в Турции: «Точно так же, как в нашей плохо информированной прессе, реальность резни в Армении изначально отрицалась, двадцать лет назад политики и журналисты – во Франции, как и в Англии – утверждали, что резня в Болгарии была лишь выдумкой русской политики, маневр панславистов, завидующих успехам Европы в дискредитации Турции. Менее скептически настроенные говорили о преднамеренном перевороте нескольких болгар, которые были счастливы, чтобы им перерезали глотки, чтобы привлечь внимание Европы»³⁷. Мнение французского историка и современника событий связано с ролью России и Великобритании, при этом

³³ Our responsibilities for Turkey... P. 105–106

³⁴ Иностранное обозрения // Вестник Европы. 1896. Кн. 9. Сентябрь. С.357.

³⁵ Anatole Leroy-Beaulieu A. Les Arméniens et la question arménienne, conférence faite par 1896 / A. Anatole Leroy-Beaulieu Paris: Imprimerie Clamaron Craf, 1896. P. 18.

³⁶ Ibid. P. 25.

³⁷ Ibid. P. 32.

он практически никак не пишет о возможностях и роли Франции или ее заинтересованности. Это в очередной раз подтверждает, что в европейском общественном мнении или Россия, или Великобритания виделись как государства, ответственные за положение турецкоподданных армян.

Таким образом, «гамидовская резня» стала не только симптомом неэффективной политики держав в отношении Османской империи, но и переломным моментом в развитии общественного мнения России и Европы касательно «Армянского вопроса». Он окончательно сформировался как самостоятельный дискурс. Оказалось, что общественно-политическая повестка больше соответствовала историческому моменту, нежели дипломатическая, которая продолжала оставаться глухой к тягчайшему положению армян в Османской империи. Анализ отдельных оценок общественных деятелей разных стран показывает разрыв между ожиданиями прогрессивного общества и реальной политикой европейских держав. Развивающиеся международное и гуманитарное право требовали решительных шагов и принуждения Порты к реформам турецких вилайетов, а геополитические интересы и противоречия держав вынуждали их избегать этой решительности.

“THE ARMENIAN ISSUE” IN THE OF RUSSIAN AND EUROPEAN AGENDA SOCIO-POLITICAL AGENDA AT THE TURN OF THE 19TH – 20TH CENTURIES

Key words: socio-political life, “Armenian issue”, great powers, Ottoman Empire.

In the article, the authors deal with the formation of the “Armenian issue” in the socio-political life of Russia and Europe at the turn of the 19th – 20th centuries. After tracing the history of the issue from the Berlin Congress to the Hamid massacre, the authors came to the conclusion that the pogroms that began in 1894 became a turning point in the development of the agenda. On the one hand, the “Hamid massacre” proved the restlessness of the policy of the Great powers, which after 1878 were unable to ensure reforms in the administration of the Armenian territories within the Ottoman Empire. On the other hand, representatives of political and intellectual circles appeared in the socio-political discourse, demanding more decisive actions from the authorities to resolve the “Armenian issue”.

Игорь Крючков

д.и.н., профессор, заведующий кафедрой зарубежной истории, политологии и международных отношений Северо-Кавказского федерального университета

Людмила Велико

к.и.н., доцент кафедры зарубежной истории политологии и международных отношений Северо-Кавказского федерального университета

ПУТЕШЕСТВИЕ ПОЛКОВНИКА Д.В.ПУТЯТЫ ПО ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ И ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ ЛЕТОМ 1895 Г.: ВЗГЛЯД «ИМПЕРСКОГО ПРАГМАТИКА» НА ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯН ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ*

Ключевые слова: Западная Армения, российские путешественники, армяне, курды, Ван, Российская империя

После успешного завершения русско-турецкой войны 1877–1878 гг. Россия продолжала проявлять интерес к приграничным районам Османской империи. В последней трети XIX в. Западную Армению и другие регионы Малой Азии посетило несколько российских научных экспедиций. Большинство из них в той или иной степени работало в интересах военного ведомства, составляя подробное описание местности и уточняя топографические карты. Все эти сведения могли пригодиться в случае новой войны России с Османской империей. Одну из таких экспедиций возглавил полковник Д.В. Путята, востоковед, путешественник, который не раз совершал экспедиции в Китай, Корею, Тибет,

Туркестан. Он считался в России большим специалистом по истории и современности Китая и Кореи. За Хинганскую экспедицию ему была пожалована пожизненная пенсия.

В июне 1895 г. полковник Д.В. Путята в сопровождении переводчика и казака начинает свое путешествие из Тифлиса в Западную Армению и Анатолию. В Карсе у консула Османской империи он заверяет паспорта. После пересечения границы он начинает продвигаться к Вану. С присущей ему скрупулезностью он проводит описание местности, по которой проходила экспедиция (рельеф, водные преграды, населенные пункты и расстояние между ними, состояние путей сообщения, экономические ресурсы, этнорелигиозный состав населения и т.д.). Не раз Д.В. Путята фиксировал неточности на существовавших картах Османской империи. Так, проезжая окрестности г. Мараш он на карте не обнаружил монастырь Кармир-ванк (Красный монастырь), оказавшийся на некотором удалении¹. Данная информация была востребована военным ведомством России. Посещая Западную Армению и Анатолию, Д.В. Путята оставил очерки, посвященные истории армян, их национально-освободительному движению. Они отличались тенденциозностью и идеализацией положения армян в Османской империи². В то же время исследование материалов экспедиции Д.В. Путяты позволяет уточнить многие сюжеты, связанные с историей армянского населения в Западной Армении и в Малой Азии и восприятия

¹ Путята Д.В. Из Харпута чрез Мараш, Карс-Базар и Адану в Мерсин/ Путята Д.В. Из Карса в Ван, Битлис, Эрзерум, Эрзингян и Харпут/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 118.

² Крючков И.В. Британский фактор в национальном движении армян Западной Армении в последней трети XIX в. в оценке полковника Д.В. Путяты// Гуманитарные и юридические исследования. 2022. № 3. С. 48–55.

региона представителями российской элиты. Кстати сам Д.В. Путята большую часть Западной Армении называет Курдистаном имея ввиду наличие курдского населения в данном регионе.

После пересечения границы экспедиция проходит через курдские и армянские селения, расположенные в приграничной зоне. Д.В. Путята отмечал наличие ухоженных сельскохозяйственных угодий, где выращивались пшеница, ячмень, просо, конопля, встречались огороды, виноградники и сады. После границы он констатирует бедность одной из деревень, где проживали езиды³. Остальные приграничные населенные пункты в целом выглядели удовлетворительно.

В одном из очерков, Д.В. Путята попытался в целом проанализировать состояние дел в сельском хозяйстве Западной Армении и Анатолии. По его мнению, уровень налогов и податей в целом был терпимым в регионе. Благосостояние крестьян в большей степени зависело от погодных условий (засуха, нашествие саранчи и т.д.). От чего страдали все жители региона. Путешественник не заметил зависимости богатства/бедности той или иной деревни от этнорелигиозного состава населения. Все зависело от благоприятности или неблагоприятности региона с точки зрения ведения сельского хозяйства. Мушская долина и берега озера Ван создавали хорошие условия для ведения сельского хозяйства. Крестьяне, проживавшие в труднодоступных районах Армянского нагорья, имели меньше доходов. Киликия открывала перспективы для успешного ведения сельского хозяйства. Однако, даже Д.В. Путята признавал, что административный

³ Путята Д.В. Из Карса в Ван, Битлис, Эрзерум, Эрзингян и Харпут/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 82.

произвол сказывался на уровне жизни армянского населения в ряде районов Западной Армении и Восточной Анатолии⁴.

Все же, полковник признавал, что армяне в сельской местности имели более высокий уровень доходов, в сравнении с курдами и турками. У них было больше пахотных земель и пастбищ, они в большей мере занимались овощеводством, огородничеством, виноградарством и табаководством, что давало неплохие доходы. Удивительно, но Д.В. Путята отмечает тот факт, что армянские крестьяне Западной Армении, имели больший достаток, даже в сравнении с российскими крестьянами⁵. Очевидно речь шла о Центральной России. Но возникал, вопрос, почему в городе можно было легко определить по типу жилища и образу жизни достаток армянских жителей, то в сельской местности это не проявлялось? Все крестьяне имели бедные жилища, скудный скраб, одни и те же орудия труда и средства передвижения. Ответ путешественник находил в одном – приверженности армян, как и других жителей Западной Армении и Анатолии, традиционному, следованию образу жизни «отцов и прадедов»⁶.

Приехав в Ван, Д.В. Путята подробно описывает город, его поражает в нем обилие садов. Ван напоминал путешественнику среднеазиатский город по планировке и типу, доминирующих жилищ. В городе по его данным проживало 25 тыс. чел., в том числе 14 тыс. христиан⁷. В Ване, как и в других городах Запад-

⁴ Путята Д.В. Армяне Азиатской Турции/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 32.

⁵ Путята Д.В. Армяне Азиатской Турции/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 33.

⁶ Там же.

⁷ Путята Д.В. Из Карса в Ван, Битлис, Эрзерум, Эрзингян и Харпут/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 83.

ной Армении, значительную часть местной торгово-ремесленной элиты составляли армяне. Именно, данная часть населения становится проводником европеизации в регионе. На примере Вана, путешественник отмечает, острый социальный конфликт между городом и деревней, когда разбогатевшие горожане, вне зависимости от этнорелигиозной принадлежности, скупали земли крестьян, облагая их дополнительной арендной платой. В такой ситуации могли оказаться как армянские, так и курдские селения⁸. По его мнению, социальная граница эксплуататор/эксплуатируемый, в подавляющем большинстве случаев имела не этническую или религиозную подоплеку, а зависела от места проживания человека и его доходов.

При переезде из Вана в Битлис встречаются небольшие упоминания об армянских и курдских селениях. Наблюдая жизнь армянского населения в Западной Армении, полковник отмечает, что оно сохраняет свою этническую самобытность и практически не подвергается ассимиляции со стороны соседних народов, хотя армяне часто перенимают некоторые черты их повседневности. Правда, здесь встречались и некоторые исключения. Парадокс заключается в том, что в Битлисском и Диарбекирском вилайетах, где армянское население составляет значительный процент жителей, часть из них подверглась ассимиляции со стороны курдов. Они перенимают курдский язык⁹. В тоже время в мушской долине в ряде селений армянские крестьяне перенимали одежду курдов, но, не отказываясь от этнорелигиозной атрибу-

тики (язык, религия, история). Поэтому экспедиция не раз попадала впросак, принимая армян за курдов и наоборот¹⁰.

Описывая быт народов, проживающих в Западной Армении, Д.В. Путята не отмечал значительных отличий в их повседневности. Граница в этом плане проходила не по этническому или религиозному принципу, а по роду занятий (земледельцы, горожане, кочевники). Поэтому описывая жилища, планировку двора, мебель, одежду армянских крестьян в окрестностях Вана и Муша, российский путешественник не находил существенных отличий с повседневностью курдских крестьян. Следовательно, климат, рельеф, хозяйственный уклад в этом плане оказывали большее влияние, чем социокультурные факторы¹¹. Армяне, курды, турки вели традиционный образ жизни, единственным влиянием европейской цивилизации становится проникновение керосиновых ламп. О принадлежности людей к той или иной этнорелигиозной группе можно было судить по некоторым отличиям в их одежде. Путаница возникала и при определении людей по этнорелигиозному принципу в городах, особенно представителей среднего класса. Люди начинали осваивать европейскую одежду, но с местным колоритом, а головным убором, как правило, служила феска.

Такие особенности затрагивали и одежду армянских женщин. Только по некоторым нюансам можно было понять этнорелигиозную принадлежность женщин. По наблюдениям Д.В. Путяты армянские женщины имели более строгий вид, чем мусульманские, так они чаще прикрывали лицо. Европеизация костюма в городах в меньшей степени касалась женской одежды¹². Об

⁸ Путята Д.В. Армяне Азиатской Турции/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 33.

⁹ Путята Д.В. Армяне Азиатской Турции/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 26.

¹⁰ Там же. С. 29.

¹¹ Там же. С. 27–28.

¹² Там же.

этом, по мнению путешественника, убедительно свидетельствовали его наблюдения, сделанные в Ване, Эрзеруме и Харберде (Харпут). Однако консервативную одежду женщин постепенно затрагивала европеизация, в чем значительную роль играли американские религиозные миссии.

Рассуждая о нравственных качествах армян Западной Армении и Анатолии, Д.В. Путята, среди положительных черт, прежде всего, выделяет их семейственность, поддержание крепких родственных уз и взаимовыручку в этом отношении. Семьи, состоявшие из 20–40 чел. чаще всего проживали совместно. Это качество, позволило сохранить армянам историко-культурную самобытность и выжить в условиях эмиграции. Среди других положительных качеств, он выделяет патриотизм, религиозность и стремление к образованию. Среди отрицательных качеств, полковник выделяет излишний прагматизм, что не мешало одному представителю этноса эксплуатировать другого¹³. Но, здесь стоит отметить, что указная черта присуща практически всем народам.

Битлис (арм. – Багеш) вызвал у путешественника большой интерес, даже в сравнении с пребыванием в Ване. Его внимание сразу привлек армянский квартал города, в тоже время он констатирует факт, что в ряде других городских районов армянское и курдское население проживало смешено. В Битлисе он не дает разбивку населения по этнорелигиозному принципу, только отмечая, что в городе живет 30 тыс. чел.¹⁴ Город имел большой базар, где в основном продавались импортные товары.

¹³ Там же. С. 35.

¹⁴ Путята Д.В. Из Карса в Ван, Битлис, Эрзерум, Эрзингян и Харпут/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 86.

Путешественник подробно описывает стоимость товаров, их качество, те немногие местные товары, которые продавались на рынке. По своему качеству особо выделялись ткани из Харберда, главным образом, изготовлявшиеся армянскими мастерами, но полковник этот нюанс опускает.

Прибыв в Муш Д.В. Путята большое внимание уделяет расположенному в городе османскому гарнизону, костяк которого составлял печально известный IV корпус и его командир Зекки-паша, принявший активное участие в сасунской резне 1894 г.. Наблюдая деятельность Зекки-паши и других высших турецких чиновников, Д.В. Путята отмечая их «европейскую культуристость», заочно вступает в полемику с британской прессой, которая отрицала такого рода факт¹⁵. По его мнению, иностранная пресса по политическим соображениям хвалит тех турецких бюрократов, которые лишены любых способностей. Он также невольно оправдывает Зекки-пашу, опуская события, связанные в сасунской резней и участием в ней IV корпуса, полковник пишет о прекращении армянских погромов в Муше после прибытия в город Зекки-паши¹⁶. Сам Д.В. Путята несколько дней гостил у Зекки-паши, как он пишет «пользовался его гостеприимством». Он ему показался весьма осведомленным о положении дел в восточных вилайетах. По свидетельству полковника, Зекки-паша не проявлял неприязни к участникам армянского национального движения в Западной Армении, осуждая только его руководителей. Главных зачинщиков восстания турецкий военный считал Великобританию и симпатизирующих Лондону армян, находив-

¹⁵ Там же. С. 90.

¹⁶ Там же.

шихся под влиянием американских миссионерских организаций¹⁷.

Данные рассуждения Д.В. Путяты в принципе вписываются в ход рассуждений значительной части российской политической элиты конца XIX в. Полковник не проявлял особой симпатии к армянскому населению, не сочувствовал его бедам. Он отводил им роль разменной карты в большой геополитической игре России на Ближнем Востоке. Несмотря на все увещевания славянофилов, в принципе, такое же отношение бюрократии проявлялось и к южным славянам. Поэтому Боснию-Герцеговину могли спокойно обменять на черноморские проливы и т.д. К тому же удивляет некоторая наивность российского военного. Трудно представить, чтобы Зекки-паши в разговоре с поданным России, хвастался бы своими сомнительными подвигами при уничтожении армянского населения в Западной Армении. Эта информация сразу бы ушла в Санкт-Петербург, и стала бы еще одним доказательством преступлений Зекки-паши.

После Муша экспедиция отправилась Дерсим, где в 1880 г. создается новый санджак в составе Харбердского вилайета. Д.В. Путята отмечает слабость государственной власти в данном горном регионе, в котором проживали воинственные курдские племена. В долинах, пригодных для земледелия в основном жили армяне, а в административном центре санджака г. Хозат они составляли большинство населения. По данным Д.В. Путяты, и здесь он ссылался на сведения российских офицеров, в санджаке проживало 55,1 тыс. мусульман и 8,7 тыс. армян¹⁸. Курды

¹⁷ Там же. С. 90–91.

¹⁸ Там же. С. 91–92. Однако по данным армянских исследователей численность армян в Харбердском вилайете составляло около 200 тыс. человек (см.: Բարսեղյան Ա., Մանուկյան Հայաստանի Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դարի

Дерсима относились к кызылбашам. Они разговаривали на наречии «заза» близком к фарси. Сами себя они называли «алеви» и подчеркивали свою принадлежность к шиизму. С 1880 г. Пор-та стремилась полностью покорить алеви, но из этого особо ничего не получилось. Д.В. Путята находясь в данном регионе, встречался как с армянами, так как и алеви. По его мнению, армянские повстанцы проводили агитационную кампанию среди алеви и они в случае нового восстания армян вполне могли их поддержать¹⁹.

В 1937–1938 гг. алевитские курды подверглись жесткому преследованию в Турции. В результате действий турецкой армии погибло по разным данным от 13,6 тыс. до 70 тыс. чел.²⁰ Действия турецкой стороны ряд исследователей называют геноцидом, другие этноцидом. В 2011 г. Т. Эрдоган признал «ошибки», совершенные в Дерсиме.

В начале августа экспедиция достигла г. Харберд. Д.В. Путята отмечал, что половину из 6 тыс. населения города составляли христиане. Российского военного поразила дешевизна жизни в данном городе по сравнению с другими регионами²¹. Кроме этого полковник отмечал, что уровень доходов населения в Харпутском вилайете являлся одним из самых высоких в Малой Азии.

վերջին – XX դարի սկզբներին (սլամանաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2017, с. 259).

¹⁹ Там же. С. 94.

²⁰ Lundgren A. The unwelcome neighbour: Turkey's Kurdish policy. London, 2007. P. 44.

²¹ Путята Д.В. Из Карса в Ван, Битлис, Эрзерум, Эрзингян и Харпут / Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 105.

Покинув 28 августа Харберд, Д.В. Путята и его спутники двигаются в сторону Мараша. По пути он перечисляет населенные пункты, отмечая, что в г. Малатия из 30 тыс. чел., 6 тыс. являлись армянами²². Примечательным комментарием становится описание деревни Сюргу, где проживало 100 семей мусульман и 2–3 семьи армян. Проезжая через Харбердский вилайет российская экспедиция постоянно сталкивалась с селениями основанными беженцами из Батумского округа и Карской области, перешедших в 1878 г. к России. Данный фактор способствовал изменению этнического состава населения в вилайете²³.

Город Мараш оказался довольно крупным поселением. В нем проживало 30 тыс. мусульман, среди которых преобладали курды и 20 тыс. христиан, имевших пестрый этнический состав, включая греков, сирийцев-католиков, но самой значительной группой, по данным российского путешественника, являлись армяне-протестанты. Правда, по его свидетельству, армянский язык в городе он слышал довольно редко²⁴. В городе действовали орден францисканцев и американские протестантские миссии, одни из объектов их влияния было армянское население. По мнению Д.В. Путяты, они в этом плане добились значительных успехов. Печальная участь армянской общины Мараша

²² Путята Д.В. Из Харпута чрез Мараш, Карс-Базар и Адану в Мерсин/ Путята Д.В. Из Карса в Ван, Битлис, Эрзерум, Эрзингян и Харпут/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 111.

²³ Тимошенко Е.Н. Расселение иммигрантов в Восточной Анатолии и арабских провинциях Османской империи во второй половине XIX в. // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2006. Серия 9. Вып. 1. С. 91.

²⁴ Путята Д.В. Из Харпута чрез Мараш, Карс-Базар и Адану в Мерсин/ Путята Д.В. Из Карса в Ван, Битлис, Эрзерум, Эрзингян и Харпут/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 116.

настигла в 1920 г. при прямом попустительстве французского гарнизона²⁵.

Возвращаясь к пребыванию Д.В. Путяты в Мараше, следует поднять одну из сложных тем истории Западной Армении и соседних регионов. Как уже отмечалось, среди положительных черт армян полковник выделял тягу к образованию. Семья стремится дать образование не из абстрактного понятия – расширение кругозора, а из прагматических установок. Образованность одного из членов семьи может ей принести дополнительный доход. Если можно получить образование бесплатно то, религиозные и прочие принципы для малообеспеченных семей отходят на второй план²⁶. Данным обстоятельством в Западной Армении и в разных регионах Малой Азии решили воспользоваться различные католические и протестантские организации. Во всех крупных населенных пунктах, где имелось многочисленное армянское население, встречались образовательные учреждения, созданные католическими орденами или американскими протестантами.

К деятельности католических школ турецкие власти относились в целом лояльно, полагая, что они не способствуют развитию армянского национально-освободительного движения. Переход армян в католицизм не волновал турецкую администрацию, скорее он, воспринимался положительно, так как ослаблял позиции Армянской апостольской церкви.

Активная деятельность протестантов вызвала большие опасения у турок. Протестантские миссии США, имевшие специаль-

²⁵ Саакян Р.Г. Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918–1923 гг. Ереван, 1986. С. 148.

²⁶ Путята Д.В. Армяне Азиатской Турции/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 36.

ную штаб-квартиру в Бостоне, поставили своей задачей – проведение миссионерской деятельности в Анатолии и Западной Армении. С 1824 г. они начинают деятельность на востоке Османской империи. В 1890 г. миссионеры смогли перевести в протестантизм 11,7 тыс. армян и почти 17 тыс. армянских детей училось в протестантских школах и училищах²⁷. Если раньше большую часть миссионеров составляли граждане США, то к началу XX в. картина меняется, и пальма первенства в этом плане переходит к армянам-протестантам. В Мараше, Ване, Харберте, Битлисе Д.В. Путята имел возможность ознакомиться с деятельностью протестантских организаций.

По его мнению, главным объектом миссионерской деятельности американских протестантов являются армяне и в меньшей степени греки, так как такого рода деятельность среди мусульман провалилась. Путешественник подробно изучает учебную программу протестантских учебных заведений, специфику их работы. Он выделяет два главных момента, связанных с данным фактом. Во-первых, деятельность протестантов носит антитурецкий характер, хотя они скрывали это обстоятельство. Они в духе патриотизма учат армянских детей и готовят их к борьбе с Османской империей за независимость Армении. Во-вторых, Д.В. Путята вполне допускал возможность перехода армян в протестантизм по политическим соображениям, чтобы получить помощь из США и Великобритании, а в душе они сохраняли приверженность Армянской апостольской церкви²⁸.

Двигаясь в сторону Аданы, экспедиция оказалась в городе Карс-базар, где из 1,8 тыс. чел. жителей преобладали армяне.

²⁷ Путята Д.В. Армяне Азиатской Турции/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 38.

²⁸ Там же. С. 47–48.

Кроме древних развалин, город был знаменит тем, что он находился в зоне постоянных эпидемий лихорадки, поэтому не редко местные жители с началом летней жары уходили из него в горы, а затем вновь возвращались, когда жару отступала. Еще одним примечательным фактом является наличие в городе церкви, созданной на развалинах бывшей мечети. Проезжая по Киликии Д.В. Путята вспоминает историю Армянской Киликии, и ее царей Тороса I и Тороса II находя места, которые ассоциировались с их деяниями²⁹. Здесь же встречаются селения черкесов и ногайцев, переселившихся в регион после Крымской войны. По данным приводимым местным населением из 20 тыс. переселенцев выжило всего 4 тыс. чел., большая часть людей вымерла из-за малярии и других эпидемий³⁰. Такая же участь постигла и следующие волны мухаджиров в Аданском вилайете, так как горцы и жители сухих степей Северного Кавказа были абсолютно неприспособлены к местному климату.

Попав в Адану в главный город Киликии, Д.В. Путята отвечает, что в нем проживает поровну по 15 тыс. мусульман и христиан, в основном армян. В городе процветали ремесло и торговля, строится текстильная фабрика. При равной численности населения в городе действовало 18 мечетей и 5 христианских церквей, в том числе две армянские³¹. По преданию на местном армянском кладбище находилась могила ассирийского царя Сарданапала. Полковник отмечает, что по приказу местного вали оно было закрыто, правда он не приводит причин таких

²⁹ Путята Д.В. Из Харпута чрез Мараш, Карс-Базар и Адану в Мерсин/ Путята Д.В. Из Карса в Ван, Битлис, Эрзерум, Эрзингян и Харпут/ Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LXVI. СПб., 1896. С. 120.

³⁰ Там же. С. 128.

³¹ Там же. С. 123.

действий турецкого чиновника. Согласно еще одному преданию в окрестностях города находилась могила апостола Павла, в чем путешественник усомнился.

Поезжай через Тарс (Тарсон) он отмечал совместное проживание в городе мусульман и христиан, из 18 тыс. жителей они составляли половину населения. В конечном пункте путешествия Д.В. Путятты Мерсине из 9 тыс. чел., христиане также составляли половину населения города. Однако как в первом, так и во втором случае, он не указывает их этническую характеристику. Проведение железной дороги и строительство порта преобразили Мерсин, предав ему новый виток развития. Город выглядел на европейский лад, так как его архитектура и внешний облик, скорее напоминали Европу, а не Османскую империю. В нем располагались 1 мечеть и 5 христианских церквей, 6 мусульманских и 7 христианских школ, включая одну армянскую школу³². Значительная часть армян принадлежала к числу протестантов и католиков, поэтому они посещали религиозные заведения данных конфессий.

Находясь в Аданском вилайете, Д.В. Путята столкнулся в очередной раз с трудностью подсчета населения в Османской империи. Так, численность населения вилайета в различных источниках колебалась от 391,2 тыс. чел. до 433 тыс. чел. Согласно одним подсчетам в вилайете проживало 69300 армян-григориан и еще более 28 тыс. армян принявших католицизм (11,5 тыс. чел.) и протестантство (16,6 тыс. чел.). По другим данным армяне-григориане насчитывали 70 тыс. чел., армяне-протестанты 6 тыс. чел. и армяне-католики 3 тыс. чел.³³ Сам Д.В. Путята

больше доверял последним данным, предоставленным ему германским консулом в Адане на основе сведений собранных консульством Германии. Те, данные, которые опирались на сведения, предоставляемые католическими и протестантскими миссионерами, вызывали большие сомнения, так как они стремились завысить численность собственной пасты, чтобы оправдать свою деятельность перед вышестоящими инстанциями и спонсорами. Поэтому применительно к Аданскому вилайету возникла значительная разница в численности армянского населения. Больше всего армян проживало в Аданском, Козанском (Сисском) и Джебель Берекетском санджаках.

Таким образом, путевые заметки Д.В. Путятты являются интересным источником при изучении истории армян Западной Армении и Анатолии в последней четверти XIX в. Пренебрежительное отношение российского бюрократа к национально-освободительному движению армян Османской империи, не помешало ему отметить важные черты их жизни армян в регионе, их соседства с мусульманами. Данный очерк выполнен по канонам «имперских традиций», которых придерживались российские путешественники, занимавшие официальные должности. Он и другие исследования такого рода, во многом формировали отношение официального Санкт-Петербурга к проблеме положения армян в Османской империи и кавказской политики России. В нем проявляется европоцентризм и несколько пренебрежительное отношение к народам, проживающим на востоке, в том числе христианам. В тоже время это не помешало Д.В. Путятты при сравнении уровня жизни армянских и российских крестьян, сделать вывод не в пользу последних. Анализ текстов российского военного отчасти позволяют проследить истоки и причины

³² Там же. С. 125.

³³ Там же. С. 126–127.

уничтожения армянского народа в 1915 г., несмотря на то, что эти два события разделяли 20 лет.

**COLONEL D.V. PUTYATA'S JOURNEY THROUGH
WESTERN ARMENIA IN THE SUMMER OF 1895: THE
VIEW OF AN "IMPERIAL PRAGMATIST" OF THE
SITUATION OF ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE**

Summary

Key words: Western Armenia, Russian travellers, Armenians, Kurds, Van, Russian Empire

The object of this article concerns the materials of Colonel D.V. Putyata's expedition to Western Armenia in 1895. The Russian traveller left a detailed description of the area where he had managed to visit. The article analyses the situation of Armenians and other Christians, their everyday life and routines. The author concludes that Eurocentrism and Russia's official position on the Armenian question had an impact on D.V. Putyata's text.

**RECORDS OF VARDAN OF KHANASOR ON
ARMENIAN-TATAR CONFRONTATIONS
OF 1905-1906**

Abstract

The article presents the activities of Sargis Mehrabyan (Sergey) who is known as Vardan of Khanasor, one of those who devoted his life to the liberation of Armenia and an active participants of the Armenian-Tatar confrontations which took place in 1905-1907 in the Caucasus.

Key words: Vardan of Khanasor, Armenian-Tatar confrontations

Sargis Mehrabyan (Sergey), who is better known as Vardan of Khanasor, Vardan, Vahe Syuni, and in songs as Lion of Shatakh,¹ was born in Shushi on August 10, 1867. In 1885 he finished the Diocesan School of Shushi.²

After finishing school, he moved to Baku, where his brother worked as an assistant chemist in an oil field owned by the Rothschild brothers. He was hired as a laborer in the same oil field most likely through his brother.

In 1888 he was conscripted into the army and served in Goris, Alexandropol. As a graduate of a diocesan school he was to serve not 4 but 3 years.³ During this time he continued to read various literatures, especially about the figures of the Bulgarian liberation movement, Raffi's novels, etc. Under their influence he became so encouraged that on April 8, 1890 he decided to go and see the historical capital of

¹ S. Mehrabyan is better known as Vardan of Khanasor, Vardan, Vahe Syuni and in songs as Lion of Shatakh. See Vracayan 1992 (ed.):

² NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 80 rev.

³ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 80 rev.

Ani with 8 soldiers from Shushi. Then they found out that Sargis Kukunyan planned an invasion, in which he took part.

At the end of 1890 he came to Yerevan, and with the help of the representative of the ARF Dashnaktsutyun he received a Persian passport and went to the village of Ghalasar of the Salmas county of Persia.⁴

In September, 1894 he crossed the country with a weapon transporting group and then returned to Persia. In Atrpatakan, he disguised his liberation activities by introducing himself as a servant of an educational inspector. The position allowed him to freely roam the Armenian villages and carry out the party's instructions.

After some time he settled in Tabriz. With great respect Vardan remembered the local teaching group (which included women) and the cultural activities. He noted: "They (the teachers - R.S.) kept in close contact with the people, organized performances, meetings, parties... They brought the women and girls of Tabriz to the square, made them participate in the performances... These teachers had left the high salary of the Caucasus and received a rather modest salary there".⁵

In a safe place not far from Tabriz, with Sako of Sevkar they tested "Mosin" rifles, which fired with smokeless gunpowder. Vardan was satisfied with the weapon, but Sako preferred his "Berdan № 2" rifle. According to Vardan, "Mosin" "was both very strong and shot very far, and these were very great advantages for a fight. The fact that I was a soldier and Sako was not also played a role here".⁶

⁴ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 81.

⁵ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 82.

⁶ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 43. Vardan tested his rifle in the battle with the Kurds and deliberately left several fired bullets. The Kurds became confused when they found the bullets unknown to them, as they had never seen such a thing. Various myths were told from village to village "as if the bullet of that rifle went after a man and could even go circuitously", NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 45 rev.-46.

In May 1895, with 22 people he crossed from Salmas to Van. At that time, Turkish-Kurdish attacks on Armenians had begun in Vaspurakan, so it was decided to task Vardan with organizing the self-defense of the Armenian population. They carried out propaganda activities in the villages, persuaded the villagers to buy weapons and repel the Kurds who robbed them. The Hayduks emphasized that the Armenians "could be liberated if everyone was well-armed, consolidated, united, did not betray, was not afraid; and in case of a general uprising the Europeans would intervene and give us freedom. That's what we believed and that's what we told the people".⁷

Referring to the battles of 1890s, Vardan and his comrades-in-arms were convinced that Western Armenians could be liberated and could have the chance to get freedom as Bulgaria had done. "We ... put our lives at the service of the Armenian people, we sacrificed the purest, most selfless, educated, best comrades capable of sacrifice, the elite of the Armenian people, large numbers of victims in different parts of the country".⁸

Returning from Van-Vaspurakan, he settled in Baku and start working in the oil field of the "Caspian Company".⁹ While there, Vardan continued his propaganda activities. Among the laborers and employees in the oil fields there were groups organized by the ARF Dashnaktsutyun, in front of which he spoke, presenting the situation in the country.¹⁰ According to Vardan: "My poor mother complained, saying: "You have come, but I don't see you much"¹¹. Vardan was so inspired by the liberation struggle that he even demanded that his mother donate the gold coins on her coronet to buy weapons.¹²

⁷ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 50.

⁸ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 75.

⁹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 16.

¹⁰ NAA, f. 402, l. 2, f. 7, p. 5.

¹¹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 79 rev.

¹² NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 79 rev.

He carried out similar activities in his hometown Shushi. He mentioned that the wives of the rich people of Shushi were active, and they also participated in the meetings and "were ready for any kind of material support".¹³ The women raised money to buy horses and rifles and give them to Vardan and his friends.¹⁴ Margar Zhamharyan, the son of one of the rich men of Shushi, want to join the Hayduks, but his father forbade him. He sent his son to Germany, where he studied medicine. Unfortunately, he died during the Armenian-Tatar confrontations of 1906.¹⁵

When Vardan was leaving Shushi, the ladies gave him a surprise gift – a gold watch. At first, Vardan tried to refuse, but in vain. He noted that "during the Khanasor expedition the watch showed the time of the attack in the dark".¹⁶

They crossed the Khodaapharin Bridge from Artsakh to Persia, but before that, with the help of a Turk, they had their weapons taken to the Persian territory. It was more dangerous when they were passing through Karadagh.¹⁷ The local Turks focused their attention on the new "Mosin" rifles of the Hayduks, which they wanted to seize. According to Vardan: "Our saviors are our courage and our clothes".¹⁸

As Vardan noted, there were two opinions on the future activities of the party. The first was defended by the Western Armenians, who believed that the uprising in the country would force the European powers to intervene in favor of the Armenians. The others, on the contrary, considered it necessary to punish the Kurdish Mazrik tribe

¹³ NAA, f. 402, l. 2, f. 7, p. 9 rev.

¹⁴ NAA, f. 402, l. 2, f. 7, p. 9 rev.

¹⁵ NAA, f. 402, l. 2, f. 7, p. 10.

¹⁶ NAA, f. 402, l. 2, f. 7, p. 10 rev.

¹⁷ Gharadagh, Karadagh, Sia-Kuh (the Armenian Highland) -a khanate in Persarmenia between Lake Urmia and the Araks, one of the regions of Vaspurakanin the Middle Ages. See more details in Hovsepyan 2009; Jhangiryan 2021.

¹⁸ NAA, f. 402, l. 2, f. 7, p. 11.

for massacring the retreating people of Van in 1896. This action could also attract the attention of Europeans.¹⁹

Yeprem Davtyan

Armenak Yekaryan

aren't you coming, why are you late, we do not have money, we do not have weapons. They were referring to the youth coming from Van who were massacred, robbed, all their weapons and the huge amount of gold were stolen from them. They wanted to say come now so that we can kill you, take your weapons and ... your money".²⁰

Vardan informs that Vazgen's²¹ group of 40 people was in Salmas, including "future Andranik, who was there as an ordinary, inexperienced soldier".²² In his memoirs he highlights the fact that the Armenians of Salmas did not spare anything, they hosted and supported the Hayduks. At the same time he mentions that there were never cases of betrayal by the people of Salmas.²³

¹⁹ NAA, f. 402, l. 2, f. 8, p. 1.

²⁰ NAA, f. 402, l. 2, f. 8, p. 1 rev.-2.

²¹ Teroyan Tigran (Vazgen, 1873–1898), a figure of the liberation movement, poet, Hayduk, member of the ARF. See more details about him in Sahakyan 1998: 22–27.

²² NAA, f. 402, l. 2, f. 8, p. 2 rev.

²³ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 43 and rev.

Vardan was elected the head of the operation of Khanasor, and Hovsep Ishkhan was his deputy²⁴. There were 275 Hayduks, 25 of whom were led by cavalier Sargis.

Vardan notes: "In the cavalry group there was Yeprem,²⁵ dictator during the future Persian²⁶ Revolution, who played a significant role in Persia".

The expedition was joined by a group of Armenakans led by Armenak Yekaryan²⁷ who were going to Van.²⁸

On July 25, 1897, Vardan led the Khanasor expedition²⁹ against the Kurdish Mazrik tribe. According to Vardan: "That invasion made a strong impression on the Kurdish tribes".³⁰ The Ottoman authorities, who were aware that the Hayduks had come from Salmas, demanded that the Persian government hand them the participants of the invasion. In their turn, the Persian authorities were forced to give in and to intensify violence against Armenians. Armenian merchants were in a particularly difficult situation. According to Vardan, one of them, an old man, approached the gathered Hayduks and rebuked them,

²⁴ Arghutyan Hovsep (Yervand, Tasho, Ishkhan, Ishkhan of Khanasor, Yervand Ghazaryan, 1863-1925), a figure of the liberation movement, member of the ARF, commander of the 7th volunteer squad.

²⁵ Davtyan Yeprem (Yeprem khan, 1859-1912), a figure of the liberation movement, Hayduk, member of the ARF. He participated in S. Kukunyan's campaign (1890). He participated in the Persian Revolution. He was the Chief of Police of Tehran (1909), then of the country (1910). He personally led a number of military operations.

²⁶ He refers to the revolution in Iran that took place in 1905-1911, which turned the country into a constitutional monarchy. As a result, Persia was divided between Russia and Great Britain (1907).

²⁷ Yekaryan Armenak (1870-1925), a prominent figure of the liberation movement, member of the Armenakan and then of the Armenian Constitutional Ramgavar party. He was the military commander of the self-defense of Aygestan (April-May 1915), investigator and organizer of the provincial-regional police in the province of Van (June 11, 1915).

²⁸ NAA, f. 402, l. 2, f. 8, p. 3 rev.

²⁹ Fischer 1897a: 106-108; Fischer 1897b: 112-119.

³⁰ NAA, f. 402, l. 2, f. 8, p. 11.

saying: "What did you do? You put dirt in the basket, you left us in deprivation".³¹

To get out of the situation, they decided to choose the lesser evil. They handed several innocent boys over to the Persians, who in their turn handed them over to the Turks, who arrested them. According to Vardan: "But then we learned that they were not particularly harmed".³²

The above-mentioned allowed Vardan to cross to Nakhichevan with a few people, to Yerevan, then to Etchmiadzin, where they found out that Khrimyan Hayrik wanted to meet with them. The Hayduks were introduced to His Holiness. He inquired about crossing the border, the attitude of the Russian authorities. M. Khrimyan said the following: "I hear you have killed several Kurds, now go and stay calm, go into the cocoon like the caterpillar, calm down and let's see what comes next".³³ And when Vardan objected, saying that it was not several Kurds, but 300 people, the Catholicos closed the issue by saying: "Well, well".³⁴

The purpose of the expedition was not only to take revenge on the Mazrik tribe, but also to pave the way for importing weapons and sending Hayduk groups to the country. "This incident also gradually changed the attitude of the Kurds towards the Armenians. They started helping Armenian weapon transporters by working as guides (*vallad*), knowing full well that otherwise the Armenian avenger's bullet would spare no one".³⁵

³¹ NAA, f. 402, l. 2, f. 8, p. 11 rev.

³² NAA, f. 402, l. 2, f. 8, p. 12.

³³ NAA, f. 402, l. 2, f. 8, p. 12 rev.

³⁴ NAA, f. 402, l. 2, f. 8, p. 12 rev.

³⁵ Melkonyan *et al.* 2010 (eds.): 568.

A group of fighters of the Khanasor expedition. Vardan is in the center.

According to S. Vratsyan, after 1898 "Vardan is a well-known figure in the Atrpatakan region. He is one of our most experienced Hayduks. Courage and intelligence are concentrated in him".³⁶

On the way, they were joined by one of the Armenian meliks of Karadagh, who described in detail the self-defense battles of the local Armenians. Arriving in Tabriz, they witnessed the feverish speed with which the local weapons workshop "Khariskh" was working. Weapons and ammunition were transported to Salmas by trusted people.

³⁶ Vratsyan 1992 (ed.): 7.

The French "Chassepot" combat rifle and bayonet

In the villages of Gavar, young people received military training. At that time, the ARF center was located in the village of Kalasar³⁷. Vardan states that the Persian authorities were not only aware of the weapons workshop, but were also sending "Chassepot",³⁸ which was in their army's arsenal, "to be adapted to another bullet. Our people undertook that task and were successfully making the transformation".³⁹

After the Khanasor expedition, in 1898–1899 he was in Tiflis, then in Baku, where he lived with his brother. In order not to be wanted by the Russian authorities, he decided to "take advantage of the peaceful situation, report himself to the military command and continue the rest of his service".⁴⁰ He continued his service in Dilijan, where he served at the office of the military unit through an acquaintance officer. He was demobilized after about 10 months of service.⁴¹

In 1898–1899 he began writing his memoirs, called "Memoirs", which ended with the Khanasor expedition and consists of about 400 manuscript pages.⁴² The memoirs began to be published in "Droshak", but in the meantime Vardan continued to work on the manuscript, so he wrote a letter to the editorial office asking them to stop printing, as he was making some additions. Then he confessed: "I did not have time

³⁷ NAA, f. 402, l. 2, f. 7, p. 12 rev.

³⁸ Chassepot - a French single-barrel rifle that was in the armament of France from 1866–1874. After the Franco- Prussian War (1870–1871), 20,000 of those rifles were sold to Persia.

³⁹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 62.

⁴⁰ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 14.

⁴¹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 14 rev.

⁴² NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 14 rev.

to expand,⁴³ so the memoirs got lost in Constantinople, and my manuscripts, which were at our house in Baku, were taken by the government during a search".⁴⁴

During the Soviet years, Vardan was probably unaware that Simon Vratsyan had published his memoirs including the years 1894–1896 in the "Hayrenik" magazine.⁴⁵

S. Vratsyan, the publisher of Vardan's memoirs, gives some clarifications. Vardan's memories were found at the office of the ARF Dashnaktsutyun. The notebook had the following inscription: "Transcribed by Vahe Syuni, July 10, 1901".⁴⁶ S. Vratsyan mentions that they were four thick notebooks, but it is clear from the manuscript that there are other handwritings besides the author's handwriting. From this he concludes that the "Memoirs" was written earlier.⁴⁷

In 1901 Vardan settled in Baku and for some time "led a self-contained, secluded and isolated life".⁴⁸ In 1903,⁴⁹ during his stay in Baku, a Russian reporter by the surname of Simbirsky came to Vardan and was very interested in the Armenian question and the Armenian liberation struggle. At his request, Vardan told about his past struggle. Simbirsky visited Vardan every night and carefully wrote down his memories, but when Vardan learned of the death of his comrade-in-arms Sako of Sevkar (Sargis Tsovanian, 1870–1908), he refused to cooperate further with the reporter. Sako and Vardan were close friends, which is evidenced by the Memoirs: "We were very close friends... Sako made a condition, he said: 'Vardan, if I die sooner, you will come to bury me, and if you die sooner, I will come to bury you'"⁵⁰.

⁴³ Make additions.

⁴⁴ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 14 rev.-15.

⁴⁵ Vratsyan 1936: 58–76, № 1, 85–115, № 2, 124–140; Vratsyan 1937: 100–119.

⁴⁶ Vratsyan 1936: 59.

⁴⁷ Vratsyan 1936: 59.

⁴⁸ Vratsyan 1992 (ed.): 7.

⁴⁹ Probably in 1908.

⁵⁰ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 15 rev.

Vardan remembered their agreement with pain, but failed to fulfill the promise, because Sako of Sevkar had fallen victim to a contagious disease, cholera.⁵¹

The III General Assembly of the ARF Dashnaktsutyun held in Sofia in February–March 1904 decided to step up its activities in Cilicia. The Assembly instructed Simon Zavaryan to implement the decision, and Vardan was to support. They went to Cilicia to "engage in the revolutionary organization of the Highlands".⁵² Vardan first of all started to procure weapons and ammunition. Initially, 3 rifles and 2 pistols were bought and transported to Ayntap.⁵³ Vardan believed that the liberation struggle in Cilicia could succeed only with the active involvement of the locals, so he considered finding a "capable Turkish-Armenian figure" a priority.⁵⁴

The IV General Assembly of the ARF Dashnaktsutyun (February–March 1904) discussed carrying out liberation activities in the Highlands – in Cilicia. It is known that before that there had been figures like Mikayel Ter Martirosyan (Mar),⁵⁵ Hayk Tirakyan (Hrach) and Mkrtich Hatikyan (of Pontus). Later, other figures were sent there, who founded ARF organizations. In 1904 Simon Zavaryan and Vardan were sent on a business trip to Cilicia, where they "had to deal with the revolutionary organization of the Highlands more closely and thoroughly".⁵⁶ S. Zavaryan left first, but not for Cilicia, but for Beirut to study the situation. After a while, he informed Vardan that his presence was needed. Vardan received a passport from Mikhail Nakashidze (1844–1905), the governor of Baku and on August 24, he

⁵¹ The Memoirs were published later. See Simbirsky 1916, № 16, c. 2–6, № 17, c. 3–6, № 18, c. 2–5, № 19, c. 8–11, № 20, 4–7, № 21, 4–8.

⁵² Materials 2007: 178.

⁵³ Materials 2007: 222.

⁵⁴ Materials 1985: 255.

⁵⁵ See more details about him in Gasparyan, Sahakyan 2015: 197–233.

⁵⁶ Materials 2007: 178.

left Batumi for Constantinople by boat, arriving there on August 31. From there they left for Geneva, where they arrived on September 7.⁵⁷

In the editorial office of "Droshak" he got acquainted with the information received from Cilicia, got some idea about a place unknown to him. More detailed information was provided by Sarhat, who was called "Doctor". He reported that at a meeting in Beirut, it had been decided to procure about 500 rifles, bullets and dynamite and sent them to Cilicia.⁵⁸ Vardan was against that plan, considering that first it was necessary to go to Cilicia, get acquainted with the situation, and then take practical steps. His opinion, however, was not accepted. He had to agree to the decision of buying 100 rifles and suitable bullets and sending them to Cilicia.⁵⁹

On October 20, 1904, they traveled to Paris with Rostom (Stepan Zoryan) to buy weapons, where Vardan got acquainted with Pierre Quillard,⁶⁰ editor of the newspaper "Pro Armenia".⁶¹ Here they found out that the most favorable place to buy firearms was Greece, so on October 27 they left for Greece by boat.⁶² In Athens they managed to buy Gras⁶³ combat rifles, several thousand bullets and tools to charge them.⁶⁴ The task of transporting the weapons and ammunition was more difficult, but they managed to reach an agreement with a Greek smuggler who promised to transport it to the necessary place for money.

⁵⁷ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 18.

⁵⁸ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 18.

⁵⁹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 18 rev.

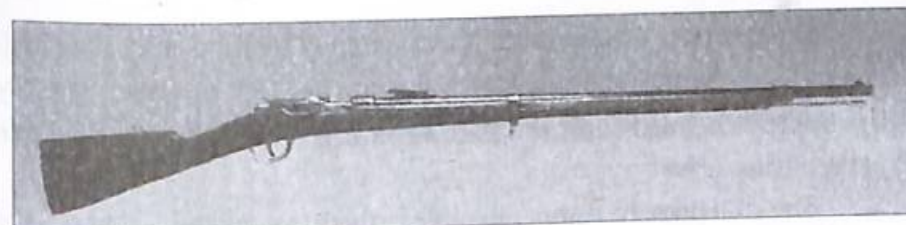
⁶⁰ Quillard Pierre (1864–1912), French poet, public figure, author of works on the Armenian Question.

⁶¹ "Pro Armenia" weekly newspaper in French (1900–1914), published in France. The editor-in-chief was Pierre Quillard.

⁶² NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 19.

⁶³ "Gras" combat rifle, a single-barrel, made in France (1874).

⁶⁴ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 19 rev.

"Gras" combat rifle

On November 18, he left for Alexandria, where he arrived two days later. After meeting with party friends in Alexandria and giving some instructions, he was to cross from Beirut to Cilicia. To avoid unnecessary dangers, Vardan obtained a passport of a Persian citizen named Yukhanna Yaghub, an Assyrian who was allegedly a carpet merchant.⁶⁵

Vardan confessed: "I have never entered Turkey legally and I have never thought as much as I do now. I keep thinking about what answer I should give during the interview. I am preparing myself, I keep repeating that I am from Tabriz, my father's name, my mother's name who I have buried, etc., and as I do not know Assyrian, I will say: 'I have left since I was little', etc."⁶⁶ S. Zavaryan was to be waiting for him in Beirut, at the hotel "Oriental", but as it turned out, he was in Adana. After some time Vardan managed to contact one of his party friends, Simon Shatikyan from Trabzon.

After getting acquainted with the situation in Beirut and especially in Cilicia, Vardan learned that there were no ARF organizations in either Aleppo or Cilicia. As he put it: "There are no people, there are only words, names, nothing else".⁶⁷ Vardan had to report the above to Geneva.

⁶⁵ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 22 and 22 rev.

⁶⁶ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 22 rev.

⁶⁷ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 24 rev.

Vardan noted the following about Aleppo: "Aleppo is a rather big, commercial city. The climate is hot, the city has lack of water. The city has a so-called small European part, several good buildings, a city clock in the center".⁶⁸

After Aleppo he went to Kilis, then to Ayntap, where the representative of the ARF Dashnaksutyun was Avo of Yerznka. Ayntap was considered the headquarters of the ARF in Cilicia, but after studying the situation Vardan expressed the opposite opinion. According to him "Avo was an idle person, he did not engage in anything and lived on the money of the organization. He had some friends but there was nothing much in them".⁶⁹

During the meetings, it became clear that the Ayntap organization was nothing much, but several hundred rifles were demanded from the party. To verify his suspicions, Vardan resorted to trickery, reporting that part of the weapons was already in Ayntap, so it was necessary to move them to a safe place. According to his testimony: "Everyone was stunned, and no one was able to take any steps in that direction".⁷⁰ After learning all this and other details, Vardan confessed: "Seeing them, the people of Vaspurakan rose in my estimation, I missed the people of Van".⁷¹

However, Vardan believed that it was possible to operate in Cilicia, given its geographical location. It was suitable for transporting weapons, ammunition and fighters. In his opinion "A gunshot here is more audible, more noticeable than the many heroic battles of Armenia, which are lost in obscurity".⁷²

⁶⁸ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 27 rev.

⁶⁹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 28. Vardan mentions that due to the financial support of the party Avo received medical education and started condemning the Dashnaksutyun. See NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 30 rev.

⁷⁰ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 28 rev.

⁷¹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 29 rev.

⁷² NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 33.

The famous Aleppo clock in
Bab al-Faraj square

On the way back, in Beirut he met S. Zavaryan and learned from him that on March 17, 1905, K. Mikayelyan was killed while testing a homemade bomb.⁷³

Being fully occupied with Western Armenia, the ARF ignored the issues related to Eastern Armenians, especially the organization of self-defense. The clashes that started in February 1905 and were escalating were unexpected for everyone⁷⁴ being provoked by the Russian authorities. The possibility was ignored when there was information that in late 1903 "the government called on the

Turkish beys to help against Armenians, but the latter refused".⁷⁵

Nevertheless, the government continued the provocations, the pro-government Russian press prepared future clashes with anti-Armenian articles, publishing fabrications and misinformation.⁷⁶ The clash of February 6, 1905 in Baku was a signal for attacks on the Armenian population to begin. Muslim subjects of Russia were supported by fellow believers and compatriots of the Ottoman Empire and Persia.⁷⁷ The self-defense of the Armenians in the Caucasus

⁷³ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 32 rev.

⁷⁴ Back on January 5, 1888, two Armenians were killed by a Sultan Bey in the Yerevan market. Apparently, the day was not chosen by chance. A fuss started, during which more than ten Armenians and Tatars were killed. Instead of punishing the murderer, the authorities sentenced five Armenians to different sentences ranging from 4 to 12 years. See A-Do 2013: 30–31.

⁷⁵ See Materials 2007: 303–304.

⁷⁶ Melkonyan et al. 2015 (eds.): 19.

⁷⁷ Melkonyan et al. 2015 (eds.): 20.

administrative government and then viceroyalty was mainly assumed by the Dashnaktsutyun, whose "central figure of organization was Rostom".⁷⁸ Vardan stated the following: "Dashnaktsutyun as a fighting party, as the embodiment of the demands and wishes of the Armenian people could not be in the role of a spectator; the peace-loving preaches and initiatives were useless and whether they wanted to or not, they had to lead the movement".⁷⁹ The party appointed Vardan "general leader of Karabakh, from Gandzak to the Meghri region".⁸⁰

A-Do gave a unique description of Karabakh, Shushi,⁸¹ according to which Artsakh is a fortress, "where Shushi, sitting like a sharp-winged eagle, rules with a certain pride over the territories lying in front".⁸²

Arriving in Shushi, Vardan convened several meetings with his party friends and prominent local citizens, where he first instructed them to avoid fighting, but to prepare for self-defense. Shushi was divided into several defense districts, district governors were appointed, whose responsibilities included the organization of positions, arming of fighters, their food supply, etc.⁸³

On May 12, 1905, the Armenian-Tatar conflict started in Nakhichevan, and according to A-Do "This was, however, not a clash, but an attack, murder, robbery, which spread to all the Armenian-populated villages of the Nakhichevan region".⁸⁴

When it became clear to the ARF Dashnaktsutyun that the clashes were organized by the authorities, in July 1905 they hurried to entrust

⁷⁸ Melkonyan A. et al. 2015 (eds.): 21.

⁷⁹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 33 rev.

⁸⁰ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 36 rev.

⁸¹ The total population of Shushi was 33 thousand, of which 18 thousand were Armenians, 14 thousand were Tatars and 1 thousand were other nationalities. See A-Do 1907: 148.

⁸² A-Do 2013: 152.

⁸³ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 37.

⁸⁴ A-Do 1907: 116.

the self-defense of Shushi⁸⁵ to Vardan⁸⁶ as the "military plenipotentiary of that region".⁸⁷ He was accompanied by Mrav,⁸⁸ Khecho (Khachatur Amiryan-Gorgyan), Kaytsak Arakel (Tigran Abajyan), Sako of Sevkar, Sepuh (Arshak Nersisyan), Hamazasp (Srvandztyants), Kotoyi Haji (Hakob Kotoyan)⁸⁹ and others. A military body was established to organize the resistance. In 1905 the Armenian population of Shushi suffered heavy losses as the Tatars were joined by the army whose "vicious actions reached such proportions that the Armenian women of Shushi had to address the Empress with a long telegram".⁹⁰

The regressive press did its part in provoking clashes in Shushi, deliberately publishing misinformation. On August 8, 1905 a provocative telegram sent from Shushi was published in the newspaper "Caspj" which said: "At 3 o'clock in the morning, three Armenians with big shoes (emphasis added by us - R.S.) and with fluffy hats and daggers, tore apart a lantern and ran away".⁹¹

In a letter dated August 10, 1905, probably addressed to the Eastern Bureau, Vardan predicted the possibility of a potential clash

⁸⁵ The city was divided into two parts. The upper district was inhabited mainly by Armenians, and the lower district by Tatars. NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 38.

⁸⁶ Vardan's candidacy was proposed by Nikol Duman. See Gevorgyan 2010: 321. According to S. Vracyan: "Vardan is a little hesitant, while Nikol Duman is decisive and astute". See Vracyan 1992 (ed.): 7-8.

⁸⁷ Materials 2007: 304.

⁸⁸ Zhamharian Margar (Mrav, 1877-1905), fedayeen, avenger, ARF figure. He served in the Russian army, studied in Germany for some time. He united and formed the first committee of the ARF Dashnaktsutyun in Artsakh (1904). He was a member of the Central Committee for the Caucasus self-defense. He died during the defense of Shushi (1905).

⁸⁹ Kotoyan Hakob (Kotoyi Haji, 1864-1915), figure of the liberation movement, fedayeen, member of the ARF. He took part in the Sassun uprising (1904), the Iranian revolution (1906-1908), he was the head of the self-defense of the Armenians of Mush (1915).

⁹⁰ A-Do 2013: 132. In his report to the Vienna Assembly, Vardan mainly positively assessed the attitude of the military: "I must say that in our regions the state soldiers and officers generally sympathize with us". See Materials 1985: 92.

⁹¹ A-Do 1907: 147.

and demanded that weapons and ammunition be sent urgently. Similar instructions were given to the provinces. Patrol or mobile groups were organized.⁹² If such issues were relatively easy to resolve, however, the issue of weapons remained unsolved. Vardan noted: "Our people were not used to weapons, the Turks were used to those weapons. And the process of our arming was under pressure and violence".⁹³

There were other incidents as well, after which an Armenian-Tatar conflict broke out in Shushi on August 16–22, 1905. Vardan stated: "They fight in the houses, from positions built in the yards, the fight continues day and night".⁹⁴ The inhabitants of the provinces came to the aid of the enemy. Unlike the Tatars, part of the urban Armenians and their families found shelter in the barracks of the Russian garrison. Vardan records: "In the beginning, I had a high opinion of the courage of the citizens, their ability to fight, but during the fight I saw that I was wrong".⁹⁵

In its turn, the Russian army in the city was divided into two parts: the soldiers and officers of the Turkish district were fighting for them, and those in the Armenian district were fighting for the Armenians. Vardan emphasizes the heroic, selfless work done by the pupils helping to prepare food, heal the wounded and refill cartridges.⁹⁶ Sanitation groups were organized to treat and care for the wounded and sick. District governors set up military canteens, from where food and water were taken to the fighters in the positions. The connection between the military body and the positions was maintained by couriers. Special groups delivered bullets to the fighters and replaced them if necessary.

⁹² Gevorgyan 2010: 325.

⁹³ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 37.

⁹⁴ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 38 rev.

⁹⁵ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 39.

⁹⁶ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 39.

Intelligence groups were stationed in the canyons near Shushi and monitored the movement of the enemy, etc.⁹⁷

On the first day about 20 Armenians and Tatars were killed.⁹⁸ The latter developed a new tactic of attacking the houses of Armenians, setting them on fire.

During August, when the enemy was able to set fire to a part of the Armenian district, groups of arsonists were organized, which included even 14-year-old teenagers. There were also groups of firefighters consisting of residents, who had two fire trucks, water in barrels and the appropriate tools.

The clashes showed that the most preferable weapons were "Mosin" combat rifles and "Mauser" pistols, which were initially scarce.⁹⁹ Besides, some of the people of Shushi were not accustomed to fighting and at the slightest pressure of the enemy they quickly retreated, leaving the positions. Vardan cites an example when he had to fight alone against 6 to 7 Tatars. Margar Zhamharyan,¹⁰⁰ a brave fighter from Shushi, came to the rescue and was killed during the fight. The battle in the positions continued fiercely. The positions passed from hand to hand, houses were constantly set on fire.¹⁰¹

On August 18, a large number of Tatars from Aghdam came to help. The Armenians, respecting the order of the deputy governor, did not shoot anymore, and the Tatars seized the opportunity to attack the people of Shushi. The authorities left the Armenian district without protection, declaring that the Armenians should take care of their own protection. According to A-Do "This was the best way to make them fight and this was the tactics adopted by the government".¹⁰² One of

⁹⁷ Gevorgyan 2010: 364-365.

⁹⁸ A-Do 1907: 153.

⁹⁹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 38 rev.

¹⁰⁰ A-Do 1907: 156.

¹⁰¹ NAA, f. 402, l. 2, f. 1, p. 40.

¹⁰² A-Do 1907: 155.

the evidences of that was the official statement denying the information about the clashes in Shushi.¹⁰³

On August 20, the Armenians were able to put to use the old, smoothbore cannon. The shot fired from it did no harm but caused such a thunder and smoke that "the Turks raised a white flag and asked for reconciliation, which took place the same day".¹⁰⁴

After the reconciliation, the parties investigated the losses of those several days. Hundreds of houses had been burnt, including the Mariamian school, 20 shops belonging to the church and the theater. 100 Armenians had been killed and twice or thrice as many Turks. The enemy had property losses of 30 thousand and the Armenians- of more than 5 million roubles.¹⁰⁵

In the spring of 1906 Rostom came to Shushi. His presence was necessary to solve many problems and to enable Vardan to go to the provinces. Rostom's presence of two months was positive. He not only strengthened the ARF structures, but also helped to solve "a number of very important issues related to self-defense. With the support of masters in Shushi, including Kosti (Kostandin) Hambartzumyan, he made and tested bombs and missiles".¹⁰⁶ Together they were able to repair or restore "three 2-inch¹⁰⁷ cannons, two 3-inch¹⁰⁸ cannons - again made by our master and two Turkish 5- inch¹⁰⁹ cannons".¹¹⁰

On July 12-22, 1906 the second clash took place in Shushi. On the morning of July 12, the body of Sahak Mirzoyants from Shushi was found. Authorities arrived at the scene, but the Tatars opened fire on

¹⁰³ A-Do 1907: 157.

¹⁰⁴ A-Do 1907: 156.

¹⁰⁵ A-Do 1907: 156.

¹⁰⁶ Gevorgyan 2010: 361.

¹⁰⁷ 1 inch equals 2.54 cm or 25.4 mm. In fact 2.5 inches, corresponding to a diameter of 63.5 mm.

¹⁰⁸ In fact 3 inches, corresponding to a diameter of 76 mm

¹⁰⁹ In fact 5.5 inches, corresponding to a diameter of 140 mm.

¹¹⁰ Gevorgyan 2010: 361.

them. An exchange of fire began. After two soldiers were killed by the Tatar fire, General Goloshchapov ordered to open artillery fire on the Tatar district. The enraged Tatars opened fire on the general's house and accused him of "allegedly joining the Armenians and bombing and slaughtering them mercilessly".¹¹¹

Before that, the enemy, taking into account the previous year's experience of clashes, had taken steps to completely encircle the city, depriving the Armenians of food supplies. In response, the Armenians of Askeran not only blocked the supply route of the Turks, but also severely repulsed the raiders advancing from Aghdam, significantly easing the situation of the struggling people of Shushi. The clashes showed that the enemy was preparing for a new, bigger operation.

On July 13, the fighting continued more intensely, but without the intervention of the army. Particularly fierce fighting was taking place in the Armenian villages of Karintak and Ghaybali. The repulse of the raiders rushing from Aghdam to Shushi by the Armenians of Askeran greatly contributed to the resistance of the people of Shushi.

On July 14, on account of a written application by Tatar doctor Mehmandarov and the mediation of Goloshchapov, the fire was stopped. Bilateral negotiations took place, during which the Armenians presented their demands:

1. Destroy two Turkish positions,
2. Prohibit armed groups or separate armed people from entering the city,
3. Stop the boycott,
4. Materially provide the family of Sahak Mirzoyants, who was killed by the Turks before the fighting,
5. From now on, remove all provocateurs from Gandzak province,

¹¹¹ A-Do 1907: 164.

6. Open a 45-arshin-wide¹¹² street on a neutral ground, on the border of the Armenian and Turkish districts, where state institutions are located".¹¹³

However, at night the shooting resumed. Houses were set on fire on both sides.

Mutual clashes resumed on July 15. The Armenians were able to oust the enemy from one of their important positions, Diktan Ghurun, after which the Tatars were forced to resume peace talks, which were unsuccessful as they refused to destroy the positions of Gohvar Agha and Haji Valiyev. After the Armenians occupied the latter position, the Tatars again asked for peace, which lasted for five days. According to A-Do "During those five days, Armenians never doubted there would be peace".¹¹⁴

On July 20, at the suggestion of one of the officers of the 154th Infantry Regiment of Derbent that arrived in Shushi, General Goloshchapov pulled out the Armenian fighters from Aghamirzyan's burnt house, and the Tatars took their place there. On July 21, the Tatars fired from that position on government soldiers standing between them and the Armenians, killing one soldier and wounding two.¹¹⁵ As it turned out later, getting help from the provinces, the Tatars wanted to restore the shattered positions and resumed the attacks. The battles continued for a whole day and finally ended on July 22 with the signing of a peace agreement. During the battles, 24 Armenians were killed, 102 were wounded and the casualties of the Tatars were twice as many. More than 200 houses were set on fire, most of which belonged to the Tatars.¹¹⁶

¹¹² 1 arshin is 0,711 meters.

¹¹³ «Aliq», July 29, 1906, № 75.

¹¹⁴ A-Do 1907: 166.

¹¹⁵ «Aliq», July 25, 1906, № 71.

¹¹⁶ A-Do 1907: 167.

After the fighting, the authorities sent one battalion to Shushi, consisting of 17 officers and 2 doctors. The number of soldiers was 570.¹¹⁷

According to Vardan, unlike 1905, in 1906 the Armenians of Shushi were relatively more organized and armed, they had accumulated some combat experience. Vardan noted: "The war was successful, there was no looting, the citizens continued their trade peacefully, and on the borders the war continued".¹¹⁸ Initially, the Armenian population in Artsakh was confused, mainly pursuing defensive tactics, as there were not enough weapons and ammunition, and the civilian combat groups did not have enough experience. Taking advantage of the favorable situation, the Caucasian Tatars adopted offensive tactics, constantly attacking, killing and robbing Armenians.

The Caucasian Tatars were a serious fighting force. The nomadic life had taught them to quickly orient themselves in the area, to withstand the changes of the weather, to move quickly, to endure various hardships, etc., which the people of Shushi were "deprived of". That was the reason why Vardan was forced to bring fighters from the provinces and to defend the Armenian district of Shushi with their help.

The situation changed in late 1905 when the Armenian population got some combat experience, weapons and ammunition,¹¹⁹ after which at the end of the same year the Caucasus Regional Assembly of the Dashnaktsutyun decided to launch offensive operations.¹²⁰ The fanatical Muslim mob in Shushi received a serious counterattack from the Armenians, after which the mob no longer took active action.

¹¹⁷ «Aliq», July 19, 1906, № 66.

¹¹⁸ Materials 1976: 92.

¹¹⁹ The people of Shushi had about 300 rifles, and the ARF had accumulated 200 rifles and 250,000 bullets. See Materials 2007: 304.

¹²⁰ Materials 2007: 304.

According to Vardan's report presented to the IV General Assembly of the ARF Dashnaksutyun on March 14, 1907, it can be inferred that about 30 of the 100 weapons in possession of the population were unfit for use.¹²¹ Significant sums of money were necessary to procure assault rifles and ammunition. Thus, on the eve of 1904, one single-barrel "Berdan № 2" combat, non-repeating rifle cost 25 roubles, and a repeating rifle "Mosin" - 35 roubles. One "Mosin" bullet cost about 3 kopecks.¹²² After the start of the Armenian-Tatar clashes, there was an unprecedented rise in firearms prices: "Mosin" cost about 300 roubles, "Berdan № 2" - 150 roubles and one bullet - 20-50 kopecks.¹²³ The Dashnaksutyun committee in Shushi provided 100 thousand bullets to the self-defense forces during the fighting.¹²⁴ It should be noted that the annual profit of Eastern Armenians, the overwhelming majority of whom were peasants, was about 60 roubles. It is noteworthy that the number of family members could be up to 10 people.

In a number of cases, violence was used against the people of Shushi who did not want to perform military service or combat duty, or buy weapons, and the rich were forced to provide some money for the needs of the self-defense.¹²⁵

During the battles in Artsakh, particularly in Shushi, the Armenian side tried to find common ground and stop the fighting. Vardan and Sako of Sevkar believed that even victories economically destroyed the Armenians, as a result of which the youth was forced to leave for the cities to earn a living.¹²⁶

¹²¹ Materials 1976: 91.

¹²² Materials 1985: 112.

¹²³ Materials 2007: 393.

¹²⁴ Materials 1976: 91.

¹²⁵ Materials 1976: 91.

¹²⁶ Materials 2007: 394.

According to Vardan, during the Armenian-Tatar clashes of 1905-1906, the greatest danger was posed by government troops armed with cannons. According to him, it was possible to fight against the army if they were not supported by the local Tatars.¹²⁷

During the fighting, the enemy spread various misinformation, which forced the Catholicos of All Armenians Mkrtich Khrimyan to write a letter to Ahmad Shah, the Crown Prince of Iran, denying the massacres of the Persian subjects and asking him not to allow the massacres of Persian Armenians.¹²⁸

In a report presented to the ARF General Assembly in Vienna on April 20, 1907, Vardan and Sako of Sevkar described the enemy as follows: "Let us be careful and not mock our opponent's power. They are more military and stronger than we are (the Armenians are whiny and quick to despair, even in case of success). If Dashnaksutyun had not been around and had not taken the situation into their hands, the Turks would have destroyed the Armenians".¹²⁹

The internal enemies posed a serious threat to the self-defense of the Armenians of Artsakh.¹³⁰ Among them were Hatam Bey and his brother Shamil, residents of the village of Kyatuk in Varanda. To put an end to the brothers' traitorous actions, Vardan met Hatam Bey and tried to persuade him, but he remained unshakable. Eventually, on Vardan's orders, the brothers were shot in their village.¹³¹

According to historian Hamlet Gevorgyan, Vardan was in favor of defensive tactics. As Mikayel Varandyan described "Vardan was gentle, with a soft heart, sometimes a little hesitant, indecisive... when he was

¹²⁷ Materials 1976: 92.

¹²⁸ Khachatryan 2011: 28.

¹²⁹ Materials 2007: 394.

¹³⁰ According to Ruben's apt definition "If there were no traitors and informers among the nation, the government with its measures would become powerless, and even its secret police would become useless". See Ruben 1952: 96.

¹³¹ Gevorgyan 2010: 345.

the commander-in-chief in Karabakh, he often rejected the appeals of his friends to act against the enemy by the principle of eye for an eye, to burn this or that Tatar village, to destroy the mob..."¹³² Hamazasp was also dissatisfied with Vardan's tactics. He demanded to attack first and intimidate the enemy.¹³³

The same author states that after learning about the atrocities committed by the Cossacks in the Khachen and Varanda regions, Vardan instructed the commanders of the combat groups to attack the Cossacks if they continued their illegal actions.¹³⁴ Thus, it can be concluded that Vardan did not want to further strain the relations with either the authorities or the military, or with the local Muslim population.

After the first Russian revolution began to decline, the authorities invented the so-called "case of the Dashnaktsutyun" and started the persecution and arrest of the participants of the Armenian-Tatar clashes which made Vardan leave Shushi. At the beginning of the winter of 1907 Vardan left Artsakh for Baku, to his brothers, where he was informed that he would take part in the IV General Assembly of the ARF to be held in Vienna in February. He arrived there on February 25.¹³⁵

In the report presented at the assembly in Vienna, Vardan and Sako of Sevkar made an important suggestion: they consider it necessary to exchange lands with the Tatars, "so that the Armenian provinces could be forever united with each other..."¹³⁶

¹³² Gevorgyan 2010: 344.

¹³³ Gevorgyan 2010: 346.

¹³⁴ Gevorgyan 2010: 351.

¹³⁵ He presents to the assembly the details of the Armenian-Tatar fighting in Shushi. See Materials 1985: 91-93.

¹³⁶ Materials 2007: 396.

Unfortunately, the above-mentioned could not be realized; and we have to admit that this issue remains unresolved to this day and causes a lot of complications.

BIBLIOGRAPHY

Archives

NAA - National archives of Armenia (Yerevan).

Periodicals

Aliq (Boston).

Studies

A-Do 1907. A-DO, Armenian-Turkish clash in the Caucasus (1905-1906). Yerevan (in Arm.).

A-Do 2013. A-DO, Russian tsars and Armenian question (Preface and commentaries by Ruben Gasparyan and Ruben Sahakyan). Yerevan (in Arm.).

Fischer H. 1897a. A victory of Armenians (told by an European), Droshak, October 15, 1897/13, p. 106-108 (in Arm.).

Fischer H. 1897b. The bloody battle of fedayeens in the plateau of Khanasor. Droshak, November 1, 1897, № 14, p. 112-119 (in Arm.).

Gasparyan R., Sahakyan R. 2015. Newly found memories of Mar.VEM, 2015/3, 197-233 (in Arm.).

Gevorgyan H. 2010. The Caucasian arena of the liberatory struggle. Yerevan (in Arm.).

Hovsepyan H. 2009. Armenians of Karadagh: ethnographic and folklore. Vol. II: Armenian mountains. Yerevan (in Arm.).

Jhangiryan S.M. 2021. Sevasar-Karadagh: from antiquity to modern period. Yerevan (in Arm.).

Khachatryan L. 2011. The role of Mkrtich Khrimyan in preventing the Armenian-Tatar clashes. Banber Hayastani archivneri 2011/2 (in Arm.).

Materials 2007. Materials for the history the Armenian revolutionary dashnaktsutyun. Vol. 5. Beirut (in Arm.).

Materials 1976. Materials for the history the Armenian revolutionary dashnaktsutyun. Vol. 3, second edition (ed. Hrach Tasnapetyan). Beirut (in Arm.).

Materials 1985. Materials for the history the Armenian revolutionary dashnaktsutyun. Vol. 2, second edition (ed. Hrach Tasnapetyan). Beirut (in Arm.).

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В КОНТЕКСТЕ ПРОБЛЕМЫ ВЛАСТИ В ЗАКАВКАЗЬЕ В 1917-1918 ГГ.

Ключевые слова: Западная Армения, Армянский вопрос, Н. Жордания, Ст. Шаумян, Ростов, Шамхор, Тифлис.

Вступление

Политическая история Закавказья в 1917-1918 гг., вопросы межнациональных отношений, узел многовекторных территориальных задач национальных независимых государств, Армянский вопрос прямым образом связаны с проблемой развертывания борьбы за власть в крае.

После свержения российского самодержавия в феврале 1917 г. в Тифлисе был создан местный орган Временного правительства – Озаком (Особый закавказский комитет), сформированный по национальному признаку из бывших членов Государственной Думы. Председателем был назначен кадет В. Хардарственной Думы. Председателем был назначен кадет В. Хардамов, армян представлял кадет М. Пападжанян, грузин – социалист – федералист К. Абашидзе, кавказских татар – мусульман – мусаватист М. Джафаров.

Проблема власти в Закавказье после большевистского переворота

Октябрьский большевистский переворот создал в Закавказье новую политическую ситуацию. Советской власти в центре было противопоставлено правительство демократического социалистического толка – Закавказский Комиссариат, который в корне опять-таки носил национальный характер. Всю последующую политику, в частности, грузинских социал-демократов

Melkonyan A. et al. 2010 (eds.). History of the Armenian People. vol. 3: New period, Book 1 (second half of the XVII century- late XIX century). Yerevan (in Arm.).

Melkonyan A. et al. 2015 (eds.). History of the Armenian People. vol. 3: New period, (second half of the XVII century - 1918). Book II (1901-1918, Armenian colonies, periodicals and culture in the XIX - early XX century). Yerevan (in Arm.).

Ruben 1952. Memories of an Armenian revolutionary. Vol.1. Los-Angeles (in Arm.).

Sahakyan R. 1998. Vazgen (Tigran Teroyan). To the 100th anniversary of martyrdom. Droshak, Yerevan, March 26-April 8, 1998, 22-27 (in Arm.).

Simbirskiy 1916. Vaspurakan (pages from the past of Van vilayet), Armyanskij vestnik, Moscow, 1916, № 16, p. 2-6, № 17, p. 3-6, № 18, p. 2-5, № 19, p. 8-11, № 20, p. 4-7, № 21, p. 4-8 (in Russian).

Vracyan S. 1936. Events in Vaspurakan (1894-1896). Memories of Vardan. Hayreniq, Boston, 1936, № 12, p. 58-76, № 1, p. 85-115, № 2, p. 124-140, 1937, № 3, p. 100-119 (in Arm.).

Vracyan S. 1992 (ed.). Memories of Vardan from Khanasor (compilation and preface by S.Vracyan). Yerevan (in Arm.).

*Translated from the Armenian
by Syuzanna Chraghyan*

«Fundamental Armenology»,
Yerevan, 2022, № 1, p. 20-38.

меньшевиков можно рассматривать в контексте национальной деятельности. Они заняли главные посты в правительстве и сумели на антибольшевистской волне сплотить вокруг себя армянский Дашнакцутюн и татарский Мусават.

С момента формирования Закавказского комиссариата, с 15-го ноября 1917 г. проблема альтернативы власти в Тифлисе стала главной задачей как закавказского краевого центра, так и Бакинского совета РСДРП.

1. На первом этапе данного процесса – с ноября по декабрь 1917 г., этот первостепенный вопрос выдвигался в контексте победы большевиков «против контрреволюции», т.е. против демократического блока закавказской власти. В период январь-март 1918 г., в условиях турецкого нашествия на Западную Армению и Закавказье, окончательно стала очевидной цель свержения Бакинского совета, а также тенденция политической изоляции армянства в лице влиятельной партии Дашнакцутюн (АРФД) со стороны грузино-татарского большинства краевой власти. Совет, который в силу присутствия в нем Степана Шаумяна представлялся турецкой и грузино-татарской стороной в качестве проармянской власти, объективно трансформировал план Ст. Шаумяна и некоторых армянских военно-политических деятелей о согласованных действиях по установлению большевистской власти в Тифлисе и Баку в национально – освободительную идею.

2. В своих телеграммах от 23, 25-го ноября, адресованных В. Ленину, Ст. Шаумян сообщал, что «при помощи армии мы можем заставить Комиссариат принять власть народных комиссаров», и далее подчеркивал то обстоятельство, что большевизированные части Кавказской армии рассматривают создание и антисоветскую деятельность Комиссариата как способ отделения

Закавказья от России»¹³⁷. Ст. Шаумян не получил ответа и, кстати, он не получил поддержку также в августе-сентябре 1918 г., вследствие чего и была разгромлена Бакинская комунна и было истреблено 30.000 армянского населения Баку.

В Тифлисе сложилась следующая картина. Комиссариат не поверил заверениям большинства большевиков краевого комитета в том, что они не намерены организовать вооруженное выступление и что предпочитают захватить власть в Тифлисе мирным путем, как в Баку. Комиссариат во главе с Н. Жордания и другими грузинскими меньшевиками был озадачен.

«Когда мы узнали о телеграммах, – говорил Н. Жордания, – стало ясно, что в Тифлисе готовится вооруженное выступление»¹³⁸.

26-го ноября (9 декабря) меньшевистское краевое бюро и Тифлисский исполнительный комитет предприняли превентивные меры, была организована «Красная гвардия». 28-го ноября в Тифлисе было объявлено военное положение¹³⁹.

Это был первый шаг на пути к сохранению власти Комиссариата.

3. В тот же день, вечером, Карсскому полку было предъявлено требование немедленно покинуть Тифлис и отправиться на Северный Кавказ. Это первая победа меньшевиков и второй этап в вопросе сохранения власти. Следующий, третий этап относится к проблеме захвата тифлисского Арсенала.

Закавказский комиссариат и тифлисская городская Дума были обеспокоены судьбой главного оружейного склада краево-

¹³⁷ См. Шаумян 1978, 45, 47.

¹³⁸ Жордания 1919, 59.

¹³⁹ Известия совета рабочих и солдатских депутатов гор. Тифлиса, Тифлис, 1917, № 198.

го политического центра, а также позицией большевистского руководства, не подчинявшегося властям и не предоставлявшего оружие комиссариату. Угроза усугублялась возвращением с фронта большевизированных частей Кавказской армии. Исполнительный комитет, потребовав оружие, фактически использовал фактор отказа со стороны солдат-большевиков для оправдания дальнейших действий.

Для захвата Арсенала меньшевистский центр сформировал сборный отряд в составе «Красной гвардии», грузинского, армянского 218-го полков и 30-го ноября (13 декабря) подавил восстание. В тот же день в Тифлисе были разгромлены издательства большевистских газет «Кавказский рабочий», «Брдзола», «Банвори крив», 218-ый полк был выведен из города и отправлен в Трабзон – Эрзерумском (Карин) направлении.

Воспользовавшись удачным моментом, Н. Жордания обвинил Ст. Шаумяна в «мятеже», «бонапартизме».

Замысел большевиков и Ст. Шаумяна в Тифлисе был ясен, однако события, развернувшиеся вокруг Арсенала, свидетельствуют о том, что перешли в наступление именно антибольшевистские силы, особенно грузинские меньшевики, которые целенаправленными действиями смогли предотвратить первую попытку захвата Тифлиса.

Исходя из того, что первый этап захвата власти в Закавказье продолжался до декабря 1917 г., до захвата Арсенала и разгона большевистской демонстрации в Александрийском саду в феврале 1918 г., факт сравнительно легкой уступки Арсенала нужно объяснить не столько тактическими ошибками руководящей группы большевиков, сколько рядом имевших место объективных предпосылок.

«Ошибки» тифлисских большевиков имеют и другое обоснование: здесь еще раз проявляется роль национального фактора. Даже в организационном смысле такая сплоченная структура как большевистская партия дала трещины в Закавказье.

Ведь не только грузинские меньшевистские лидеры были национальными деятелями, но и большевики, в частности, Ф. Махарадзе.

Во главе с Ст. Шаумяном и большевистским руководством Кавказской армии и, в основном, при содействии русских солдат захват Тифлиса и ликвидация Комиссариата рассматривались в качестве антигрузинского шага и не столько как победа большевиков, сколько как победа армянского фактора.

И еще: Тифлис имел опыт Баку и поэтому им вовремя удалось избежать поражения. Фактически против плана Ст. Шаумяна грузинские меньшевики и большевики выступили совместно. Получается, что грузинский национализм на данном историческом отрезке одержал победу. Понятно, что тенденциозно не был использован также решающий фактор большевизированных частей Кавказской русской армии, более того, против этих русских частей была применена грубая сила.

4. С конца ноября 1917 г., в условиях массового отступления этих частей они столкнулись с последовательно чинимыми препятствиями, с одной стороны, грузино-татарского руководящего большинства Комиссариата, антибольшевистского центра совета солдатских и рабочих депутатов, а с другой – с антироссийскими действиями, возглавляемыми Мусаватом и мусульманским национальным комитетом.

Эти эшелоны останавливались в главных узлах закавказской железной дороги – Баку-Тифлис, где и были зафиксированы

факты насильственного отбирания оружия и массовых погромов безоружных мирных солдат¹⁴⁰.

Если эмиссары турецкого командования провоцированием мусульманских мятежей преследовали цель – путем полного разложения русских тыловых и отступающих фронтовых частей организовать полномасштабный поход против Закавказья, то Комиссариат и краевой революционный антибольшевистский комитет стремились предотвратить реализацию программы советизации Закавказья с помощью согласованных действий уже Бакинского совета и большевизированных частей.

Получив поддержку меньшевистского центра и тем самым, якобы, обеспечив законность действий, меньшинство краевого совета армии, фактически, большевистскими методами захватило центральный⁵ аппарат совета, провозгласив себя армейским советом. Эти силы действовали довольно-таки смело, так как большевистские части, как уже было сказано, заранее были выведены из Тифлиса.

Первостепенной задачей нового совета стало разоружение русских частей. Несмотря на то, что это было победой над местным большевизмом, в создавшейся ситуации такое развитие событий никоим образом не соответствовало национальным интересам армянского населения, так как разграбленное оружие и боеприпасы достались, в основном, мусульманам, а также грузинским частям. Процесс разоружения осуществлялся при участии национальных воинских формирований, что в условиях обостренных межнациональных отношений рассматривалось в качестве провокационной политики.

¹⁴⁰ Жордания 1919, 59–60.

⁵ См. Меликян 2010.

Одной из целей мусульманских – татарских лидеров было провозглашение Азербайджанского ханства. Кстати, впервые «Азербайджан» как географическое национально – территориальное понятие вошло в обиход с лета 1917 года, в ходе работы мусульманского съезда в Москве⁶.

Лишь за декабрь 1917 г. целиком были уничтожены 11 армянских селений в Нухийском уезде. Были опустошены десятки русских поселений в Елизаветпольской губернии. Кульминацией данных событий явились погромы в Елизаветполе и Шамхоре, Акстафе, Хачмасае и т.д. в январе 1918 года. Только в Шамхоре погибло 2000 русских солдат⁷.

Из сказанного можно заключить, что мусульманские крестьянские мятежи в Елизаветполе и, далее, кровавые погромы вдоль закавказской железной дороги являются составной частью более всеобъемлющей проблемы – проблемы власти в Закавказье.

И если Н. Жордания, Н. Рамишвили, А. Чхенкели и др. обосновали все это исходя из задачи организации самообороны против готовящегося турецкого похода, то главной задачей была борьба против большевизма и сохранения власти Комиссариата. Заметим, что весной 1918 г. грузинские части почти не сопротивлялись туркам, а армянские части, которые под Шамхором не принимали участия в расстреле русских солдат, без чьей-либо помощи попытались осуществить защиту Кавказского фронта. Основное политическое противоречие, возникшее в едином закавказском правительстве, в том числе в Озакме, Комиссариате, а затем и в Сейме, было связано именно с данной пробле-

⁶ Байков 1923, 108.

⁷ НАГ, ф. 1818, оп. 2, д. 12, лл. 30–32.

мой. Единое правительство должно было защитить общие интересы и, в частности, Кавказский фронт. Но так как Кавказский фронт в основном охватывал территорию Западной Армении, то этим были обусловлены все последующие объективные и одновременно антиармянские действия грузино-татарского тандема.

Этот процесс фактически закончился лишь в сентябре 1918 г., после захвата Баку турецкими войсками.

4. В конце ноября 1917 г. центром борьбы против тифлисской власти стал также один из войсковых центров Кавказского фронта – Сарыкамыш, где в процессе отхода русских частей скопилось огромное число большевизированных солдат – 30.000.

Среди их требований выделяется пункт, согласно которому до окончательного укрепления власти никоим образом недопустим был процесс расформирования армии. Проармянская направленность данной резолюции заключается в том, что таким образом становилось возможным оставить некоторые, хотя и большевизированные, части в Закавказье и на фронте.

После Шамхорских событий Ст. Шаумян нелегально переехал в Тифлис, чтобы при помощи именно сарыкамышских частей осуществить план захвата власти, хотя ни Ст. Шаумян, ни председатель армейского совета Н. Корганян не отказывались от программы мирного захвата власти, тем самым желая избежать гражданской, а то и межнациональной войны, к тому же они пока не обладали достаточными силами.

По инициативе меньшевиков и эсеров 19-го декабря (января 1918 г.) в Тифлисе был созван 2-ой съезд рабочих депутатов, который имел целью после поражения на 2-ом армейском съезде в Эрзеруме противопоставить большевикам большинство эсеро-меньшевистского совета. Дело в том, что на армейском съезде

победили большевистские резолюции, в том числе была принята резолюция «О Западной Армении», авторами которой являются Ст. Шаумян и Г. Корганян⁸. При этом учитывалось также плачевное состояние коммуникаций, отсутствие финансовых средств, в силу чего с Северного Кавказа, из Баку и других рабочих центров не могли съехаться в Тифлис представители большевистских советов.

Данная ситуация подталкивала большевиков к решающим действиям. Этим и объясняется необходимость наступления сарыкамышских частей в январе 1918 г.

Понятно, что главной задачей солдат было возвращение в Россию. В условиях непризнания Советской власти в центре они должны были одержать верх над всеми антибольшевистскими силами, а в контексте антироссийских мятежей и погромов и над главным «врагом» – Комиссариатом.

Ясно также, что весь этот маневр не имел особой проармянской направленности. Однако объективно проармянской стала ситуация ослабления и нейтрализации грузино-татарского, одновременно антирусского и антисоветского союза.

Если меньшевики и эсеры всячески старались направить эти части на восток, вывести их из Тифлиса и Сарыкамыш, то ВРК Сарыкамыш, наоборот, сокращая количество эшелонов, отправлявшихся на Северный Кавказ и одновременно организуя их беспрепятственное движение, создал надежную ударную силу, которая должна была войти в Тифлис. В то время, в конце января 1918 г., солдаты уже полностью заняли линию железной дороги Сарыкамыш – Тифлис.

⁸ Церцвадзе 1960, 313–314.

Комиссариат был уверен, что решение Ст. Шаумяна и Сарыкамьшского ВРК вовсе не является авантюрой. 18-го января (31 января) 1918 г. Тифлисский губернский комиссар Джапаридзе сообщил Комиссариату, что в Тифлисе фактически повторно объявлено военное положение. В тот же день Е. Гегечкори был наделен краевой властью чрезвычайными полномочиями: ему были подчинены все вооруженные силы, в том числе и армянские национальные формирования. Комиссар по внутренним делам А. Чхенкели предоставил Комиссариату 60 тыс. руб. с целью усиления боеспособности грузинских частей⁹. Комиссариат был обеспокоен также предоставлением Ст. Шаумяну чрезвычайных полномочий. Известно, что указом В. Ленина он стал Временным чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа.

Важно тот момент, что сами министры Комиссариата не были уверены в собственных силах, и с выступлением одного лишь Шаумяна и сарыкамьшских частей связывали факт краха правительства. Выступления министров – комиссаров на заседании от 24-го января (6 февраля) свидетельствуют именно об этом – о возможности уступки власти. И только решительные действия нескольких грузинских лидеров и, наоборот, нерешительная позиция большевистского центра остановили этот процесс. Ст. Шаумяну и Н. Кузнецову было предложено в течение 24 часов покинуть Закавказье, в противном случае они должны были быть арестованы. 20-го февраля Ст. Шаумян тайно вернулся в Баку¹⁰.

В чрезвычайных условиях в Тифлис вошла также мусульманская «Дикая дивизия».

⁹ Кавказское слово, Тифлис, 1918, № 26.

¹⁰ См. НАГ, ф. 1818, оп. 2, д. 12, лл. 53–54об.

Программа Ст. Шаумяна по советизации Закавказья и Армянский вопрос

Фактически в лице Шаумяна краевой большевизм идентифицировался с проармянской политикой, что нашло отражение в периодической партийной печати, в частности, в грузинской национальной периодике. Газета «Сакартвело» писала: «может быть, что объединившись с беглыми русскими частями, армяне провозгласят Шаумяна национальным лидером. Тем не менее, мы должны быть осторожны. Прикрывающиеся под знаменем интернационализма крайние шовинисты нашего соседнего народа вместе с Шаумяном, наверно, мечтают создать «Великую Армению»¹¹.

И действительно, план Шаумяна не только грузинским, но и армянским национально-демократическим лагерем рассматривался как «сугубо национальная идея».

Что касается новой должности Шаумяна – чрезвычайного комиссара, то нужно заметить, что эта должность существовала на Кавказе еще при царском режиме, и ее занимал наместник на Кавказе, при Временном правительстве – «Комиссар по делам Кавказа в Петрограде». Эта должность, фактически, имела политическую подоплеку и на данном этапе служила средством установления советской власти в Закавказье.

Отметим, что важнейшей фигурой плана Шаумяна был генерал Акоп Багратуни, которому в период большевистского вооруженного восстания в Петрограде Временным правительством была поручена должность коменданта г. Петрограда и военного округа.

Итак, содержание плана Шаумяна сводилось к следующему:

¹¹ Оризон (Горизонт), Тифлис, 1918, 4 февраля.

1. Путем сопротивления турецким войскам добиться независимости Западной Армении (подспорьем для этого были также политическая воля и поддержка Совнаркома в лице Ленина и Сталина. Имеем в виду «Декрет о Турецкой Армении»);

2. В Закавказье образовать армянский кантон;

3. Тифлис и Баку провозгласить свободными городами;

4. Из Баку, Гандзака и Шуши (Нагорный Карабах) армянские силы перебросить к Закавказской железной дороге, тем самым открыть путь Баку-Тифлис и Баку-Ереван;

5. После открытия линии Шуши-Баку они вместе с большевиками должны были захватить власть¹².

6. Скопившееся в Баку армянское воинство перебросить в Ереванскую губернию с целью подавления турецко-татаро-курдских антиармянских мятежей и далее, вместе с большевистскими частями Кавказской армии, защитить Западную Армению и включить ее в состав Советской России.

Отметим также, что в конце марта и в начале апреля 1918 г. силами Бакинского совета и армянских национальных частей был подавлен мусаватистский мятеж в Баку и Бакинской губернии, целью которого был захват города мусульманами, ликвидация Бакинского совета и превращение Баку в политический центр «Азербайджана»¹³.

Программа не была претворена в жизнь, так как:

1. В большевистском краевом и Тифлисском комитетах не была выработана единая тактика по захвату власти;

2. Сотрудничество армянских национальных деятелей и Шаумяна не имело долгосрочного характера. Оба политических

лагеря не совсем доверяли друг другу, более того, между ними имелись радикальные противоречия. Вследствие этих событий партия Дашнакцутюн признала, что в контексте бескомпромиссных политических развитий главным и реальным политическим оппонентом армянства на Кавказе является грузинский меньшевизм и грузинский большевизм, преобразовавшийся в национальную политику;

3. С ноября 1917 г. конфронтация меньшевиков и большевиков в Закавказье проявилась не в виде борьбы тактик двух крыльев социал-демократии, как в центре, а в виде противостояния двух больших и важных национально – политических сил в лице Дашнакцутюн – грузинский меньшевизм, Шаумян – Жордания. Ослабление большевистской власти в Закавказье создавало реальную возможность установления в крае грузинской гегемонии.

А захват власти в Тифлисе путем советизации способствовал бы стабилизации положения армянского населения в Баку и Восточном Закавказье, предотвратив волну мусульманских мятежей и, возможно, даже турецкое нашествие и погромы армян.

Есть еще одна важнейшая причина, которая в целом сводит на нет осуществление данной программы, и в силу объективных причин эта программа не стала предметом обсуждения в советской историографии. Суть вопроса кроется в сохранении любой ценой большевистской власти в самой России. Весь процесс Брест – Литовска служил одной главной цели – путем территориальных уступок удержать власть. Составной частью этой большой политики является скорейшее возвращение, по приказу Ленина и Троцкого от 10-го декабря 1917 г., частей Кавказской армии на Северный Кавказ, а затем и в Россию.

¹² Рубен 1982, 142–143.

¹³ См. Меликян 2019.

Получается, что большевистская центральная власть вполне обоснованно пока не была заинтересована программой советизации Закавказья, как и в мае 1920 года, в контексте большевистско-кемалистского сближения.

Наделив Шаумяна чрезвычайными полномочиями, Ленин и Сталин никаким указом и действиями не попытались оказать влияние на Тифлисский и краевой большевистские комитеты.

Шаумян благодаря своему авторитету и поддержке нескольких частей должен был осуществить то, что не под силу было сделать даже большевикам в Петрограде.

С января 1918 г. проблема власти в Закавказье стала непосредственно связываться с вопросом об окончательном отделении региона от Советской России и провозглашением независимости национальных государств. Идеологом этой последовательной политики был сперва Комиссариат, а затем и Сейм, в котором преобладала грузинская с.-д. меньшевистская фракция. В этом контексте изменились и политические устремления властей Закавказья, выразившиеся в принятии германо-турецкой ориентации.

Заключение

Армянский вопрос в период 1917–1918 гг. и, в частности, в контексте многослойных последствий большевистского переворота, непосредственно был связан с развивающейся борьбой за власть в Закавказье и с проблемой возможности альтернативной власти. В качестве проармянской альтернативы рассматривался Бакинский совет во главе с Ст. Шаумяном и разработанная им программа и тактика армянских национальных деятелей и партии Дашнакцутюн.

БИБЛИОГРАФИЯ

Байков Б. 1923, Воспоминания о революции в Закавказье (1917–1920 гг.), Архив русской революции, т. IX, Берлин, «Политиздат ТЕРРА», с. 195.

Жордания Н.Н. 1919, За два года. (С 1-го марта 1917 года по 1-е марта 1919 года): доклады и речи, Тифлис, Ист. комис. И.К. Совета рабочих депутатов г. Тифлиса, 223 с.

Известия совета рабочих и солдатских депутатов гор. Тифлиса, Тифлис, 1917, № 198.

Кавказское слово, Тифлис, 1918, № 26.

Меликян В.Г. 2010, Грузино-татарские антироссийские мятежи в районе Закавказской железной дороги и армянская позиция (ноябрь 1917 – март 1918), Историческое пространство, N 1, Москва, с. 58–69.

Меликян В.Г. 2019, Борьба за Баку (ноябрь 1917 г. – апрель 1918 г.), Ереван, изд. «Зангак», 213 с.

Национальный архив Грузии (НАГ), ф. 1818, оп. 2, д. 12, лл. 30–32, лл. 53–54об.

Оризон (Горизонт), Тифлис, 1918.

Рубен 1982, 1990, Мемуары армянина революционера, т. 7, Тегеран, Ереван, изд. «Адана», 363 с.

Церцвадзе М.В. 1960, Революционное движение в Грузии в 1914–17 гг., ч. II, Тбилиси, изд. «Сабчота Сакартвело», 341 с.

Шаумян Ст. 1978, ПСС, т. 4, Ереван, изд. «Айастан», 374 с.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ 1917–1918 ԹԹ.

Ամփոփում

Բանալի բաներ՝ Արևմտյան Հայաստան, Հայկական հարց, Ն. Ժորդանիա, Ստ. Շահումյան, Ռուստոմ, Շամխոր, Թիֆլիս:

Անդրկովկասի 1917-1918 թթ. քաղաքական պատմության, ազգամիջյան հարաբերությունների, տարածքային սահմանաբաժանումների և Հայկական հարցի բազմաշերտ խնդիրները ուղղակիորեն կապվում են երկրամասում իշխանության համար ծավալվող պայքարի հիմնահարցի հետ:

1917 թ. հունվար-մարտ ժամանակահատվածում դեպի Արևմտյան Հայաստան ու Անդրկովկաս թուրքական արշավանքի պայմաններում ակնհայտ դարձան նաև Բաքվի խորհրդի հայամետ դիրքորոշումներն ընդդեմ հայկական գործոնը մեկուսացնելու վրաց-թաթարական քաղաքական մեծամասնության:

Բաքվի խորհրդի նախագահ Ստ. Շահումյանի և Դաշնակցության համագործակցությունը այլ առաջնահերթ խնդիրներին զուգահեռ՝ նպատակ ուներ թուրքերին դիմադրելու միջոցով հասնել նաև Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: Որպես այդ ծրագրի իրականացման երաշխիքներ էին դիտվում կովկասյան բանակի բոլշևիկացած զորամասերը և «Թուրքահայաստանի մասին» բոլշևիկյան դեկրետը:

Ցավոք, հայ ազգային գործիչների և Ստ. Շահումյանի թևի համագործակցությունը երկարաժամկետ բնույթ չկրեց, քանի որ երկու հակադիր քաղաքական ճամբարներն իրար չէին վստահում:

THE ARMENIAN QUESTION IN THE CONTEXT OF POWER PROBLEMS IN TRANSCAUCASIA IN 1917-1918

Summary

Key words: Western Armenia, the Armenian Question, N. Zhordania, S. Shahumian, Rostom, Shamkhor, Tiflis

The 1917-1918 political history of Transcaucasia, the relationships between nations, the territorial demarcations and the multilayered

issues of the Armenian Question are directly connected with the unfolding fight for the power in the region.

Within the period of January-March, 1917 under the conditions of the Turkish invasion of Western Armenia and Transcaucasia, the pro-Armenian position of the Baku Council against the Georgian-Tartar political majority, whose actions were aimed at isolating the Armenian factor, became apparent.

The cooperation between S. Shahumian, the head of the Baku Council and ARF, along with other priorities was aimed to liberate Western Armenia via resisting the Turks. The Caucasian troops converted to Bolshevism, the Bolshevik decree on "Turkish Armenia" were seen as safeguards for the accomplishment of this plan. Unfortunately, the cooperation between the Armenian national figures and the representatives of the Shahumian wing was not of a long-term nature, as the opposing political camps did not trust each other.

*«Բանբեր հայագիտության» միջազգային հանդես,
Երևան, 2022, № 1, էջ 52-65:*

THE REACTIONS AND DECISIONS OF TRANSCAUCASIAN AND ARMENIAN PARTIES ON THE DECLARATION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

Abstract

As a result of various military and political developments and upheavals, the 1917 Bolshevik revolution led to the declaration of independence of Transcaucasia, and the region was confronted with the emergence of independent republics. At the height of the Turkish invasion, particularly after the fall of Kars and Alexandrapol, Bolshevik Russia was hostile towards the fact of independence of Transcaucasia, especially the emergence of independent national republics. The difficult domestic situation in Russia, the ongoing uncompromising struggle for power and the consequent unleashing of civil war did not make the sovietization of Transcaucasia possible for the moment. The best proof of that is that the government of Lenin could not or "did not want" to help the Baku commune.

Key words: A.Kulebyakin, B.Baykov, Hay HZhK (Armenian People's party), HHD, Social-revolutionaries, Andranik, Leo, Irkutsk, Voronezh, Moscow

As a result of various military and political developments and upheavals, the 1917 Bolshevik revolution led to the declaration of independence of Transcaucasia, and the region was confronted with the emergence of independent republics. On May 28, 1918, the independence of the Republic of Armenia was declared.

That epoch-making event, which was not equivocally accepted, also had reactions discussed below.

In his analytical work "Armenia's military problems" *A. Kulebyakin*, the famous proArmenian General of the Caucasian front, touched upon the issue of independence as well¹.

He approached the existing issue from the point of view of separating the desired from the possible. According to him, the answer to the desired was definitely "Yes". The General mentioned: "If you ask a nation that has escaped from the bloody clutches of a centuries-old oppressor "Can you begin an independent existence?" they will definitely say - Yes, yes, yes! I can. I want to. I cannot do otherwise! I have been waiting for this opportunity for centuries. The Armenian people have just got to the threshold of their plundered homeland. And the Armenian people will say yes, I want to, because I have made many sacrifices for liberation. And I need help and protection only because I have been deceived, I have lost a lot, I am surrounded by dangers, which I cannot overcome alone.

Is it desirable, is it permissible for other states, near and far (meaning Soviet Russia - V. M.)? And we will see that in this case the question is posed favorably. Turkey is against the Armenian independence, but Armenia was liberated from it in order to save the people. The issue of recognition of that independence by other states of the former German coalition is now automatically being pushed out..."². First, it becomes clear that the undated material was written after the defeat of the Triple alliance. At the same time, it should be noted that, probably in the autumn of 1918, the pro-state, hence the pro-Armenian Russian General still viewed the reality of Armenia's independence at least in the context of the achievements of the February Revolution. From this point of view, he probably did not want to see that Russia was no longer the same, that it had become Bolshevik. Moreover, the Treaty of Brest-Litovsk was a complete tragedy for the tsarist, patriotic Russian

¹ See NAA, f. 196, l. 1, f. 12, p. 1.

² See NAA, f. 196, l. 1, f. 12, p. 1.

General. From the subtext of A. Kulebyakin's ideas it can be assumed that Russia would never want to lose Transcaucasia and Armenia, so for now, Armenia's "independence" did not pose a great threat to Russia's future prospects.

We got acquainted with *Russian Cadet party figure B. Baykov's* views on the occasion of the independence of Georgia and Azerbaijan.

Expressing the interests of the party of the Russian bourgeoisie - the Constitutional Democratic Party, B. Baykov unconditionally insisted that the peoples living in Transcaucasia had no grounds for national aspirations and expression of identity. As the first substantiation of his thesis, he mentioned the problem of the mixed population of Caucasian nations and he linked with it the issue of not establishing *zemstvos*³ (local self-government bodies - V. M.) in the region⁴.

He considered that the "self-determination" movement would nonetheless start in Russia only because that policy was dictated from the center, from those Russian political bodies that played a leading role during the revolution. He attributed the decisive and crucial role in that process to the Petrograd Soviet, which, proclaiming the principle of "self-determination of peoples", hung it around its own neck and around the neck of the weaker Provisional Government. Hence, B. Baykov concluded that "taking into account the weakness of the central government the representatives of the political adventurism of different peoples of Transcaucasia felt more confident, since the establishment of new states was presented in the form of satisfying personal ambition. There was another reason to secede from Russia and end the previous connection - to keep the region and themselves from the consequences of Russia's political collapse, Bolshevism, and the inevitable economic downturn by selfishly severing ties with Russia⁵.

It is clear that the Cadet was speaking - the supporter of the centralized Russian state that had never tolerated the idea of self-determination of nations. At the same time, his analysis is pro-Armenian, as he considered Georgian social-democrat Mensheviks to be the pioneers in the process of secession of Transcaucasia from Russia⁶.

According to B. Baykov, during the whole course of the Russian revolution, Armenians did not hide their loyalty to Russia seeing in it the only natural defender that would save them from physical destruction. Referring to the March 1918 events in Baku, he concluded that the very instinct of self-defense was at the core of not opposing Russian Bolshevism, and sometimes of cooperating with it.

Baykov stated: "*With the secession from Russia and with Azerbaijan declaring independence, small Armenia, having a small population of less than 2 million, encased by the Muslim world from all sides, had to declare its independence counting on the support from the Entente Powers and America*"⁷ (emphasis added by us - V. M.).

The Armenian Populist Party (APP) did not accept the proclamation of either Transcaucasia or independent states.

"It was a huge mistake, at least for us - Armenians, accepting the independence of Transcaucasia and its secession from Russia, and then it was a bigger mistake accepting the erasure of that independence and the division of Transcaucasia into three parts"⁸, - newspaper "Mshak" wrote.

In our opinion, the APP also shortsightedly clung to the prospect of the acceptance of the Brest-Litovsk Treaty and was not correctly assessing the factor of Bolshevik Russia's intervention in Transcaucasia in the period of April-June, 1918. The whole blame was traditionally

³ See in detail Melikyan 2010: 125-145.

⁴ Baykov 1923: 190.

⁵ Baykov 1923: 191.

⁶ Idem.

⁷ Idem.

⁸ See Mshak, June 25, 1918, issue 120.

(starting from April 1917, when the APP was formed - V. M.) directed against the ARF Seim and the Armenian National Council. "Mshak" considered that "the management of the affairs of the Armenian people was and is in the hands of non-professionals: during the revolution (referring to the 1917 February Revolution - V. M.) we failed to produce political, prudent, and discreet figures; we destroyed our people and our future and we got a one-eyed, one-legged, barren and disabled country that will be called Armenia"⁹.

Comparing Armenia's independence with the process in Georgia, the APP rightly singled out three essential features. **First:** since the eve of the World War the Georgian political field and figures without any partisan differences, had consistently pursued the ultimate goal of separating Georgia from Russia and achieving its independence. "Mshak" delicately noted that during the course of it, internationalist, socialist, Menshevik A. Chkhenkeli eventually became the speaker of the Georgian parliament.

Second: Georgian politicians with their craft and skill were able "to drag after themselves both the Armenian alleged socialists (referring to ARF - V. M.) and the Turks"¹⁰. **Third:** due to the fact that all the Transcaucasian state (Russian) institutions were concentrated in Tbilisi, Georgia was able to capture them all with their property, which, according to "Mshak", reached "probably billions"¹¹. At the same time, the APP believed that "Georgia's independence is not guaranteed at all yet"¹².

The Armenian Revolutionary Federation - Dashnaktsutyun did not equivocally address the whole process, neither the issue of Armenia's independence itself.

Listening to Kh. Karchikyan's report on the situation and "examining the issue of organizing the government of independent Armenia", the June 12 general meeting of the ARF Committee in Tbilisi adopted the following resolution: "... ARF - Dashnaktsutyun is the only competent party that should lead the Armenian life in the near future, before the elections to the Armenian Constituent Assembly"¹³. Moreover, the Dashnaktsutyun believed that **"there is no one among our parties and currents that has done a more positive job in the field of Armenian-Turkish solidarity and cooperation than the Dashnaktsutyun"**¹⁴ (emphasis added by us - V. M.).

By the way, organizational and structural changes took place within the party in the post-independence stage.

By the decision of the joint assembly of ARF Eastern Bureau, the Central Committee and the local Committee of Georgia, and on the initiative of the Central Committee, the Georgian ARF regional meeting was held in Tbilisi **on June 17-25**. According to the adopted decision and "Circular No. 1", the Central Committees of Tbilisi and Batumi would be dissolved and an Interim Central Committee would be formed within the borders of the Republic of Georgia. This change of the previous organizational form of the ARF and the newly elected Central Committee had to get final approval from the general assembly, the ARF Supreme Body but taking into account "the political situation of Transcaucasia and in particular, of Armenian workers and finding that it is necessary to start the organization and socialist upbringing of Georgian- Armenian workers right now, the newly-elected Central Committee, receiving the consent and approval of the existing supreme body of the ARF, the Eastern Bureau, starts its work and will be called "Georgian ARF Central Committee".

⁹ Idem.

¹⁰ Idem.

¹¹ Idem.

¹² Idem.

¹³ Horizon, June 15, 1918, No 115.

¹⁴ Idem, June 19, No 118.

Let us introduce H. Qajaznuni's opinion: "Should we have declared independence? Were we able to form and maintain our own state?", - wrote the first Prime Minister of the Republic of Armenia. "These are inessential questions. Such questions could not be asked in the last days of May, 1918. There was no room for holding elections. History had brought us to a certain line. We had to have the courage to cross it if we did not want to sink. We had to become masters of our Homeland, otherwise we would lose it - maybe irrevocably. If we hesitated, if we delayed our statement, Armenia would remain *res nullius* (something belonging to no one) and as such would be lost to the neighbors - Turks, Georgians, Azerbaijanis.

On May 28, late at night, the National Central Council decided to declare Armenia an independent republic and to declare itself the supreme authority of the Republic.

The Council had not received such authority from the National Assembly, but it did not stop in the face of this formal obstacle and later, no one thought to accuse it, since it was clear to everyone that there was no other way... This was a new era in the history of the Armenian people - a revival of the long-lost independent state life"¹⁵.

Simon Vratsyan considered that "having suffered a lot, on May 28, 1918, the Armenian people gave birth to the Republic of Armenia. ***The Republic of Armenia was a premature birth for independence. It was not prepared either with substantive conditions, or with subjective consciousness.*** The Armenian people had fought a long and persistent struggle for the freedom of Armenia in Turkey and by saying freedom they meant reforms or autonomy under the common roof of the Ottoman Empire, they did not even think of creating Armenia within the borders of Russia. And at the moment, the Republic of Armenia was being born in the Ararat Valley, on the land under Russian rule, and in

¹⁵ Qajaznuni 1923: 30.

impossible conditions. It was not surprising that the Armenian mind was confused and found it difficult to understand the situation and adopt a new political position. The Dashnaktsutyun faced an unprecedented responsibility to lay the foundations of the newborn state and to organize and run the Armenian state. The hesitation that reigned in the ranks of the Dashnaktsutyun is understandable. ***This hesitation also appeared during the declaration of Armenia's independence. Strangely, people who had dedicated their entire lives to the Armenian liberation war, voted against independence***"¹⁶ (emphasis added by us - V. M).

We do not share Vratsyan's main conclusion that the Republic of Armenia was "a premature birth for independence". In our opinion, independent national statehoods were not handed to the peoples on a silver platter. Certainly, S. Vratsyan's reasoning is understandable: he probably meant the losses suffered by the Armenian people during World War I, the Armenian Genocide, the upheavals of the Russian revolutions, the Turkish invasion, the anti-Armenian policy of the neighbors, etc. At the same time, the main guarantee of achieving independence is independent practice. What guarantees did the Finnish people have when, in December 1917, they "snatched" their independence from Lenin's newly established government only through a consistent, heroic struggle and assessment of the situation? We can bring dozens of examples. By the way, Georgia had no guarantees either; nor did the newly created Azerbaijan aspiring to Pan-Turkism.

And there is a controversial theses belonging to **Ruben Ter-Minasyan** stating that

"the idea of creating Araratian Armenia was first dictated by the Turks"¹⁷

¹⁶ Vratsyan 1966: 12.

¹⁷ Ruben 1982: 127.

(emphasis added by us – V. M.). In our opinion, this phrase is referred to by modern Turkish historiography, when it emphasizes the false thesis of giving us independence.

R. Ter-Minasyan states that this idea was first suggested by Bahaeddin Shakir, Omar Naji and Hilmi Bey, who were sent by Ittihat to Erzurum (Karin) as negotiators in late August 1914. They offered the ARF 9 committee formed there to unite some regions of Western Armenia and create Armenia with Ejmiatsin as its center.

"Practically, a united Armenia was offered by the Turks on the condition that we get tough with Russia and become the vanguard in Transcaucasia in the event of a Caucasian uprising and war", - says Ruben. "Without going back to those official talks, it is important to emphasize here that the offer of an independent and united Armenia was coming from the Turks"¹⁸ (emphases added by us – V. M.).

Of course, it is difficult to be deeply sure of what Ruben meant. The proposal to create "United Armenia" in that context is not particularly understandable. Probably, it was meant that in case of Russia's "defeat" in the World War, Russian Armenia and Turkish Armenia would be united. In any case, the Turks offered the ARF the same they offered Georgian politicians, i.e. in case of unleashing a war, they had to act against Russia, in other words, become a tool in the implementation of Pan-Turkism.

It is noteworthy that both in the reality of 1914 and in April-May 1918, the same Turkey promised independence to Transcaucasia and Armenia on the condition of anti-Russian attitude and struggle. The tsarist government promised almost the same thing, only promising autonomy to Armenia.

¹⁸ Idem.

In general, we consider that Ruben's statement fits into the series of "promises" of the Young Turks and nowadays it is used as a factor of "betrayal of Turkish-Armenians", which, in their opinion, indirectly "justifies" the perpetration of the Armenian Genocide.

A totally different viewpoint was held by the newspaper "Ashkhatank", an organ of the ARF in Yerevan, which was affected by the views of the Yerevan National Council and Aram Manukyan.

On May 16 (29), in an article entitled "With Faith In Victory", speaking about the victories of Sardarapat and Greater Gharakilisa, the newspaper noted: "However, let us not become inebriated by our first victories, nor let our future defeats and casualties suppress our spirit of resistance. On the contrary, ***realizing that the enemy was able to get from Yerznka to Alexandropol in a short time with very little force only because of our surrender***, let us redouble our efforts and prepare for new battles and new victories... ***Henceforth our blows must be sharp and lethal, so that the enemy is completely shattered and steps back***"¹⁹ (emphasis added by us – V. M.).

Parallel with this approach, in its July 11 editorial "Horizon" gave an alarming assessment of the future of the already established republic. "The ghost of the Armenian Genocide is so close", - the editorial stated, - "it is enough, in fact, it is so eloquent, the past is so clear, and the future so obvious that, unfortunately, there is no need to hesitate. One of the two. If the Republic of Armenia was established to create a more or less prosperous life for our nation to a minimal degree and within the minimum limits, let that country be like a country and let the people stop being a wanderer at least for a while. ***And if that republic has been created by the strongest of the world with the intention of temporarily hiding its devilish plans, make***

¹⁹ See Ashkhatank, Yerevan, May 29, 1918, issue 3.

*sure that the martyred people and their country know all that*²⁰
(emphasis added by us - V. M.).

These questions make the existence of disagreements and tactical differences within the ARF fully obvious. Thus, A. Manukyan's wing was against the negotiation process only and was in favor of organizing resolute resistance.

The Armenian Social Democrat mensheviks criticized the Seim and its ARF faction for backing the Trabzon - Brest-Litovsk - Batumi course of the Turkish foreign policy accusing them of the process of secession from Russia and describing it as "assurances of peace and goodwill"²¹.

Gevorg Gharajyan (S.T. Arkomed - V. M.), theorist of Armenian Menshevism, considered the political line of the leaders of Georgian Menshevism - N. Zhordania, A. Chkhenkeli, I. Tsereteli, to be nationalistic, which in practice had actually completely deviated from the policy of social democracy in the national issue.

Not being absolutely against independence, he considered that "the transformation of our country into independent states creates new complications, opens the door to new disasters for our peoples"²², besides, he added that this independence would not take place without the "dictation and pressure of external and internal reactionary forces"²³ without taking into account the self-determination of nations. G. Gharajyan considered that independence "could not definitely take place. The vast majority of the votes of Georgians and Armenians, as well as a considerable part of the Turks would not vote for the political contingent and condition that was created in our country after April 9 and May 26 of last 1918"²⁴.

²⁰ Horizon, July 11, 1918, issue 135.

²¹ Gharajyan (Arkomed) 1919: 51.

²² Idem.

²³ Idem.

²⁴ Gharajyan (Arkomed) 1919: 52.

The position of the *Armenian organization of the Socialist Revolutionary Party (the SR - V. M.)* towards Transcaucasia and the emergence of independent national states was negative, however, as SR Arsham Khondkaryan mentioned: "our party had to come to terms with this new situation"²⁵. He noted: "Our opposition and criticism is most of all and strongly against the April 9 (22) act, *and least of all against the Statement of the Armenian National Council dated May 30 and published on May 31*"²⁶ (emphasis added by us - V. M.).

He believed that it was no secret for the SRs that the issue of independence of Transcaucasia had been resolved by the elite of the Seim factions and that their ordinary members, especially the non-partisan masses, were against the act, and as far as the ARF was concerned, Khondkaryan considered that the Dashnaksutyun "acted in this matter not out of conscience, but out of compulsion"²⁷.

In the reality of May 26, preferring the Georgian position, because of which "they separated from Transcaucasia and established themselves within their borders", the outstanding Armenian SR figure saw a difference between the acts of April 9 and May 26 and concluded: "What was the attitude of our party members, Armenian or Russian, towards this new independence? *Negative*"²⁸. He weighed on the moral side of the issue, which in our opinion was mostly military and political. He justified the SR criticism of Georgian Menshevism by "the inhuman behavior of occupying a dominant position in the Transcaucasian government, acting on its fate almost autocratically and bringing this country to the brink of ruin, they considered it their right to abandon their associates at the most difficult moment and went to build their own home and think only about the salvation of their people"²⁹.

²⁵ Khondkaryan 1933: 79.

²⁶ Khondkaryan 1933: 81.

²⁷ Idem.

²⁸ Khondkaryan 1933: 84.

²⁹ Khondkaryan 1933: 84-85.

According to the Armenian SR, the statement of the Armenian National Council (ANC) not of May 30, but of May 31 "**was certainly not a declaration of Armenia's independence**"³⁰ (emphasis added by us - V. M.). It was also clear that the responsibility for the step taken did not fall on the ANC, as this step became inevitable after the decisions of the Georgians and Tatars, so the Armenian SRs had nothing else to say against that act.

At the same time, A. Khondkaryan clearly shows the difference between the acts of independence.

We will return to this issue in a separate section.

The position of the **Constituent Democratic Party**, according to our sources, was expressed at the May 21 session of the Central Council of Compatriotic Unions in Tbilisi.

Discussing the issue of the ANC perspective, Artak Darbinyan directly stated: "**There can be no talk of independence**"³¹. He considered that the **ANC should base its policy on the policy of adaptation, avoiding aggressive behavior and having no state authority**³².

Gharabekyan considered that the ANC was the body that developed and conducted the foreign policy of the Armenian people³³.

Gharibi, a Georgian Menshevik author known for his extremist and anti-Armenian views, brought up the fable by Krylov in the context of the unification of the three nations in the Transcaucasian United Republic and the further course of the independences, noting that "when Tsereteli, the white swan of the Russian revolution, was taking the newly created Republic upwards, the Armenian crab was dragging it either towards the anarchy through the Bolsheviks, or towards self-governance

through Denikin, and the Azerbaijani pikes dragged everyone to the Muslim ocean in order to drown there the Republic and all the nationalities"³⁴.

On May 31, 1918, **the Social-Democrat Hunchakian Party** in view of the call of the central board "Citizens-Armenians", demanded that the National Council 1. relinquish all its powers and responsibilities that had been appropriated arbitrarily; 2. immediately form a new Provisional National Council from an equal number of representatives of all political, revolutionary and socialist organizations³⁵.

In the context of the re-election of the Armenian National Council, in other words, its dissolution, on May 31, the Social-Democrat Hunchakian Party in fact did not recognize Armenia's independence.

The Central Board of the Hunchakians in Tbilisi headed by Arshak Babayan (A. the Iron) had spoken out against the secession of Armenia from Russia as well, i.e. the declaration of independence of Transcaucasia³⁶.

The central board of the Hunchakians announced its decision that it did not want to see the fate of Armenians separated from Bolshevik Russia. At the same time, G. Yeghikyan noted: "Everywhere outside Tbilisi the Hunchakians welcomed Armenia's independence with joy and enthusiasm"³⁷. This circumstance once again testifies to the split between the two branches of the Social-Democrat Hunchakian party, the local and foreign national and socialist, and now the Bolshevik. It turns out that the Hunchakians' national branch outside Transcaucasia recognized the independence of the Republic of Armenia.

By the way, in "My Memories" **A-Do** (Hovhannes Ter-Martirosyan) dated the ANC statement to May 31³⁸.

³⁰ Khondkaryan 1933: 86.

³¹ See NAA, f. 244, l. 1, f. 9, p. 18.

³² Idem.

³³ Idem.

³⁴ Karibi 1920: 171-172.

³⁵ NAA, f. 4045, l. 1, f. 221, p. 1.

³⁶ Yeghikyan 1939: 142.

³⁷ Yeghikyan 1939: 143.

³⁸ A-Do 2015: 413.

One of the assessments of *General Andranik* to the question of how the Republic of Armenia was formed, was the following: "It was literally a deception by the Turks and the Germans. Their goal was to leave Turkish Armenia altogether, to erase the case of Turkish Armenia from the agenda of European diplomacy and to create an Armenia within Russian Armenia. If Turkey and Germany had been victorious, they would have drowned the Republic in Lake Sevan. Otherwise, they knew very well that the fate of the Armenia they established would be decided by the Russian state"³⁹. Andranik certainly meant that Soviet Russia would not give up Transcaucasia, and would sooner or later recapture it.

Leo's (Arakel Babakhanyan) opinion was as follows: "Why don't we declare that we are part of the state that has signed the Treaty of Brest-Litovsk (referring to Soviet Russia - V. M.)? Let that state fulfill the obligation it has signed, and we can be sure that the Turks will take only Batumi and Kars and will not dare to put their hands on Alexandropol, Yerevan and Tbilisi as well"⁴⁰.

At first glance, on the legal basis of the Treaty of Brest-Litovsk, it should have been like that, if, of course, the Armenian parties and the National Council recognized Soviet Russia, and vice versa. Neither the Armenian side, nor Russia recognized the Transcaucasian authorities after the Bolshevik coup. It's quite another thing, if at least in April 1918, a political agreement were reached when there was a victorious position in Baku and if St. Shahumyan's program of sovietization of Transcaucasia and strengthening of the Armenian factor were realized.

In this regard, we consider it necessary to dwell on a complete archival package of the most important original document.

In early 1918 the Armenian Revolutionary Committee of the North Caucasus was formed in Armavir. On April 20, when the Baku Commune had already been formed, Sirak Grigoryan, the military

commissar of the Committee turned to the Armenian Committee of Moscow⁴¹. The main task of the latter at that stage was to present a number of essential details related to the support of Baku from the North Caucasus and to the possible sovietization of Transcaucasia.

First, it turned out that S. Grigoryan and H. Ohanjanyan were in Rostov-on-Don, then in Armavir, and three days later H. Ohanjanyan returned to Tbilisi and military commissar S. Grigoryan - to Baku. In Rostov they had organized several consultations with S. Orjonikidze, Commissar Extraordinary of the Council of People's Commissars.

Hence, it turned out that S. Orjonikidze organized Bolshevik military units in South Russia, of course, against anti-Bolshevik forces, and in particular, to protect Baku from external danger. S. Grigoryan considered that S. Orjonikidze "is unfamiliar with the developments in the Caucasus, but he is personally very supportive of us (the Armenian Military Union, the ARF - V. M.) and promises every support. ***Due to the fact that in Baku our people fought with the Bolsheviks against the Turks, and a very close activity has started between us, Shahumyan and the Bolsheviks, that circumstance has made them more confident in us.*** Work there with Teryan,

Hovhannisyan (referring to Vahan Teryan and Ashot Hovhannisyan - V. M.) and Karakhan to help us and instruct Orjonikidze.

In these two months we were able to establish good relations with the Bolsheviks in the North Caucasus: they support sending our echelons... In Baku, our people (referring to the ARF and Armenians in general - V. M.), ***together with the Bolsheviks have defeated the Turks; and now there is Soviet rule there. We must support that Baku get help from Astrakhan***⁴² (emphasis added by us - V. M.).

Later, the Armenian National Committee of Armavir addressed the ANC, noting that they had purchased a significant amount of wheat,

³⁹ Mihranyan 1921: 10.

⁴⁰ Leo 2009: 368.

⁴¹ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 51.

⁴² NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 52-53.

which was forbidden to be sent through Tuapse according to St. Shahumyan's order, so they requested the mediation of the Armenian National Council so that Shahumyan cancelled his order by telegram. It becomes clear that Sirak Grigoryan was already in Moscow and his goal was to get the money, clothes and cars promised by the Council of People's Commissars. It was once again emphasized that the relations of the Armenian National Committee of Armavir "with the Bolsheviks are good and are getting better: here they are dissatisfied with Transcaucasia, where their delegates and representatives are allegedly arrested". At the end of the telegram, the same question about the arrests of the Bolsheviks was repeated: another important fact became known that "one week ago Bekzadyan left Mineralnye Vody for Tsaritsin (Volgograd - V. M.) to transport bread to Baku... The connection with Petrovsk has been cut off"⁴³.

It can be assumed that if T. Bekzadyan was trying to provide Baku with bread, St. Shahumyan's ban on bread import to Transcaucasia through Tuapse is explained by the fact that the chairman of the Baku Commune was concerned that the wheat sent to Transcaucasia would not reach Armenians, but would be confiscated by the Seim, the Georgian Mensheviks.

And this is not just one episode of that cooperation. During April-July, 1918 in different regions of Russia, from Kharkov to Irkutsk, the branches of the Armenian National Council and the Armenian Military Union, the Moscow Committee for the Defense of Armenia carried out huge organizational work, mainly in sending the Armenian Armed Forces to Baku and Armenia.

Let us mention some of them: on May 3, 1918 Abraham Gyulkhandanyan, Chairman of the Armenian National Council of Baku, addressed the Armenian National Committee in Moscow informing that:

⁴³ NAA, f. 201, l. 1, f. 36, p. 117-118.

"a group of Armenian volunteer soldiers (45 people), joining the Hashtarkhan (modern Astrakhan - V.M.) group (8 people), arrived in Baku in late April led by G. Mazmanyany"⁴⁴. We especially emphasize the following consideration: "We hope that in a short time the roads will open, and ***we will have the opportunity to move our military units to the west***"⁴⁵.

S. Gyulkhandanyan was referring to the realization of St. Shahumyan's plan to direct the Armenian military units of the victorious Baku to the province of Yerevan, and from there to Western Armenia. In this regard, of great importance is Rostom's letter from Baku addressed to "Tbilisi, Palace, to Karcikyan"⁴⁶.

In view of the ceasefire in Alexandropol and the Turkish ultimatum, Rostom presented the scenario of possible developments, focusing on a number of notable emphases.

In his opinion, the Turks might not violate the ceasefire yet, securing their western border by occupying Batumi, Kars, Ardahan and they might wait for the occupation of the Tabriz-Rasht-Batumi-Tbilisi-Baku-Rostov-Petrovsk line. After the entire Transcaucasia appeared in a blockade, every violation of the ceasefire, the introduction of new demands made it impossible to restore order in the Caucasus and establish a strong power. "The condition of non-interference is in itself the first step of intervention", - Rostom wrote⁴⁷. He believed that it would lead to a new fratricidal war, would weaken the fighting parties and relying on one of them would establish its dominance, as it happened in Finland, Ukraine, Rostov and other places. ***"In the current situation the unification of the entire democracy of the Caucasus is an urgent need"***, - Rostom concluded⁴⁸ (emphasis added by us - V. M.). Then

⁴⁴ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 30.

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ Idem.

⁴⁷ Idem.

⁴⁸ Idem.

followed Rostom's practical suggestions. He requested to immediately send a delegation of the Seim to Baku and addressed a question to Kh. Karcikyan: "Is it possible to restore the railway communication for Armenians with your resources?"⁴⁹. Expressing full confidence and sympathy for the Soviet government, and obviously for St. Shahumyan, Rostom mentioned the following as fruits of the March victory: "Quba, Derbent, Petrovsk, Temirkhan-Shura, Lankaran and Salyan have been occupied by the Soviet troops. There is hope that the railway communication in the north will be restored soon"⁵⁰, i.e. a connection will be established with the Soviet power in the North Caucasus.

Alexander Baghiryian, President of the Armenian Military Union of Kharkov, informed the head of the Moscow branch of the AMU that about 600 Armenian soldiers from Kharkov and surrounding villages had been sent to Armenia and arrived in Tbilisi and *"some of their outfit and weapons have been received from the Soviet authorities"*⁶¹ (emphasis added by us - V. M.). Money and Armenian soldiers provided with weapons were going to be sent from Rostov, Yekaterinoslav as well.

Bogdan Avanesov, the Armenian military commissar of Voronezh, reported that according to the April 19 order of the Moscow Council of Defense of Armenia, a mandatory general conscription of Armenians aged 18-32 was announced. They were to enlist on May 14 and 15, and those who did not show up would be considered deserters and would be held accountable⁵². And on May 31 he informed that *"none of the local Armenians showed up"* (emphasis added by us - V. M.) and only a detachment consisting of 12 people was formed and sent in the direction of Voronezh- Gryazi-Tsaritsin-Astrakhan-Baku-Tbilisi⁵³

⁴⁹ Idem.

⁵⁰ Idem.

⁵¹ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 24.

⁵² NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 25.

⁵³ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 28.

And on June 2, that very B. Avanesov informed Meburnutov, the Armenian military commissar of Moscow that the Persian-Armenians of Voronezh had declared their non- conscription⁵⁴.

On May 4, V. Janlatyan, the Chairman of the Armenian National Council of Irkutsk asked the Armenian National Committee of Moscow to report news on the defense of the Caucasus, especially Armenia⁵⁵.

He reported that the National Council, formed in Irkutsk on January 20, 1918, had sent two detachments to Tbilisi at the disposal of the AMU. The first group mainly consisted of Western Armenian prisoners of war that were in Siberia and Irkutsk military district, and the second group consisted of 50 volunteers that had come to Irkutsk from the Far East. The third detachment was in the process of formation. On behalf of the National Council V. Janlatyan asked for permission to send the detachment to Moscow or directly to Tbilisi at the disposal of the AMU⁵⁶.

Similar messages were sent by Mkrtich Melikyan, I. Khudinyan, Mandelyan – the heads of the Armenian National Councils of Kharkov⁵⁷, Nizhny Novgorod⁵⁸ and Syzran⁵⁹.

On May 13, Tonoyants, commissar of the Armenian Commissariat of Ukraine, Crimea and Moldova and Chief of Staff Ter-Danielyants turned to the Defense Council of Armenia in Moscow. The Commissariat, organized in early January 1918, united the territories of South-Western Romanian fronts and the military personnel, the respective republics, besides; it had branches in Iasi, Chisinau, Zhmerinis, Berdychiv, Simferopol, and Kharkov.

They reported that by working together with the Georgian Commissariat, the Armenian Commissariat had been able to gain the

⁵⁴ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 26.

⁵⁵ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 33.

⁵⁶ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 34-35.

⁵⁷ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 39, 61.

⁵⁸ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 41.

⁵⁹ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 27.

trust of the central Ukrainian government "despite the frequent changes in the latter and political upheavals"⁶⁰. Before the Germans entered Kiev, the Armenian soldiers were being sent to Transcaucasia in full outfit. During four months (January-May) 5000 Armenian militants were sent and 4000 people were conscripted⁶¹.

The example of this Commissariat reveals the functions of other Armenian national bodies as well. The Armenian Commissariat in Kiev solved not only strategic, but also political and national issues; it had undertaken to protect the interests and property of the Armenian population living in Ukraine. It is noteworthy that after the German occupation of Ukraine, the Armenian Commissariat operated "exclusively under the national flag"⁶².

The National Committee of the Armenians of Petrograd, addressing the Defense Council of Armenia on April 25, announced its initiative to establish a medical and sanitary department for the Armenians wounded in the war. The head of the initiative was doctor **Levon Orbeli**, who petitioned the Northern Front and the All-Russian Zemstvo Council to provide medicine, disinfectants, linen, etc. on preferential terms⁶³.

On June 2, the Executive Committee of the Kislovodsk Armenian Compatriotic Union, under the chairmanship of A. Asribekyan turned to the ANC. They considered that at a historical, crucial stage, being mainly unaware of the situation in the Caucasus and Armenia, they "could make dangerous mistakes, so we ask you to regularly share information on the current political and historical developments, at the same time giving an idea of the main points of national policy in case of every important change in your policy. It is necessary to send a messenger for this purpose once a week"⁶⁴.

⁶⁰ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 38.

⁶¹ Idem.

⁶² Idem.

⁶³ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 31.

⁶⁴ NAA, f. 201, l. 1, f. 36, p. 113.

Then probably the most important thing came to light that the Armenian National Council "was immediately transferred to: **150.000 rubles - Levon Mantashyan, 25.000 rubles - Vladimir Mandinyan, 83.000 rubles transferred to Armavir for the needs of migrants. We have also received reliable bills of 1 million rubles from some of the persons subject to the National Tax that we will transport to you**"⁶⁵ (emphasis added by us - V. M.).

Finally, returning to our main topic, i.e. the issue of the possible support of the Soviet government in the anti-Turkish struggle, let us dwell on the telephone conversation between the National Councils in Tbilisi and Armavir and the issues raised there.

Secretary Ter-Harutyunyan spoke on behalf of the Armenian National Council. Speaking about the possible destruction threatening Armenia after the capture of Alexandropol, Ter-Harutyunyan was trying to find out from the Armavir National Council what the Soviet government was thinking: "**All of the Armenians have directed their gaze at the North**". The answer from Armavir was that "only now, with the help of the Soviet power, we have broken the neck of our bourgeoisie and we think of helping the National Council soon". The justification for the declaration of independence by the ANC is also noteworthy: "Our government (meaning the Seim - V. M.) consists mostly of Muslim beys and khans and Georgian nationalists. In Batumi the latter were persuaded that **Georgians would gain political autonomy if they introduced Turkish orientation in Transcaucasia. If the Armenian representatives joined that government it was only done not to provoke Armenian-Georgian conflicts**"⁶⁶ (emphasis added by us - V. M.).

We managed to find out the person representing Armavir. Since he was representing the party and its central committee, we can conclude

⁶⁵ Idem.

⁶⁶ NAA, f. 321, l. 1, f. 1, p. 42-43.

that it was the local Bolshevik revolutionary organization - the Armenian Revolutionary Committee of the North Caucasus and its leader, Sirak Grigoryan. This is confirmed by the connection between S. Grigoryan and H. Ohanjanyan as well. By the way, at the end of the conversation, he was inviting H. Ohanjanyan to join a call the next day for the purpose of resolving a number of issues and informed that he would leave for Moscow in two days⁶⁷.

Thus, the totality of the facts leads us to the conclusion that at the height of the Turkish invasion, particularly after the fall of Kars and Alexandropol, in a series of new political orientations besides the Turkish and German, the ANC and a part of the ARF were trying to use the possibility of support by Soviet Russia in the context of the Treaty of Brest-Litovsk. It is difficult to unequivocally assess the possibility of its positive result, despite the above-mentioned steps. However, one thing is clear that Bolshevik Russia was hostile towards the fact of independence of Transcaucasia, especially the emergence of independent national republics. The difficult domestic situation in Russia, the ongoing uncompromising struggle for power and the consequent unleashing of civil war did not make the sovietization of Transcaucasia possible for the moment. The best proof of that is that the government of Lenin could not or "did not want" to help the Baku commune.

BIBLIOGRAPHY

SOURCES

- Ashkhataq (Yerevan, in Arm.).
- Hayreniq (Boston, in Arm.).
- Horizon (Tiflis, in Arm.).
- Mshak (Tiflis, in Arm.).
- VEM (Paris, in Arm.).

STUDIES

- A-Do 2015. My memories, Yerevan (in Arm.).

⁶⁷ Idem.

Baykov B.L. 1923. Memories about the revolution in Transcaucasia (1917-1920), The Archive of Russian revolution, Berlin, vol.9 (in Russian).

Gharajyan G. (Arkomed) 1919. Political life of Transcaucasia in 1918, Tiflis (in Arm.).

Karibi (P.Geleishvili) 1920. The Red book, Tiflis (in Russian).

Khondkaryan A. 1933. The Opposition in the Republican Armenia, VEM, n. 2, November-December, 1933 (in Arm.).

Leo 2009. From the past, Yerevan (in Arm.).

Melikyan V.H. 2010. The Problem of power and the activities of Transcaucasian Commissary (November 1917 -- February 1918), Yerevan (in Arm.).

Mihranyan A. 1921. How the Turkish Armenia should be conquered (the opinion of General Andranik), Constantinople (in Arm.).

Qajaznuni H. 1923. Dashnaktsutyun has nothing more to do, Vienna (in Arm.).

Ruben 1982. Memories of an Armenian Revolutionary, vol.7, Teheran (in Arm.).

Vracyan S. 1966. On the roads of life, vol.5, Beirut (in Arm.).

Yeghikyan G. 1939. Hunchaks and their attempts to join with the Bolsheviks, Hayreniq, N. 4, February (in Arm.).

*Translated from the Armenian by
Syuzanna Chraghyan*

*«Fundamental Armenology»,
Yerevan, 2021, № 2, p. 32-47.*

**ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈԶԱԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ
(1918 Թ. ՀՈՒՆԻՍ-ՀՈՒԼԻՍ)**

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, Գերմանիա, Օսմանյան կայսրություն, Օ. ֆոն Լոստով, Ն. Ժորդանիա, Վեհիբ փաշա, Թ. Նազարբեկյան, Արամ Մանուկյան, Խ. Կարճիկյան, Լոռի, Բորչալու, Ախալքալաք, Ղարաբաղ:

Նախաբան

Բաթումի պայմանագիրը, որը դարձավ Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի անկախությունը ճանաչող առաջին միակ քաղաքական ակտը և այդպիսով ընդունեց անկախ հանրապետությունների տարածքներն ու պայմանական սահմանները, չկանխեց Օսմանյան Թուրքիայի և Գերմանիայի ներկայության կասեցումը տարածաշրջանում:

Անդրկովկասի հանրապետությունների անկախության հայտարարման նախօրեին երկրամասի քաղաքական շրջանակներում արդեն կիսվում ու բաժանվում էին ազգային տարածքները: Այդ գործընթացն ուղղակիորեն կապվում էր Բաթումի բանակցություններից բխող պահանջների, հայկական կողմի համար՝ թուրքական վերջնագրի հետ: Միաժամանակ Անդրկովկասի սահմանաբաժանման սկզբունքների հիմնահարցը և դրա խախտումն է հիմնականում ընկած հետագա վեճերի, ընդհարումների ու պատերազմների հիմքում:

Անդրկովկասի վարչատարածքային սահմանաբաժանումների հիմնահարցը 1917 թ. Ռուսաստանյան հեղափոխությունների համատեքստում

Անդրկովկասի ժողովուրդները և կառավարությունները, որոնք իրենց անկախ հռչակեցին, հայտարարեցին՝ իրենք հավասարապես իրավատեր են Անդրկովկասի տարածքի նկատմամբ¹: Այդ տարածքը պետք է բաժանվեր ազատ ինքնորոշման իրավունքի և էթնիկական սկզբունքի հիման վրա՝ համաձայնեցված տեղագրական (տոպոգրաֆիկական) ու տնտեսական պայմաններով: Պարզ էր նաև, որ, եթե Անդրկովկասի երեք գլխավոր ազգերը համաձայնվում էին համատեղ հայտարարել իրենց որպես Անդրկովկասի ընդհանուր տարածքի տեր, ապա որևիցե պայմանագրեր, որոնք կնքվել էին այդ ժողովուրդների ու երրորդ կողմի միջև, ինչպես, օրինակ, 1783 թ. Գեորգիկյան պակտը, չէին կարող ազդել այդ սեփականատերերի իրավունքների և հարաբերությունների վրա²:

1917 թ. Ռուսաստանյան հեղափոխությունների շրջանում էթնիկական բաժանման սկզբունքը դրվել էր ինչպես իշխանական, այնպես էլ ազգամիջյան բազմաթիվ խորհրդակցությունների հիմքում և հավանության էր արժանացել կուսակցությունների կողմից:

Մեր կողմից բազմիցս հիմնավորվել է, որ 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությամբ սկսված ու բուլշևիկյան հեղաշրջմամբ ամրապնդված վրաց-թաթարական հակահայկական դաշինքը, ի դեմս Կոմիսարիատի զեմստվային գործունեության, «վիճելի տարածքներ» դարձրեց հենց հայկական տարածքները, այդ թվում՝ Բորչալուն, Գանձակը, Զանգեզուրը, Ղարաբաղը, Լոռին և այլն:

1917 թ. հոկտեմբերի 14-15-ն Ա. Զխենկելու նախագահությամբ և Ն. Ժորդանիայի ու Ե. Գեգեչկորու մասնակցությամբ կայացած Օզակոմի խորհրդակցությունը մերժել էր Ալ. Խատիսյանի ու Ա.

¹ Հանգամանորեն տե՛ս Մելիքյան. 2010, 125-145:

² Տե՛ս Армяно-грузинский вооруженный конфликт. 1919, 7-9.

Շահխաթունյանի՝ Պետրոգրադում ներկայացված ծրագիրը: Ա. Շահխաթունյանի արտահայտությամբ՝ «վերաբաժանման հարցում «հայկական», «կուսակցական», «միակողմանի» նախագծի դեմ դարձյալ սկսվեց վրաց-ադրբեջանական դաշինքի գործունեությունը՝ այս անգամ որպես վարչական վերաբաժանման դեմ արհեստականորեն ստեղծված երկարաժամկետ զենք³:

Անկախ Վրաստանի տարածքը որոշելու ընթացքում ոչ միայն ջնջվում էին ազգային հարցում վրացական կուսակցությունների միջև եղած իրարամերժ ու խորքային տարածայնությունները, այլև հարևաններ՝ հատկապես Հայաստանի տարածքները կորզելու հարցում անտեսվում էին «սրբորեն» ընդունված սահմանաբաժանումների սկզբունքները:

Վրաց մենշևիկների «Борьба», «Էրթոբա» թերթերը, որոշելով, որ եկել է վճռական պահը և մոռանալով ոչ վաղ անցյալում ընդունած որոշումները, «Հուգենոսների տրամաբանությամբ», հիմա էլ ապացուցում էին՝ Վրաստանը չի կարող կանգնել սկզբունքային դեմոկրատական հայեցակարգի վրա՝ ելնելով ազգերի ռեալ բնակության սկզբունքից, այլ «պետք է կանգնի պետության պատմական և ստրատեգիական խնդիրների հայեցակետի վրա»⁴: Այս տեսակետից մենշևիկներն ու իրենց մամուլը միանգամայն նպատակահարմար էին գտնում, որ Բորչալուի գավառը, Ղարաքիլիսան, Սևանա լիճը, Ղազախը և Զաքաթալան կցվեն Վրաստանին:

Անդրկովկասը 1918 թվականին՝ չհաշված Դաղստանը, ուներ 210.000 քառ. կիլոմետր տարածք ու 7.100.000 բնակչություն, որից 2.650.000-ը՝ մահմեդական, 1.825.000-ը՝ հայ, 1.750.000-ը՝ վրացի (այդ թվում՝ 150.000 վրացի մահմեդականներ) և 900.000 այլ ազգություններ: 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի համաձայն՝ Անդրկովկասից պոկվում էին Կարսի ու Բաթումի

շրջանները՝ 25.000 քառ. կիլոմետր տարածքով և 600.000 բնակչությամբ:

Քանի որ սպասվող սահմանաբաժանումների գործընթացում այդ երկու շրջանները հաշվի չէին առնվում, ստացվում է՝ Անդրկովկասին մնում էր 185.000 քառ. կիլոմետր՝ 6.650.000 բնակչությամբ, որից 2.450.000 մահմեդական, 1.650.000 հայ, 1.600.000 վրացի և 800.000 այլ ազգություններ⁵:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի համաձայն՝ համեմատաբար շատ տարածք էր գրավվում Թուրքիայի կողմից: Բաթումի պայմանագրով Արևելյան Հայաստանից ու Վրաստանից խլվում էր 38 հազար քառ. վերստ⁶՝ 1.250.000 բնակչությամբ:

Վրաստանից անջատվում էր 10 հազար քառ. վերստ՝ 350 հազար բնակչությամբ, Հայաստանից՝ 28 հազար քառ. վերստ՝ 900 հազար բնակչությամբ: Հայաստանի տարածքը 12 հազար 421 քառ. վերստով ավելին էր (655 հազար բնակչություն), քան այն, որ պետք է ազատվեր Բրեստի համաձայն: Այսպես, Թուրքիային էին անցնում Ախալցխայի գավառը՝ 2.377 քառ. վերստ, Ախալքալաքի գավառը՝ 2.407 քառ. վերստ, Սուրմալուի գավառը՝ 3.147 քառ. վերստ, Ալեքսանդրապոլի գավառի 3/4-ը՝ 2.540 քառ. վերստ, Երևանի գավառի 1/2-ը՝ 1.360 քառ. վերստ, Շարուր-Դարալագյազի գավառի 1/5-ը՝ 590 քառ. վերստ, ընդամենը՝ 12.421 վերստ⁷: Պատմաբան Դ. Զավրիևը, Մոսկվայի արխիվի տվյալների համաձայն, ներկայացնում է այն տարածքների ազգային կազմը, որոնք թուրքերի պահանջով ավելին էին, քան Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսվածը⁸.

⁵ См. Армано-грузинский вооруженный конфликт. 1919, 4-5.

⁶ Վերստ՝ ռուսական չափման միավոր, հավասար է 500 սաժենի – 1 վերստը կազմում է 1.0688 կմ:

⁷ Завриев. 1947, 69-70.

⁸ Завриев. 1947, 70.

³ Մելիքյան. 1997, 119-120, Մելիքյան. 2010, 125-145:

⁴ См. «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 02. VII. 1918:

Գավառներ	Քարթ-վելներ	Մահմեդական-ներ	Հայեր	Ռուսներ	Այլ
Ախալցխայի	6.430	17.915+19.470 քարթվել-մահ-մեդական	26.800	540	
Ախալքալաքի	7.570	7.910	63.840	8.150	
Սուրմալուի	-	66.300	30.300	-	
Ալեքսանդրա-պոլի	420	5.250	172.4000	1.950	
Էջմիածնի	-	41.600	75.850	420	
Երևանի	-	48.000	30.100	1.300	
Շարուր-Դարա-լազյազի	-	12.000	4.700	60	
Ընդհանուր՝	14.420	199.000+19.470	404.000	12.400	4.150

Այս թվերին Վրաստանի Արտաքին գործերի նախարարությունն ավելացնում է 300 հազար արևմտահայ փախստականներին. 100 հազար՝ Վանից, Ալաշկերտից (բնակվել են Սուրմալուի, Էջմիածնի, Երևանի գավառներում), 200 հազար՝ Էրզրումից, Երզնկայից, Բիթլիսից, Մուշից, Մանազկերտից (բնակվել են Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի գավառներում): Այսպիսով, Թուրքիան զավթել էր տարածքներ, որտեղ թուրքերը կազմում էին բնակչության միայն 30 տոկոսը, հայերն ու վրացիները՝ 67, փախստականներին հաշվի առնելով՝ համապատասխանաբար՝ 16 և 83 տոկոս: Ընդհանուր առմամբ՝ Հայաստանի և Վրաստանի հաշվին Անդրկովկասից Թուրքիան խլեց տարածքի 20.6 տոկոսն ու բնակչության 18.5 տոկոսը: Բացի դրանից, Անդրկովկասը զրկվեց Անդրկովկասյան երկաթուղու գրեթե ողջ հարավային հատվածից՝ Սարիղամիշ-Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջաջուռ-Ուլուխանլու (Մասիս)-Ջուլֆա, այսինքն՝ երկաթուղին կրճատվեց 868 վերստով⁹:

Աշխարհագրական սկզբունքից ելնելով՝ նոր սահմանագիծն արհեստական բնույթ էր կրում. այդ կոնֆիգուրացիան, միաժամա-

նակ բացահայտում էր Թուրքիայի ապագա նվաճողական պլանները՝ մասնավորապես Բաքուն գրավելու ծրագիրը:

Նորանկախ հանրապետությունների սահմանաբաժանումների հիմնահարցը

Անդրկովկասի նորանկախ հանրապետությունների առջև ծառանում էր երկրամասի տարածքային սահմանաբաժանման հիմնահարցը:

Հունիսի 2-ին Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության (ՎԴՀ) կառավարության նիստը որոշեց, որ «Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև սահմանների ուղղումն ու հաստատումը կազմում է բացառապես այդ երկրների կառավարությունների իրավասությունը: Վրաստանի կառավարությունը Թիֆլիսում, առանց Թուրքիայի միջամտության, կարող է Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ անմիջական բանակցություններ վարել: Իսկ եթե այս հարցի առնչությամբ հայտնվի այս կամ այն պայմանագիրը, մի կողմից՝ Օտոմանյան կայսրության, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջև, կամ նրանցից մեկի հետ, ապա Վրաստանի կառավարությունը ոչ մի դեպքում չի կարող ճանաչել այն՝ իր համար ընդունելի ու պարտադիր»¹⁰:

Հունիսի 5-ին բանվորների և զինվորների պատգամավորների երկրամասային կենտրոնն ու Գործադիր կոմիտեն ընդունում են բանաձև: Այնտեղ նշվում էր՝ Ն. Ժորդանիայի գլխավորած կենտրոնը, տեղեկանալով Բաթումի պայմանագրի մասին, որոշում է իր բոլոր ուժերն ուղղել կայուն դեմոկրատական կարգի կազմակերպմանը և ռազմական ուժի ստեղծմանը, «որը ունակ կլինի այդ պայմանագիրը կյանքի կոչելու ընթացքում պաշտպանել դեմոկրատիայի

⁹Завриев. 1947, 70–71.

¹⁰ Ст'я Национальный архив Грузии (այսուհետ՝ НАГ), ֆ. 1861, оп. 2, д. 1, л. 111; Նան՝ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 11:

իրավունքները և Վրաստանի Հանրապետության ինքնիշխանությո-
ւունը ու հեղափոխության նվաճումները»¹¹:

¹¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. 1919, 366-367.

¹² Տե՛ս «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 19.VI.1918:

¹³ Документы и материалы, 1919, 367.

¹⁴ Из истории армяно-грузинских отношений, 1918 год (Пограничные конфликты; переговоры; война; соглашение). 1919, 9.

Հայ-վրացական տարածքային սահմանազատման հիմնահար-
ցի բեկումնային փուլը սկսվում է 1918 թ. հունիսի 11-ից: Այդ օրը
Թիֆլիսում Ն. Ռամիշվիլու կողմից հրավիրվեց խորհրդակցություն,
որտեղ ՎԴՀ կառավարության նախագահը հայտարարեց, որ նկա-
տի ունենալով հայերի ու վրացիների միջև տարածայնությունների
բացակայությունը՝ անհրաժեշտ է լուծել հայ-ադրբեջանական վե-
ճը¹⁵: Սա հեռուն գնացող հայտարարություն էր. ի դեպ՝ այդ ուղղվա-
ծությամբ էլ ընթացավ խորհրդակցությունը, որի ծրագրային զար-
գացումներին էլ կփորձենք հետևել: Կարևորն այն էր, որ տվյալ
փուլում փաստվում էր՝ հայ-վրացական տարածքային վեճ չկա:
Ավելին, Ն. Ռամիշվիլին և Վրաց ազգային խորհրդի՝ (ՎԱԽ) նախա-
գահ Ն. Ժորդանիան Թիֆլիսում այցելում են Հայոց ազգային
խորհրդի (ՀԱԽ) և Ավ. Ահարոնյանին, Հ. Քաջազունուն ու Ալ. Խա-
տիսյանին հավաստիացնում. «Բորչալուի խնդիրը անհրաժեշտ է
լուծել էթնիկական սկզբունքով»: Ախալքալաքի մասին խոսք չէր
գնում, քանի որ Բաթումի պայմանագրով այն զբաղեցված էր թուր-
քական զորքերի կողմից¹⁶:

¹⁵ Армяно-грузинский вооруженный конфликт. 1919, 11.

¹⁶ Армяно-грузинский вооруженный конфликт. 1919, 11.

վիլուն՝ շոգեքարշ և մի վագոն տրամադրել կապիտանի անարգել Ղարաքիլիսա հասնելու համար, քանի որ «Երևանի հետ հաղորդակցության վերականգնումը Հայկական կառավարության առաջնահերթ խնդիրն է»¹⁷:

Հունիսի 13-ին ՀԱԽ-ը դիմում է ՎԱԽ-ին՝ Բորչալուի հարցի շուրջ բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ՝ ելնելով հունիսի 11-ի հաղորդակցության հուսադրող հարցադրումից: Նշվում էր, որ համաձայն մի կողմից Ն. Ժորդանիայի ու Ն. Ռամիշվիլու, մյուս կողմից՝ Ավ. Ահարոնյանի, Հ. Քաջազնունու և Ալ. Խատիսյանի միջև ընթացող բանակցությունների, ՀԱԽ-ը Հայաստանի ու Վրաստանի միջև սահման հաստատելու և ընդ որում, այդ բանակցությունների համաձայն Բորչալուի գավառը էթնիկական սկզբունքով բաժանելու նպատակով, ընտրել է լիազոր-ներկայացուցիչներ¹⁸: Նրանց թվում էին հունիսի 11-ի խորհրդակցության մասնակիցներ Խ. Կարճիկյանը, Գ. Խատիսյանը և Գ. Ղորղանյանը¹⁹:

Մինչդեռ, երբ հայ լիազորները վրացական կողմի լիազոր Ի. Ծերեթելու հրավերով ներկայացան, ապա վերջինս ՎԱԽ-ի անունից հայտարարեց, որ Վրաստանի կազմի մեջ են մտնում ոչ միայն Բորչալուի և Ղազախի գավառներն ամբողջությամբ, այլև Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասը: Եվ դա հիմնավորվում էր նրանով, որ հայերով բնակեցված շրջանների կցումը Վրաստանին թելադրվում է ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Հայաստանի շահերից ելնելով, «քանի որ հայերը Բաթումի համաձայնությունից հետո չեն կարող ձևավորել որևէ կենսունակ պետություն, ուստի նրանց համար շահավետ է ամրացնել Վրաստանը, որպեսզի Կովկասում լինի հզոր քրիստոնյա պետություն, որը գերմանացիների օգնությամբ կաշառյալի թե իրենց և թե հայերին»²⁰: Դրան հետ-

ևեց Ավ. Ահարոնյանի պահանջը՝ բանակցությունները սկսել միայն ազգաբնակչության «իրական բաշխման սկզբունքի հիման վրա», ինչը հաստատվել էր փոխադարձ համաձայնություններով²¹:

Խ. Կարճիկյանն էլ պատասխանում է Ի. Ծերեթելուն, թե նրա առաջարկը Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Թուրքիայի միջև Հայաստանի բաժանման վերաբերյալ հին պլան է, և որ վերջինիս առաջարկությունը հակասում է Ժորդանիայի ու Ռամիշվիլու այն հայտարարություններին, որոնց հիմքի վրա հավաքվել էին լիազոր ներկայացուցիչները²²:

Վրաստանի հիմնադիր-հայրերի կտրուկ շրջադարձը և համարձակությունը բացատրվում է վիճելի տարածքում գերմանական զորքերի հայտնվելով: Հունիսի 17-ի թուրք-գերմանական համաձայնագիրը Թուրքիային տրամադրում էր Երևանի, Գերմանիային՝ Թիֆլիսի նահանգը:

Հունիսի 18-ին գնդապետ Տ. Բաղդասարովը²³ վկայում էր, որ գերմանական զորքերը մարտեր են մղում տեղացիների դեմ, հնարավոր է՝ և թուրքերի: Նրանք հասել էին Քուլագերան կայարան, որի միջով թուրքերը փորձում էին անցնել Ղազախ: «Քուլագերանում կանգնած է զրահագնացք՝ գերմանական դրոշներով, - նշում էր նա: - Դսեղում գերմանացի զինվորները զգուշացրին հայերին, որ Ղազախ շարժվող թուրքական բանակը վերադառնալու է: Եղան և հայ կամավորներ, որոնք ուզեցին զինվորագրվել գերմանացիներին, բայց մերժվեցին: Հաստատվեց նաև, որ Սադախլույի մոտ մարտերից հետո գերմանացիներն ու վրացիները գրավեցին Սանահինը, որտեղ զինաթափ արին թուրքական երկու էշեր: Հաղորդվում է

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 14:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 15:

¹⁹ Армяно-грузинский вооруженный конфликт. 1919, 11.

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 15:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 15:

²² Տե՛ս Армяно-грузинский вооруженный конфликт. 1919, 11.

²³ ՀՀ բանակի գեներալ-մայոր, Հայկական համահավաք ջոկատի 3-րդ բրիգադի և 1918 թ. Հայկական դիվիզիայի 3-րդ բրիգադի հրամանատար:

նաև, որ մոտ օրերս նրանք մտնելու են Ղարաքիլիսա»²⁴: Ի դեպ, Կ. Պոլիս մեկնող հայ պատվիրակներին ուղղված Ն. Աղբալյանի զեկուցագրում նշվում էր, որ Հայաստանի «սահմանների» երկայնքով՝ Երևանից Դիլիջան ու Նոր Բայազետի հատվածում կուտակվել են 500 հազար գաղթականներ. Իրանի մոտ կոտորվել էին մի ամբողջ գնացք որբեր ու գաղթականներ²⁵: Ինչպես տեսնում ենք, վրաց-գերմանական դաշինքը գործում էր: Միաժամանակ, մի փոքր ուշ՝ հունիսի 24-ին, ՀԱԽ-ի նիստում Հովհ. Թումանյանը հայտնում է, որ թուրքերը գրավել են Սադախուն և Դսեղը, գաղթականներին անխնա կոտորում են Զալալօղլիում (Ստեփանավան) և Դիլիջանում²⁶:

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ Բորչալույում տեղի ունեցած թուրքերի, թաթարների և վրաց-գերմանական զորքերի միջև ընդհարումների ժամանակ վրաց գործիչները հայտարարեցին հայկական կողմին, որ «Բորչալուի հայկական մասը զբաղեցվում է վրացիներով միմիայն թուրք-թաթարների դեմ պաշտպանվելու նպատակով. հետո այն կվերադարձվի հայերին»²⁷:

Ակնհայտ է, որ վրացիների գործողություններն ընթացան Ի. Ծերեթելու հայտարարության ոգով. վերջնականապես փշրվեց հայերի իլյուզիան՝ հայկական շրջանների հանդեպ վրացական դիրքորոշման արդարության նկատմամբ: Եղան և նոր քննարկման առաջարկներ, բայց իրականում հայկական տարածքները զբաղեցվում էին վրաց-գերմանական զորքերի կողմից:

Ծրագիրը, փաստորեն, իրականացավ. թուրքերն իրենց առջև գտնելով գերմանական հենակետերը՝ կանգ առան ... բայց կանգ չառան Բաքվի հարցում:

²⁴ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. Քաղաքական պատմություն, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. 2000, 47:

²⁵ Տե՛ս Սուրբիսայան. 2019, 87–88:

²⁶ Սուրբիսայան. 2019, 88:

²⁷ Տե՛ս Армяно-грузинский вооруженный конфликт. 1919, 11.

Հիմք ընդունելով հունիսի 2-ի ՎԴՀ կառավարության սահմանների ճշգրտման վերաբերյալ որոշումը՝ հունիսի 5-ի նիստում Ռազմական նախարար Գ. Գեորգաձեն զեկուցում է «Իրավիճակը Բորչալուի գավառում և վրացական պետության հստակ սահմանների որոշման անհրաժեշտությունը» թեմայով: Որոշվում է՝ «ներկա սահմանների պաշտպանության համար հանձնարարել Ռազմական նախարարին՝ ներքին զորքերի նախարարի մասնակցությամբ, զինված ուժեր տեղակայել Բորչալուի, Սղնախի ու Թիֆլիսի գավառներում ուժեր տեղակայել Բորչալուի, Սղնախի ու Թիֆլիսի գավառների սահմաններին. սահմանների առարկայական ճշգրտման նպատակով ձևավորել մասնավոր հանձնաժողով, որի կազմի մեջ կմտնեն Դ. Օնիաշվիլին, Ալ. Մդիվանին և Տակայշվիլին»²⁸ (ընդգծումը մերն է – Վ.Մ.):

Հունիսի 11-ին կառավարության նախագահի՝ «Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ սահմանների ճշգրտման համար հանձնաժողով ստեղծելու մասին» զեկուցման արդյունքում որոշվեց՝ «Հիմնել հանձնաժողով Վրաստանի սահմանները որոշելու համար»: Դրա կազմում էին Ի. Ծերեթելին, Դ. Օնիաշվիլին, Ի. Ինգորոկովը, գեներալ Ի. Օդիշելիձեն²⁹: Հունիսի 11-ին հանձնաժողովը լսեց Ի. Ինգորոկովի զեկույցը, որի հիմնական եզրակացությունները հետևյալն էին. Վրաստանը, որպեսզի պետություն դառնա, պետք է պարփակվի այնպիսի սահմաններում, որոնք հարմար կլինեն թե՛ տնտեսական, թե՛ ռազմական առումով: «Արևելյան Վրաստանի միակ բնական սահմանը արևելքում և հարավում այսպիսին են, – ասվում էր զեկուցման մեջ. – հարավից սահմանը ձգվում է Փոքր Կովկասի լեռնաշղթայով, անցնում է Բորչալուի գավառի հարավային սահմանները»:

²⁸ Из истории армяно-грузинских отношений. 1919, 10.

²⁹ Из истории армяно-грузинских отношений. 1919. Կովկասյան ռազմաճակատի նախկին հրամանատար Ի. Օդիշելիձեն 1918 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին հայտնի է Երզնկայի ու Կարինի պաշտպանության ժամանակ իր՝ բացահայտ հակա-հայկական ու թուրքամետ քաղաքականությամբ: Հանգամանորեն տե՛ս Մելիքյան. 2019:

նի մոտով, Ղարաքիլիսայից (Վանաձոր – Վ. Մ.) հարավ, հասնում է մինչև Գոքչի (Սևանա լիճ – Վ. Մ.) լճի հյուսիսային ափը, թեքվում է հյուսիս ու Աղստեֆ գետով հասնում է մինչև Ձեղամ կայարանը, ներառում է Ջաքաթալայի օկրուգը և ավարտվում Սիլավաթ լեռով»³⁰։ Ձեկուցողն «ապացուցում» էր, որ «Վրաստանի պատմության ողջ ընթացքում նկատվում է հենց այս սահմաններին հասնելու ձգտումը և այդ սահմաններում՝ մինչև Սուրամի լեռնաշղթա չկա պաշտպանություն»³¹։ Ի. Ինգորոկովը վճռականապես դեմ էր ազգագրական-էթնիկական սահմանների գծմանը, ինչը հետևողական պաշտպանում էր վրաց սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների կուսակցությունը։ Նա կարծում էր, որ նման սահմանազատումը «չի համապատասխանում պետականության պահանջներին»³²։

Վրացական կողմի տեսանկյունից, այս հանձնաժողովը կարծիքների փոխանակման համար հրավիրել էր հայկական ու ադրբեջանական ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչներին. ադրբեջանցիները չէին ներկայացել։ Հայոց ազգային խորհրդի կողմից մասնակցում էին Գ. Խատիսյանը, գեներալ Գ. Ղորղանյանը և Խ. Կարճիկյանը։ Ներկայացվում են հայկական պահանջները. «... նրանք հավակնում են, – (նկատի ունեին վրացական կողմը – Վ. Մ.) այն գծին, որի հետ ավելի վաղ համաձայնեցվել են երեք ազգերը»³³ (նկատի ունեն Անդրկովկասյան կոմիսարիատի իրականացրած հետհոկտեմբերյան սահմանաբաժանումները և զեմստվային բարեփոխումները – Վ. Մ.), ըստ որի Բորչալուի գավառի 2/3-ը մտնելու էր Հայաստանի սահմանների մեջ, բայց դրա փոխարեն՝ նույն գավառի 1/3-ը բնակեցված էր թաթարներով ու պետք է տրամադրվեր Ադրբեջանին, այդ թվում և Սղնախի գավառի մեծ մասը»³⁴։ Դրա-

նով, մտքերի փոխանակումն ավարտվում է։ Հանձնաժողովի աշխատանքներն այլևս չշարունակվեցին և Վրաստանի ու Հայաստանի միջև համաձայնության չհանգեցրին։ Ի դեպ, ՀՅԴ անդամ Ա. Ջամալյանի վկայությամբ, 1917 թ. հոկտեմբեր – 1918 թ. մայիս ժամանակաշրջանում հայկական բոլոր շրջանները, այդ թվում Ախալքալաքն ու հայկական Բորչալուն, ենթարկվում էին բացառապես ՀԱԽ-ին³⁵։

Այն, որ վրացական կառավարությունը վճռականորեն ու մեծ ախորժակով պատրաստվում էր զավթել հայկական տարածքները, որտեղ, ընդհանրապես, վրացիներ չեն բնակվել, դա կայացած իրողություն էր։ Մինչև հունիսի 11-ի գործընթացը պարզվում է՝ դեռևս հունիսի 8-ին արդեն ՎԴՀ կառավարության նախագահի հրամանով Գերմանիայի ռազմական առաքելության պետին հաղորդվում էր, որ «Վրաստանի կառավարությունը կարգադրել է զբաղեցնել Անդրկովկասյան երկաթուղու դեպի Բաքու ընթացող տարածքը, մինչև Կուր գետի կամուրջը՝ Փոլյի կայարանի առջևում, իսկ Ալեքսանդրապոլի տեղամասում՝ մինչև Ջաջուռի թունելի կեսը, Ղարաքիլիսա և Շահալի (Վահագնի – Վ. Մ.), չնայած 1783 թ. կնքված Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքված պայմանագրով (Գեորգիևյան – Վ. Մ.) վրացական նախկին թագավորության սահմանը նշված գծից էլ այն կողմ է ընկնում»³⁶։

ՀԱԽ-ը³⁷ բողոքեց այդ որոշման դեմ, ինչը հրապարակվեց «Պայքար» թերթում։ Այն հիմնվում էր կարևորագույն այն մոտեցման վրա, որ երկու հարևան հանրապետությունների միջև համաձայնություն չի կայացել, ուստի «միակողմանի որոշմամբ Վրաստանի կառավարությունը չի կարող սահմանային հարց լուծել, այդ

³⁰ Из истории армяно-грузинских отношений. 1919, 10.

³¹ Из истории армяно-грузинских отношений. 1919, 10.

³² Из истории армяно-грузинских отношений. 1919, 10–11.

³³ Հանգամանքներն տե՛ս Մելիքյան. 2010։

³⁴ Из истории армяно-грузинских отношений. 1919, 11.

³⁵ Տե՛ս Մելքոնյան. 2003, 275։

³⁶ Մելքոնյան. 2003, 11։

³⁷ 1918 թ. հունիսի 12-ին Կ. Պոլիս մեկնող Ավ. Ահարոնյանին ՀԱԽ-ի նախագահի պաշտոնում փոխարինեց Խ. Կարճիկյանը, իսկ հունիսի 21-ին՝ Ավ. Սահակյանը։

սահմանները պետք է հաստատվեն Վրաստանի և Հայաստանի միջև համաձայնության պայմանագրով: Վրաստանի կառավարության որոշումը հակասում է դեմոկրատական սկզբունքներին, որոնց հիմքում ընկած է ժողովուրդների ինքնորոշման և էթնիկական սկզբունքը, որով և մինչ այժմ առաջնորդվել է Կովկասի դեմոկրատիան»³⁸: «Հորիզոն»-ը որոշումը որակեց որպես «վտանգավոր ճանապարհ»³⁹:

Բաթումի պայմանագրի հոդվածները կյանքի կոչելու և Կ. Պոլսում մեկ ամիս անց այն վավերացնելու գործընթացի համատեքստում, անչափ ուշագրավ է այդ օրերին օտոմանյան բանակների գլխավոր հրամանատար, գեներալ լեյտենանտ Ֆերիկ Մեհմեդ Վեհիբ փաշայի գաղտնի գրության բովանդակությունը՝ ուղղված Հայոց ազգային կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանին: Ոմն Ա. Մակեդոնսկին այն ուղարկել էր նաև Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Եվգենի Վիշինսկուն, Մովսես Սիլիկյանին և վերջինիս միջոցով Սարդարապատի ջոկատի հրամանատար Դանիելյեյ Գիրումյանին⁴⁰: Վեհիբ փաշան հայտնում էր Հայկական կորպուսի հրամանատար Թ. Նազարբեկյանին. «Հայկական և Վրացական պետությունների սահմանները մինչև այժմ չեն որոշված: Ես անհրաժեշտ և անխուսափելի եմ համարում զորքերը (թուրքական – Վ. Մ.) թողնել Ալեքսանդրապոլ-Ղարաքիլիսա գծի վրա և այնտեղից հյուսիս՝ մինչև Սադախլու կայարանը ներառյալ: Դա բխում է ձեր շահերից մինչև սահմանի ճշգրիտ հաստատումը: Հավատացեք, որ եթե ես ետ կանչեմ իմ զորքերը, վրացիները կմտնեն ձեր շրջանը և կգրավեն այն: Եթե դուք իմ կարծիքը սխալ եք համարում և կգնաք ավելի հարմար և իրար հետ ավելի հեշտ համաձայնության, ապա իմ կողմից չի լինի ոչ մի արգելք զորքերը ետ քաշելու հարցում: Ես հրամայել եմ նորին

³⁸ Մելքոնյան. 2003, 11–12, նաև՝ «Հորիզոն», 19.VI.1918:

³⁹ Տե՛ս «Հորիզոն», 15.VI.1918:

⁴⁰ St'u <UU, §. 289, g. 1, q. 2, p. 3–4:

գերազանցություն Շևքի փաշային՝ Ղարաքիլիսայից հարավ գրավված տարածքներից մեր զորքերը դուրս բերել: Իմ կորպուսներից մեկի հրամանատար գնդապետ Քյազիմ-բեյ Կարաբեքիրը Ալեքսանդրապոլում սպասում է Ձեր հանձնաժողովին»⁴¹: Մինչդեռ, Թուրքիան Վրաստանից այդ նույն օրերին պահանջեց ժամանակավորապես նահանջել Բաթումի պայմանագրի 2-րդ հոդվածից և թույլ տալ թուրքական զորքերին դարձյալ ժամանակավոր զբաղեցնել Բորչալուի գավառի մի մասը՝ Կամենկա գետով մինչև Քոբեր ու Քոլագերան կայարանները (117-րդ վերստի վրա): Դրանով թուրքերը հնարավորություն էին ձեռք բերում Ղարաքիլիսա-Դիլիջան-Ղազախ մայրուղով զորքերի տեղաշարժման համար: Ստացվում էր՝ Վրաստանը ստիպված ու թուրքերի օգտին ետ էր կանգնում իր հայցած տարածքներից, Թիֆլիսի ամբողջական նահանգից մանավանդ, որ այդ հարցում միջնորդել էր և գերմանական ռազմական առաքելությունը:

Փաստորեն, 1918 թ. հունիսի 20-ից Լոռվա հարավային մասը, Փամբակը և Բորչալուն զբաղեցվում էր թուրքերի կողմից ...

1918 թ. հունիսին Բորչալուի գավառի թաթարական շրջանում, որը գտնվում էր Վրաստանի իշխանության տակ, սկսվեցին մահմեդական-թաթարների ապստամբություններ, որոնց նպատակն էր շրջանն անջատել Վրաստանից և միացնել Ադրբեջանին: Դրանք պատրվակ դարձնելով՝ թուրքական զորքերը փորձեցին մտնել հայկական Բորչալու՝ միանալու ապստամբներին: Արշակ Զամայանի կարծիքով, ո՛չ ՀԱԽ-ը և ո՛չ էլ տեղական իշխանությունները չէին կարող կասեցնել այդ շարժումը, ինչը լուրջ վտանգ էր ներկայացնում նաև Թիֆլիսի համար: Այդ վտանգը կանխելու համար վրաց կառավարությունը Փոթիում 1918 թ. մայիսի 28-ին համաձայնագիր ստորագրեց գերմանացիների հետ՝ Վրաստանը նրանց հովանավորելու:

⁴¹ *ZUW*, §. 289, g. 1, q. 2, p. 3–4:

րության տակ դնելով⁴²։ Թիֆլիսում տեղակայված գերմանական փոքր զորամասը համալրվեց վրացիներով և գրավեց Բորչալուի մեծ մասը, նախքան թուրքերն այնտեղ կհասնեին⁴³։

Այսքանով սահմանափակվեցին սահմանային հարցում հայ-վրացական կառավարությունների հարաբերությունները։ Կ. Պոլսի խորհրդակցությունը ևս արդյունք չտվեց։

1918 թ. հոկտեմբերի 18-ին Սանահին կայարանի մոտ սկսվեց հայ-վրացական ռազմական ընդհարում, որը դեկտեմբերին վերածվեց կարճատև պատերազմի։

Հունիսի 16-ին հետևում է Թ. Նազարբեկյանի ռադիոհեռագիրը Վեհիբ փաշային, նա հայտնում էր, որ ժամը 16⁰⁰-ին Երևանից հատուկ գնացքով Ալեքսանդրապոլ է մեկնել հանձնաժողովը խառը՝ օտոմանյան բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչների հետ հաշտության նախնական պայմանագրի հարցերի լուծման նպատակով⁴⁴։

Մեր կարծիքով՝ բավական հետաքրքիր «հակասություն» է ստեղծվում երկու գեներալ-հրամանատարների լրջագույն բանակցությունների ու միաժամանակ, գնդապետ Տ. Բաղդասարովի հունիսի 18-ի հաղորդագրության բովանդակության միջև։ Խոսքը վերաբերում էր հունիսի 18-19-ը ընկած հատվածում, զարգացող իրադարձությունների մասին, երբ Ղազախի ճանապարհին՝ Քուլագերան կայարանի մոտ, բախվել էին թուրքական ու գերմանա-վրացական զորքերը։ Սադախլույի մարտերից հետո վրացիներն ու գերմանացիները գրավեցին Սանահին կայարանը⁴⁵։

Ստացվում է, որ Վեհիբ փաշայի զգուշացումները վրացական նկրտումների վերաբերյալ լիովին արդարացված էին։ Հունիսի 16-ի

գիշերը ժամը մեկին հանձնաժողովը հասավ Ալեքսանդրապոլ, որի կազմում էին գեներալ Վաղարշակ Տեր-Հակոբյանը, գնդապետ Իոսիվ (Հովսեփ) Քիշմիշյանը, փոխգնդապետ Ալեքսանդր Վեքիլյանը, Մկրտիչ Մուսինյանը, Կոնստանտին Թամամշյանը և Հովհաննես Մելիքյանը։ Հունիսի 16-ից մինչև հուլիսի 3-ը հանձնաժողովը կիսաբանտարկված, բայց կենցաղային «շքեղ» պայմաններում անցկացրեց⁴⁶։ Հունիսի 25-ին նահանգապետ Ռաջաբ բեյը հայտնեց, որ Սարդարապատի մոտ հայերը հարձակում են իրականացրել, սպանել են 7 հոգու, վիրավորել՝ 27-ին, ուստի և դրանով բացատրեց հանձնաժողովի մեկուսացված «անվտանգ» կարգավիճակը։

Ալեքսանդրապոլում կայացան 5 պաշտոնական նիստեր՝ հունիսի 19-ին, 20-ին, 22-ին, հուլիսի 5-ին և 6-ին։ Թուրքերի կողմից մասնակցում էին Կովկասյան առաջին կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր բեյը, մայոր Ավնի բեյը, կապիտան Հալիլ բեյը, սպա Սալահեդդինը։ Նախագահում էր Քյազիմ Կարաբեքիրը։ Առաջին նիստին հիմնվելով Բաթումի պայմանագրի վրա՝ թուրքերը պահանջեցին. 1. հանձնել Երևանի շրջանում գտնվող երկաթուղային շոգեքարշներն ու վագոնները, 2. հայկական զորքերը հետ քաշել Բաշ-Ապարանի ճակատից և կարգ ու կանոնի պաշտպանության համար այնտեղ թողնել փոքրաթիվ զորաջոկատ, 3. թույլ տալ Դիլի-ջանի վրայով թուրքական զորքերի, ինչպես և թուրքական փոստի անցումը։ Այս պահանջներին տրվեցին բավարարող պատասխաններ։ Պարզվում է, որ՝ 1. հունիսի 24-ին կամ 25-ին Սարդարապատի մոտ հայկական կողմը նոր գրոհ է իրականացրել, 2. մինչև հունիսի 16-ը Բաշ-Ապարանում կանգնած են եղել հայկական զորքեր, 3. Դիլիջանով թուրքական զորքեր ու փոստ տեղափոխելու խնդիրն էլ առաջացել էր այն պատճառով, որ Թ. Նազարբեկյանի խնդրանքով գեներալ Անդրանիկը հունիսի սկզբին իր Առանձին հարվածող զո-

⁴² Пипоя. 1971, 34-41.

⁴³ Տե՛ս Ջամալյան. 2011, 31։

⁴⁴ Ջամալյան. 2011, 8։

⁴⁵ Ջամալյան. 2011, 9։ Տե՛ս նաև՝ Allen, Muratoff. 1953, 477-478; Махмурия. 2019, 90-91; Մախմուրյան. 2020, 18։

⁴⁶ Հանգամանքներն տե՛ս Ա-Ղ. 2019, 459-465։

Աստվածատուր Խաչատրյանի⁵¹ կարծիքով՝ Գերմանիան՝ ի դեմս Լյուդենդորֆի ու Հինդենբուրգի սպառնալից հեռագրերի, Թուրքիայից պահանջում էր զորքերը դուրս բերել Անդրկովկասից, ուստի և թուրքերն այս առումով անորոշ կացության մեջ էին: Այդ պատճառով նրանց ավանդական ձգձգելու քաղաքականությունն Ալեքսանդրապոլում էլ իր դերը խաղաց և հանձնաժողովի առջև դրված չորս խնդիրներն էլ վերջնականապես լուծում չստացան: Այդ մասին է վկայում հուլիսի 13-ին կազմված հանձնաժողովի տեղեկագիրը: Երկու կողմն էլ համաձայն էին արձանագրել. «...քանի որ Բաթումի հաշտության պատվիրակության և Պոլսի կոնֆերանսի որոշումներն ու համաձայնությունները պետք է վճռական նշանակություն ունենան, այդ պատճառով պետք է չեղյալ համարել Ալեքսանդրապոլում օսմանյան և հայկական հանձնախմբի հինգ տեղեկագրերում գտնված որոշումներն ու համաձայնությունների այն կետերը, որոնք ամբողջությամբ կամ մասնակի պիտի չհամապատասխանեն կամ հակառակեն Բաթումի պատվիրակության կամ Պոլսի ժողովի որոշումներին կամ համաձայնությանը»⁵²:

Հարց է առաջանում, թե Ալեքսանդրապոլում գործող հայ-թուրքական հանձնաժողովի ընդունած ո՞ր որոշումները պետք է չեղյալ համարվեն: Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերը որոշակի լույս են սփռում այն իրադարձությունների վրա, որոնք զարգանում էին հետքաթումյան Հայաստանում և բացահայտում մինչև 1918 թ. հուլիսի վերջը թուրքական ռազմական ակտիվ ներկայության փաստն անկախ Հայաստանում:

Հուլիսի 11-ին ՀԱԽ-ը, դիմելով Թ. Նազարբեկյանին, հայտնում է, որ հուլիսի 9-ին քննել է նրա որոշումը՝ Թազաքենդից ու Աղբա-

շայից ետ քաշվելու վերաբերյալ և պարզել՝ այդ վճիռը չի բխել ռազմավարական նկատառումներից, այլ եղել է զուտ քաղաքական քայլ: ՀԱԽ-ը կարծում էր, որ նպատակը Թ. Նազարբեկյանի կողմից Ալեքսանդրապոլի հանձնաժողովին տրված ՀԱԽ-ի հուլիսի 8-ի որոշմանը (որին ներկա էր Թ. Նազարբեկյանը) հակասող գեներալի գրավոր խոստումը փրկելն էր, այն է՝ պաշտպանել նշված սահմանը: ՀԱԽ-ը որոշում է. 1. «ափսոսանք հայտնել մեր զորքերի ետ քաշվելու կապակցությամբ, ինչը տեղի է ունեցել թուրքական զորքերի ճնշման պայմաններում, որը և հաշտության պայմանագրի խախտում է», 2. ՀԱԽ-ն այլևս չի հանդուրժի նման գործողություններ, որոնց պետք է հասցվի հզոր հակահարված և 3. խնդրում է Թ. Նազարբեկյանին ընդունել բոլոր միջոցները՝ հայկական զորքերը մարտական պատրաստվածության մեջ պահելու ուղղությամբ⁵³:

Հուլիսի 17-ին էլ ՀԱԽ-ը դիմում է Նոր Բայազետի ազգային խորհրդին և խնդրում «շտապ, Դարալագյազ (Եղեգնաձոր), Յապոնին (Հովհաննես Պարոնյան-Յապոնացի Սաքո - Վ. Մ.) ուղարկել հետևյալ հեռագիրը. հաղորդում եմ ձեզ կատարման համար՝ Ալեքսանդրապոլի հայ-թուրքական հանձնաժողովի տեղեկությունը դեմարկացիոն գծի վերաբերյալ: Քարտեզի վրա որոշվել է Սարդարապատի ուղղության դեմարկացիոն գիծը, 5 վերստի վրա: Հայկական զորքերը չպետք է առաջ անցնեն հետևյալ գյուղերից հարավարևելք-Բայրամլի, Խզնաուզ, Քյուրաքլու, Քյորփալու, Ալիբեկլյու, Կալարա, Նորագավիթ, Ջանաղլու, Չաթմա, Դախնազ, Երանոս, Արշիկ, Գորտուն և Ելցին: Իսկ թուրքական զորքերն էլ չեն անցնելու նույն գիծը՝ իրենց տնօրինության տակ պահելով Քայթուլ, Ջեյվա, Այլանլու, Կարաշիմաղ, Քաչապարաղ, Ենգիջա, Թազաքենդ, Աղբաշ, Դվին, Շուֆալքենդ, Աղդամլար, Թաշլու, Կարաբաքլար, Ներքին Շալաքլու, Կարիդ, Արդալազ և Ալշաքու, Գևանդ գյուղերը»⁵⁴:

⁵¹ Լեզվաբան, մանկավարժ, կուսակցական (ՀԽՍՀ անդամ՝ 1906–1922 թթ.) ու հասարակական գործիչ, Փարիզի ազգային համագումարի պատվիրակ: 1925 թ. այրոֆ. Ա. Խաչատրյանն ընտրվել է ՀԱԽ-ի գիտության և արվեստի ինստիտուտի իսկական անդամ:

⁵² Տե՛ս Խաչատրյան. 2010, 107:

⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս 3-րդ, թ. 373:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս 3-րդ, թ. 373:

Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ուղղություններով սահմանը ժամանակավոր, բայց նույնն էր թողնվում, մինչև կլուծվեր Վրաստանի և Ադրբեջանի սահմանի հարցը:

Ընդհանուր պատկերն ամբողջացնում է Դարալագյազի Առանձին պարտիզանական գումարտակի հրամանատար Յապոնի գործունեության սկզբնական դրվագներից մեկը, տվյալ դեպքում՝ Արամ Մանուկյանի հետ նամակագրական կապի միջոցով որոշ սահմանային խնդիրների մանրամասների փոխանցումը⁵⁵: Հուլիսի 31-ին Սնխազ վանքից Յապոնը գրում էր Արամին, թե ստացել է նրա հուլիսի 25-ի նամակը և կշտամբում՝ «դու գրում ես, որ իբր թե հարյուր, հազար անգամ գրել եք սահմանների մասին և հրահանգել եք մեզ կանգնել մեր սահմանների վրա, դուք մեր գիտակցության և անհասկացողության վրա եք զարմանում, իսկ մենք զարմանում ենք, որ դուք հազարավոր անգամ գրում եք սահմանների մասին, բայց ամեն անգամ էլ միայն նույնը կրկնում⁵⁶:

Նախքան Չնգրլուփի դեպքերը, այդ մասին ոչինչ չգիտեինք. մենք համոզված էինք, որ հաշտությունը խախտված է. այդ դեպքերից անմիջապես հետո իմացանք, որ ձեր սահմանը մինչև Արփա գետն է հասնում. իսկ այնուհետև, մի՞թե Արփայից դենը սահման գծելու պետք չունիք: Եթե դուք պետք չեք զգում, մեզ համար խիստ կենսական է այդ հարցը, որովհետև Արփաչայ (Արփա – Վ. Մ.) գետի մյուս կողմում կան 14–15 հայկական գյուղեր, որոնք խարխափում են տարտամության մեջ»⁵⁷: Յապոնն ուզում էր պարզել շատ կոնկրետ հարց, այսինքն՝ եթե «այդ կողմի սահմանը պարզ է», ապա ինքն ակնկալում էր հստակ հրահանգ Երևանից այդ տարածքի հայ գյուղացիներին Արփայի մյուս ափը իրենց ցորենով անցկացնելու վերաբերյալ:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս 3-րդ, թ. 382–389: Ա. Մանուկյանն այս նա-մակը ստացել է 1918 թ. նոյեմբերի 14-ին:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս 3-րդ, թ. 382:

⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս 3-րդ, թ. 382:

Չափազանց կարևոր ու արդիական էր Յապոնի հարցադրումն այն մասին, թե «շատ անհրաժեշտ է մեր երկրամասի լրիվ սահմանները գիտենալ»⁵⁸, քանի որ համեստորեն ներկայացվող տողերի արանքում բացահայտվում է նրա իրականացրած վիթխարի ու հերոսական աշխատանքը: Ըստ այդմ՝ Յապոնը ռմբակոծությամբ ջախջախել էր Ղոզլայի թուրքական ավազակախմբերին, տեղում բնակեցրել Ղարախաչի հայ գաղթականությանը: Խմբապետ Արսենի առաջարկությամբ՝ անցնող զորքերին թալանելու, ճանապարհին ավազակություններ, սպանություններ անելու պատճառով, զինաթափվելու պահանջ էր ներկայացրել Սալի և Ղշաղ գյուղերի մահմեդական բնակչությանը: Այդ նպատակով Յապոնն ուղարկել էր կոմիսար Հայրիկ Տեր-Ավագյանի միլիցիայի ջոկատը, որի զինաթափվելու պահանջը մերժվել էր և վերոհիշյալ գյուղերի մահմեդականներն իրենց զենքով փախել էին սարերը: Յապոնը նաև ընդկաններն իրենց զենքով փախել էին սարերը: Յապոնը նաև ընդհանրացնում էր՝ «զինաթափ լինելու առաջարկիս չհամաձայնվելու ու բոլոր փորձերից եզրակացնել կարելի է, որ թրքությունը (մեր սահմաններում եղած) ոչ մի տեղ զինաթափ լինելու տենդենց չի ցույց տալիս, ընդհակառակը, ամեն տեղ զինված դիմադրություն ենք գտնում, այդ պատճառով էլ շատ դեպքերում ստիպված են զենքի ուժի դիմելու... Շարունակում են մեր Զանգեզուրի արանքում ընկած բոլոր գյուղերի զինաթափ անելու գործը: Դրանցից գլխավորը և առաջինը Հերիերն է: Հերիերի օպերացիայից հետո ես կամ Նորայրը կգանք Երևան»⁵⁹:

Յապոնը հաղորդում էր նաև Արամին՝ Անդրանիկի և Նախիջևանի հետ կապ չունեն, ենթադրում են, որ նա Ազուլիսի կողմերում է, Մեղրիից Ղարաբաղ անցած լինել չէր կարող, քանի որ Գորիսից ստացված նամակն էլ չէր պարզում գեներալի գտնվելու վայրը: Գորիսից հայտնում էին՝ այնտեղ է խմբապետ Մանուկը, ով հետո անց-

⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս 3-րդ, թ. 382:

⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս 3-րդ, թ. 382:

նելու է Սիսիան, Կապան և Ջանգեզուր՝ տեղական ուժերի ինքնապաշտպանությունը «ամուր հողի վրա դնելու»: 7.000 գաղթականության մի մասը Գորիսից անցել էր Շուշի: Ղարաբաղում պատրաստվում էր դիմադրել Արմեն Սասունին⁶⁰: Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ գոնե մինչև 1918 թ. հուլիսի վերջը, Բաթումի պայմանագիրը հայկական կողմի համար գրեթե չէր գործում, թուրքական զորքերը չէին հեռանում գծված սահմաններից, Հայաստանում չէին դադարում մահմեդական զինված խռովությունները, տիրում էր կատարյալ անիշխանություն: Եվ այս ամենին զուգահեռ՝ չէր լուծվում իշխանության հաստատման խնդիրը:

Հայաստանի Ապահովության խորհրդի անդամ Մ. Մուսինյանի ամփոփումն արդիական է, հատկապես՝ Արցախյան հիմնահարցի համատեքստում. «Օր չէր լինում, որ գրավոր կամ բերանացի դիմում չանեին (թուրքական կողմը – Վ. Մ.) ու չհայտարարեին, թե հայ զորամասերը, հայ զինված բանդաները և տեղական հայ բնակիչները հարձակվում են տաճիկ զորքերի վրա, թե Հայաստանի սահմաններում մինչև օրս էլ շարունակվում են հալածանքները մահմեդականների դեմ և այլն: Եվ այս բոլորը նրա համար, որ մեզ վրա ճնշում գործ դնեն, որ արդարացնեն իրենց գործողությունները և հող պատրաստեն իրենց հետին նպատակներն իրագործելու համար»⁶¹: Դրան զուգահեռ՝ Ն. Աղբալյանը վկայում է, որ «Շուշիում ևս թուրք պարետ կա, հայերը պահում են Ասկերանը և տաճիկները երես չեն տալիս տեղական թուրքերին և հայերի վերաբերմամբ շատ կորեկտ են»⁶²:

Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության (ԱԴՀ) և Օսմանյան Թուրքիայի միջև Բաթումի պայմանագիրը ստորագրեցին ԱԴՀ Ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Ռասուլզադեն և ԱԳ նախա-

րար Մ. Հաջինսկին, Թուրքիայի կողմից՝ արդարադատության նախարար ու պետական խորհրդի նախագահ Հալիլ Մենթեշեն և Կովկասյան ռազմաճակատի օսմանյան բանակների հրամանատար Ֆերիկ Մեհմետ Վեհիբ փաշան: Պայմանագրի 4-րդ հոդվածի համաձայն՝ Թուրքիան Ադրբեջանի դիմումի դեպքում երկրում «կարգ հաստատելու համար իրավունք ունի զինված ուժով միջամտելու»⁶³: ԱԴՀ-ն պարտավորվում էր երկրից վտարել Թուրքիայի հետ պատերազմող երկրների բոլոր սպաներին ու պաշտոնյաներին, ինչպես նաև սահմանամերձ տարածքներից հեռացնել զինված խմբավորումները: Պայմանագրով կարգավորվում էին նաև կողմերի միջև առևտրատնտեսական, հյուպատոսական, փոստ-հեռագրային հարաբերությունները: Նույն օրը՝ հունիսի 4-ին, Բաթումում ստորագրված եռակողմ՝ թուրք-վրաց-ադրբեջանական պայմանագրով սահմանվում էին Բաքու-Բաթում նավթամուղի վերագործարկման պայմանները: Երկկողմ ժամանակավոր պայմանագրով Ադրբեջանի երկրամասերի ու սպառազինության փոխադրումը: Երկաթուղային հանգույցներում տեղակայվելու էին թուրք սպաներ, և ԱԴՀ երկաթուղային ցանցն անցնում էր Թուրքիայի վերահսկողության տակ⁶⁴:

Անդրադառնալով Ադրբեջանի անկախության գործընթացին՝ ընդգծենք հռչակագրի առաջին կետը, ըստ որի «Ադրբեջանը բաղկացած է արևելյան և հարավային Անդրկովկասից», այսինքն՝ ըստ «Кавказское слово»-ի դիպուկ արտահայտության՝ «Ադրբեջանի մեջ պետք է մտնե՛ր այն ամենը, ինչը չէր մտնում Վրաստանի մեջ»⁶⁵:

Ստանալով Թուրքիայի բաղձալի աջակցությունը՝ Կովկասի մահմեդական թաթարները վստահաբար սկսեցին նաև իրենց «թուրք» անվանել: Այդ առումով հիշարժան է Թիֆլիսի «Թուրքա-

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս 3-րդ, թ. 382:

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս 3-րդ, թ. 382:

⁶² Տե՛ս Մուքիսյան, 2019, 89:

⁶³ «Հորիզոն», 06.VI.1918:

⁶⁴ Կնյազյան, 2008, 25-26:

⁶⁵ «Кавказское Слово» (Тифлис), 01.VIII.1918.

կան ազգային կոմիտեի» որոշումը: Բաթումի պայմանագրից անմիջապես հետո՝ հունիսի 5-ին, այդ խորհրդի նիստը բանաձև ընդունեց.

1. «Նկատի ունենալով ստեղծված կացությունը, Թիֆլիսի թուրքական ազգային կոմիտեն ճանաչում է Ադրբեջանի անկախությունը: Ինչ վերաբերում է թուրքական ազգային կենտրոնական խորհրդին, որ ճնշող մեծամասնությամբ կազմված է Մուսավաթ կուսակցության անդամներից, որոնք երկիրը կործանեցին ու հասցրին ներկա դրությանը (նկատի ունի, մասնավորապես, Բաքվի մարտյան խռովության պարտությունը – Վ. Մ.), Թիֆլիսի ազգային կոմիտեն իր անվտանգությունն է հայտնում կենտրոնական խորհրդին և առաջարկում է նրան չխառնվել Վրաստանի հասարակապետության մեջ մնացած թուրքերի գործերին:

2. Թիֆլիսի թուրքական ազգային կոմիտեն իրեն հայտարարում է Վրաստանի հասարակության մեջ գտնվող թուրքերի ժամանակավոր ազգային խորհուրդ և իր վրա է վերցնում մոտիկ ապագայում Վրաստանի թուրքերի ազգային համագումարի հրավիրման նախաձեռնությունը⁶⁶:

3. Նկատի առնելով այն անիշխանությունը, որ տիրում է Արևելյան Անդրկովկասում, կոմիտեն Ադրբեջանի հասարակապետության կառավարությանն առաջարկում է անմիջապես մեկնել գավառները՝ պաշտպանելու Ադրբեջանի քաղաքացիներին»⁶⁷:

Թիֆլիսի թուրքական ազգային կոմիտեի «Ալ-Բայրաք» լրագիրը հրապարակել էր «Մուսավաթիստները» վերտառությամբ հոդված: Կոմիտեն, մեղադրելով Գանձակի կենտրոնական ազգային խորհրդին և նրա գործունեությունը համարելով «Անդրկովկասի թուրք ժողովրդի կործանման պատճառ»՝ մասնավորապես նշում էր, որ «եթե Շամքորում չվառեր հրդեհը (Կովկասյան բանակի նա-

հանջող ռուս զինվորների զինաթափումը և կոտորածը 1918 թ. հունվարին – Վ. Մ.), չէր էլ կործանվի ոչ Բաքուն, ոչ էլ Շամախին: Ապացույցն այն է, որ եթե Գանձակի ազգային կոմիտեն ժամանակին չփակեր Բաքվում հավաքված հայ էշելոնների ճանապարհը, ապա նրանք չէին մնա Բաքվում փակված, ու նրանք չէին հակվի դեպի բուլշևիկները ու չէին հարձակվի Բաքվի խեղճ թուրք ժողովրդի վրա, կամ Բաքվից չէին անցնի Շամախի և Շամախին իր ամբողջ գավառով չէին ավերի»⁶⁸:

Հիմնականում օբյեկտիվ եզրահանգումները կեղծվում են փոքր թվացող, բայց ամենաեական հարցադրմամբ, այն է՝ «Բաքվի խեղճ թուրք ժողովրդի վրա» ոչ թե հայերն ու բուլշևիկներն էին հարձակվել, այլ հենց իրենց գլխավոր ընդդիմախոս Մուսավաթը, որը կազմակերպել էր խռովություն՝ Բաքուն գրավելու, Ադրբեջանի մայրաքաղաք դարձնելու, Բաքվի խորհրդի իշխանությունը տապալելու և հայկական տարրի ոչնչացման նպատակով:

Վերոգրյալից կարելի է եզրակացնել. 1. անմիջապես ի հայտ է գալիս նորաստեղծ «Ադրբեջանին» տեր կանգնելու վստահ միտումը, որի առաջամարտիկ է դիտարկվում Օսմանյան Թուրքիան, 2. վերջինիս ուղղակի աջակցությամբ խնդիր է դրվում վերջ տալ Արևելյան Անդրկովկասի «անիշխանությանը», այսինքն՝ Բաքվի հայա-կենտրոնական իշխանությանը և 3. Թիֆլիսից հնչող «նոր թուրքեր» այս համարձակ տոնը ենթադրում էր վրաց-թաթարական կայուն դաշինքի հակահայկական ուղղվածությունը, որն ավելի էր ամրապնդվել թուրք-գերմանական հովանավորության տեսքով:

Վերոնշյալի առումով թերևս միակ թույլ տեղն Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների պատկանելիության հարցն էր: Հունիսի 3-ի երեկոյան ժամը 11-ին Բաթումում Վրաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրված հաշտության պայմանների համաձայն այդ երկու գավառների որոշ մասեր անցնում էին Թուրքիային: Վրաստա-

⁶⁶ Հանգամանորեն տե՛ս Մելիքյան. 2018, Меликян. 2019.

⁶⁷ «Հորիզոն», 05.VI.1918:

⁶⁸ «Հորիզոն», 21.VI.1918:

նին էր թողնվում հարևան Աբասթումանը⁶⁹: Որպես պատրվակ՝ ընդունվում էր տեղի մահմեդական բնակչության նկատմամբ կիրառվող հալածանքները: Դեռ մայիսի 16-ին՝ Անդրկովկասի անկախ հանրապետության օրոք, կովկասյան օտոմանյան բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ Մեհմեդը Վրաստանի կառավարության նախագահ Ա. Չխենկելին թուրքերենով հայտնում էր՝ «վերջին շրջանում Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների մահմեդական բնակավայրերում տուժածների ցուցակը»⁷⁰: Դա օգտագործելով՝ Բաթումի խորհրդաժողովին են ներկայանում այդ գավառների մահմեդական պատվիրակները՝ իրենց անհանգստացնող պահանջներով: 6 կետից բաղկացած և 40 հոգու կողմից ստորագրված պետիցիան թաթար-մահմեդականների կարծիքով լիովին հիմնավորում էր Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների Օսմանյան Թուրքիային պատկանելիության խնդիրը⁷¹: Միաձայն որոշվում է. խնդրել թուրքական կառավարությանը հաշտության պայմանագրով իրենց միացնել ամբողջ Ախալցխայի գավառը և Ախալքալաքի գավառի մի մասը: Նրանք հայտնում էին նաև, որ մերժման դեպքում իրենք մինչև վերջին փամփուշտը կկռվեն ինքնորոշման համար⁷²:

Ընդգծենք, որ, ի տարբերություն վրաց ազգայնականների, թաթար-մահմեդական պատվիրակները, փաստորեն, հրաժարվում էին Ախալքալաքի գավառի հայկական զգալի մասից:

Թաթարները «հրաժարվում» էին, բայց գրավում էին թուրքերը. հունիսի 3-ին Ախալքալաքի գավառի Չամտուրա գյուղի համայնքի ներկայացուցիչ Սարգիս Աբելյանը տեղեկացնում էր ՀԱԽ-ին, որ

⁶⁹ «Հորիզոն», 05.VI.1918:

⁷⁰ НАГ, ф. 1818, оп. 2, л. 276, л. 29.

⁷¹ Кариби (П. Гелешвили). 1920, 161.

⁷² Кариби (П. Гелешвили). 1920, 161–162.

«թուրքերն արդեն գրավել են Ախալքալաքը. քաղաքը այրվում է, զինվորները բարոյալքված են, չեն կռվում»⁷³:

Ինչ վերաբերում էր Ղարաբաղին, ապա հայտնի է դառնում նախ՝ 1918 թ. հունիս 13-ին Թիֆլիսում կայացել էր Հայկական և Ադրբեջանական ազգային խորհուրդների նիստ՝ նվիրված Հայաստանի և Ադրբեջանի տարածքային սահմանազատման հարցին: Ադրբեջանի ազգային խորհուրդը, փաստորեն, մերժելով Թիֆլիսի Ադրբեջանի որոշումը՝ հայտարարել էր՝ Ղարաբաղի և Հայաստանի Արժողովի որոշումը՝ հայտարարել էր՝ Ղարաբաղի և Հայաստանի Արևելյան Սահմանների հարցը քննարկվելու է Մահմեդական ազգային խորհրդում, որից հետո կվերսկսվեն բանակցությունները: ՀԱԽ-ը պարզապես խնդրում էր տեղյակ պահել, թե երբ են վերսկսվելու նշված բանակցությունները⁷⁴:

1918 թ. հունիսի 12-ին «Արցախի և Սյունիքի Հայրենակցական միության»⁷⁵ վարչությունը, դիմելով ՀԱԽ-ին, հայտնում էր. «Նկատի ունենալով, որ ներկայումս որոշվում է երկու հայաշատ երկրների վիճակը, պարտք համարեց Թիֆլիսում գումարել ձեռնահաս հայրենակիցներից մի խորհրդակցություն»⁷⁶:

Հունիսի 14-ին Թիֆլիսի Վաճառականական բանկի շենքում ՀԱԽ-ի անդամ Տիգրան Բեկզադյանի նախագահությամբ կայացավ այդ խորհրդաժողովը, որը, բազմակողմանի քննության ենթարկելով խնդիրը և «նկատի առնելով, որ չկա ոչ մի պատմական, աշխարհագրական, քաղաքական և ազգագրական հանգամանք, որ խարհագրական, քաղաքական և ազգագրական մասերը Հայաստանի անկախ հանրապետությունից կտրելու համար, միաձայն որոշեց. 1. Անպայման անհրաժեշտ համարելով, որ Հայոց երկրի վերոհիշյալ մասերը միացվեն Հայաստանին, 2. Խնդրել Ազգային

⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 36, թ. 82:

⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 20:

⁷⁵ Փաստաթղթի կնիքի վրա մակագրված է՝ «Союз армян Карабаха и Зангезура».

⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 36, թ. 41–42:

խորհրդից, որ նա Ադրբեջանի ազգային խորհրդի հետ մղած բանակցությունների մեջ անպայման պահանջե, որ այժմյան Ղարաբաղը իր բոլոր հայաբնակ գավառներով (Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ, Գյուլիստան) և Ջանգեզուրը համարվեն Անկախ Հայաստանի անբաժանելի մաս»⁷⁷:

Ժողովում ընտրվեց նաև երեք հոգուց բաղկացած հանձնաժողով՝ Շուշիի քաղաքագլուխ Գերասիմ Շահնազարյանի, Առաքել Բաբախանյանի (Լեո) և Միքայել Ղարաբեկյանի մասնակցությամբ: Հավելենք, որ Հայրենակցական միության վարչության նախագահն անվանի պատմաբան Լեոն էր⁷⁸: Սա Արցախի ինքնորոշման գործընթացում, թերևս, առաջին փաստաթուղթ-իրավական հիմքն է. այն հրապարակվում է առաջին անգամ:

Այդ նույն օրն Ադրբեջանի Մահմեդական ազգային խորհուրդը պատասխանում է հունիսի 13-ի հայկական ու ադրբեջանական ազգային խորհուրդների նիստի սահմանազատման խնդիրներին, որ նախորդ օրը կայացած խորհրդակցության ժամանակ, որտեղ ՀԱԽ-ից մասնակցել են Մ. Պապաջանյանը, Ս. Հարությունյանը (ՀԺԿ), կայացել է բանավոր համաձայնություն և Ղարաբաղի հարց ընհանրապես չի բարձրացվել. «Այժմ Ադրբեջանի ազգային խորհուրդը քննարկելով ՀԱԽ-ի նոր առաջարկը Ղարաբաղի մասին, կտրականապես մերժեց այդ առաջարկը, - ասվում էր փաստաթղթում, - գտնելով, որ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև տարածքային սահմանների վերաբերյալ բոլոր բանակցությունները կարող են ընթանալ միայն հունիսի 13-ի համաձայնության սահմաններում և դրա հիմքի վրա: Ինչ վերաբերում է սահմանային գծի հաստատմանը, ապա դա կարող է դառնալ Ադրբեջանի և Հայաստանի կառա-

վարությունների կողմից ձևավորված հատուկ հանձնաժողովների քննարկման առարկա»⁷⁹:

Մեզ համար անհայտ է մնում հունիսի 13-ի «բանավոր համաձայնության» բովանդակությունը: Ակնհայտ է, որ հանդիպմանը մասնակցել են ՀԺԿ-ի վերոհիշյալ ներկայացուցիչները:

Հունիսի 25-ին Թիֆլիսում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Ջաֆարովը ՀԱԽ-ին հայտնում էր, որ «ներկայումս Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարությունը ձեռնամուխ է եղել իր պետական սահմանների որոշմանը, ուստի իմ պարտքն եմ համարում այդ հարցի շուրջ մեր հարևան բոլոր պետությունների, այդ թվում և Հայաստանի հետ նախնական հարաբերությունների մեջ մտնել»⁸⁰: Այդ նպատակով նա առաջարկում էր ստեղծել «Ադրբեջանա-հայկական սահմանաբաժանման հանձնաժողով»: Համաձայնության դեպքում առաջարկվում էր ՀԱԽ-ին նշել հանդիպման վայրը և ժամկետը. Մ. Ջաֆարովն առաջարկում էր ելիզավետպոլը (Գյանջա)⁸¹:

Նորահռչակ Հայաստանի տարածքային հարցն առաջին անգամ պաշտոնապես լսվել է ՀԱԽ-ում 1918 թ. հունիսի 1-ին, երբ դեռ քննարկվում էր Հայաստանի Հանրապետության անկախության հայտարարման ձևն ու բովանդակությունը: ՀԱԽ-ի նիստում Ավ. Ահարոնյանը բարձրացնում է «Սահմանափոխման հարցը»: Կանխելով կարծիքների բազմազանության հնարավորությունը, ինչպես, օրինակ, Ռ. Տեր-Մինասյանի մտահանգումն էր, թե «օսմանցիները ցանկություն ունեն մեր սահմանները լայնացնելու հյուսիսից»՝ Խ. Կարճիկյանը «խնդիրը վերջացած է համարում, առաջարկում է Կարճիկյանը «խնդիրը վերջացած է համարում, առաջարկում է «պետության» քարտեզը գծել». որոշվում է «Պետության» քարտեզի գծումն ու մշակումը հանձնարարել Գ. Խատիսյանին, Ս. Կամսարա-

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 36, թ. 41-42:

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 36, թ. 41-42:

⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 25:

⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 23:

⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 23:

կանին և գեներալ Մ. Արեշյանին⁸²։ Նկատենք, որ պետություն եզրույթն առայժմ չակերտների մեջ էր առնվում։ Հայաստանի Հանրապետության անունից Բաթումի պայմանագիրը ստորագրեցին Ալ. Խատիսյանը, Հ. Քաջազնունին ու Մ. Պապաջանյանը, Օտոմանյան կայսերական կառավարության կողմից՝ Հալիլ Բեյը և գեներալ-լեյտենանտ Ֆ. Վեհիբ փաշան։

Պայմանագրի գործարկման մասին են վկայում տասնյակ փաստեր, որոնցից նշենք երկուսը: Հունիսի 9-ին թուրքական բանակային կորպուսի պարետ Քյազիմ Կարաբեքիրը, դիմելով Թ. Նազարբեկյանին, կարգադրում էր, որպեսզի, թուրքական զորքի հարավային ուղղությամբ առաջխաղացման հետ կապված, մինչև նշանակված սահմանը (ըստ Բաթումի պայմանագրի) տարհանել տարածքները և երկաթուղով առաջանալու համար Ալեքսանդրապոլ ուղարկել 15 շարժակազմ⁸⁵:

Գանձակից էլ (Ելիզավետպոլ) տեղեկացնում էին՝ «տաճիկները զինաթափ են արել բոլոր հայերին, հայտնելով, որ բոլշևիկների Գանձակ գալու դեպքում հայերը կարող են միանալ նրանց»⁸⁶:

Այսպիսով, ստեղծվեց 12 հազար քառակուսի վրկոսմամբ տա-
րածքով, բոլորիս հայտնի Հայաստանը. «Պետական սահմանն
անցնում էր Երևանի տակով,- գրում էր Լեոն,- Էնվեր փաշան գտել
էր, որ միայն այսպիսի չափ ունեցող Հայաստանը կարող է երկյուղ
չներշնչել Թուրքիային: Իսկությունն այն էր, որ Թուրքահայաստա-
նը ոչնչացնելուց հետո երիտթուրքերը ոչնչացնում էին նաև Ռուսա-
նը հայաստանը: Այս ծաղրական հանրապետությունն էլ, իհարկե, Ժա-
մանակավոր խաղ էր: 4. Պոլսում թուրքերը հրատարակել էին
Անդրկովկասի քարտեզը, որի վրա այլևս Հայաստան չէր մնում:
Թուրքերի ամենամեծ հոգսն էր այժմ Ադրբեջան կազմակերպելը:
Էնվերի եղբայրը՝ Նուրի-փաշան, Պարսկաստանի վրայով գնաց
Գանձակ, սկսեց այնտեղ տեղական թուրքերից զորքեր կազմել և
միևնույն ժամանակ ավելի մեծ ուժերով վերանորոգել կռիվը Բաքվի

կանին և գեներալ Մ. Արեշյանին⁸²: Նկատենք, որ պետություն եզրույթն առայժմ չակերտների մեջ էր առնվում: Հայաստանի Հանրապետության անունից Բաթումի պայմանագիրը ստորագրեցին Ալ. Խատիսյանը, Հ. Քաջազնունին ու Մ. Պապաջանյանը, Օտոմանյան կայսերական կառավարության կողմից՝ Հալիլ բեյը և գեներալ-լեյտենանտ Ֆ. Վեհիբ փաշան:

Պայմանագրի 2-րդ հոդվածով գծվում էր հայ-թուրքական սահմանը: 3-րդ հոդվածով ՀՀ և ԱԴՀ միջև փոխադարձ սահմանի մասին համաձայնության բանաձևը պետք է տեղյակ պահվեր Թուրքիային: 4-րդ հոդվածով Օտոմանյան կառավարությունը «պարտավորվում էր ՀՀ կառավարությանը օգնություն ցույց տալ գենքի ուժով, եթե վերջինս խնդրի երկրում կարգ ու հանգստություն ապահովելու համար»⁸³: 5-րդ տխրահոջակ հոդվածը նախատեսում էր, որ «ՀՀ կառավարությունը պարտավորվում է գործնականորեն հակադարձել, որպեսզի իր տարածքում ոչ մի բանդա չձևավորվի և չգինվի, ինչպես նաև զինաթափել և ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կգան այնտեղ պատսպարվելու»: Թուրքերը հատկապես նկատի ունեին Անդրանիկի Առանձին հարվածող զորամասը (1918 թ. փետրվար-ապրիլ ժամանակահատվածում՝ Արևմտահայ դիվիզիա): 6-րդ հոդվածով ՀՀ տարածքում բնակվող մահմեդականները պետք է օգտվեին բոլորին հավասար իրավունքներից, գլխավոր մոնոֆոն նստելու էր Երևանում, մյուսները՝ հանրապետության այլ վայրերում: 11-րդ հոդվածով «ՀՀ կառավարությունը պարտավորվում էր գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի Բաբու քաղաքից, պայմանագիրը ստորագրելուց անմիջապես հետո անհապաղ էվակուացվեն բոլոր հայկական զինյալ ուժերը և ապահովել, որ այդ էվակուացիան առիթ չտա ընդհարումների»⁸⁴: Այս կետն ուղղակի-

⁸² Տե՛ս Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս), 2009, 37-38:

⁸⁴ ՀԱՄ. Գ. 222, ի. 2, գ. 24, 2-րդ մաս, թ. 332-333:

⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, 2-րդ մաս, թ. 332-333:

⁸⁵ *QU. J.* 121, q. 1, q. 50, p. 4:

⁸⁶ «Հորիզոն», 15.VI.1918:

դեմ, որ հեղափոխական պրոլետարիատի ձեռքին էր, բայց պիտի դառնար Ադրբեջանի մայրաքաղաք»⁸⁷:

Հունիսի 16-ին Լոռու և Ղազախ-Շամշադինի Հայրենակցական միությունների ընդհանուր ժողովը բանաձև ընդունեց այդ գավառները Վրաց Հանրապետությանը կցելու դեմ⁸⁸։ Հունիսի 26-ին Հայրենակցական միությունը դիմում է ՀԱԽ-ին՝ «դիմել ամենակտրուկ միջոցների այդ առթիվ և վարչություններին իրազեկ պահել այդ խնդրի վերաբերյալ արված քայլերին»։ Նկատենք, որ Լոռու և Ղազախ-Շամշադինի Հայրենակցական միության նախագահին էր Հովսեփ Արղությանը (Իշխան)⁸⁹։

Հունիսի 20-ին Շուլավերի հասարակական լիազորները դիմում են ՀԱԽ-ին՝ «Խնդիր» ձևակերպումով: Ներկայացնելով մայիսի 7-ից սկսված թուրքական վայրագությունները, թալանը, վրաց-գերմանական զորքերի հետ ընդհարումից հետո՝ թշնամական վերաբերմունքի սաստկացումը, սպանությունները, տեղի թաթարների ավազակային հարձակումները և ինքնապաշտպանական միջոցների բացակայությունը՝ նրանք ՀԱԽ-ին խնդրում էին ապահովել հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը⁹⁰:

Անկախության սկզբնական փուլում ՀԱԽ-ի և ՀՅԴ վերջին
հստակեցումները բաղաբական կողմնորոշման հարցում

Անհրաժեշտ է հասկանալ ու հստակեցնել ՀՅԴ և ՀԱԽ-ի համատեղ ձևակերպած «հայկական գավառներ» եզրույթի ի հայտ գալու և վերջնականապես կիրառվելու հարցում: Վրաստանն ամենամանրակրկիտ ձևով և բավական վստահ նախանշում էր իր սահմանները, Ադրբեջանը նույնպես հստակ շրջանակ էր վերցնում՝ յուրացնելով արևելյան ու հարավային Անդրկովկասը: Երկուսն էլ իրենց նորաստեղծ պետությունները փորձում էին ձևավորել հայկա-

⁸⁷ *Ibid.* 2009, 369:

⁸⁸ St'u <UU, §. 201, g. 1, q. 36, p. 108:

⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 36, թ. 109:

⁹⁰ *ΛΥΥ*, *φ.* 201, *g.* 1, *q.* 36, *ρ.* 97:

կան ու հայաբնակ տարածքների հաշվին և դա ամրագրել էին իրենց անկախության հռչակագրերում: Հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ հայկական քաղաքական վերնախավը՝ ի դեմս ՀԱԽ-ի որոշում է սահմանափակվել «հայկական գավառներ» անորոշ տերմինաբանությամբ: Թերևս դրսևորվում էր դեռ 1917 թ. փետրվարից հետո կայացած համառուսական ու անդրկովկասյան խորհրդակցություններում ձևակերպված սահմանազատման գործոնը, որը իբր բոլորի համար պարզ էր դարձնում «հայկական գավառների» ընդգրկումը:

Վրաստանի՝ գերմանական, Ադրբեջանի՝ թուրքական բաց ու համարձակ քաղաքական կողմնորոշումները Բաթումի պայմանագրից անմիջապես հետո բացահայտեցին հարևանների անթաքույց զավթողական հակումները: Դա էր, որ հայկական քաղաքական վերնախավին դես ու դեն էր նետում՝ թուրք-գերմանական-խորհրդային կողմնորոշումների ջրապտույտի մեջ:

Եթե նրանց մոտ դա հետևողական ու նպատակային գործընթաց էր, ապա հայկական քաղաքական դաշտը, հասկանալի է Դաշնակցության գլխավորությամբ «փրփուրներից բռնվելու» վարքագիծ էր ընտրել, ավելի ճիշտ՝ անհեռատես վարքագծի հետևանքով հայտնվել էր այնպիսի իրավիճակում, երբ ամեն ինչ հնարավոր էր նրան թելադրել ու պարտադրել:

Այդպես, մայիսի 26-ի ՀԱՄ-ի նիստում հնչեց ՀԺԿ ղեկավարներից Սամսոն Հարությունյանի կարծիքը, որ, եթե Վրաստանի անկախացմամբ բոլոր պետական կառույցները մնում են այդ անկախ Վրաստանի տարածքում, «իսկ թուրքերն ու հայերը զուրկ են բոլոր միջոցներից, ուրեմն պետք է իրար հետ խորհրդակցել և փոխադարձ համաձայնությամբ մի կամ առանձին իշխանություն (հայ-ադրբեջանական – Վ. Մ.) կազմել՝ առայժմ մնալով Թիֆլիսում, մինչև կպարզվի դրությունը»⁹¹: Չգիտես ինչու, Ս. Հարությունյանը

⁹¹ Տե՛ս Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս), 2009, 24:

չդիմադրել»⁹⁷: Մայիսի 25-ի երեկոյան Օ. ֆոն Լոսսովը խնդրում է այցելել իրեն: Ալ. Խատիսյանը և Հ. Քաջազնունին 1,5 ժամ զրուցում են նրա հետ շոգենավի վրա: Նա առաջարկում էր. անհապաղ պատվիրակություն ուղարկել Բեռլին, հոչակել Հայաստանի անկախությունը, առայժմ չկապվել Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ, վստահել իր ու Շուլենբուրգի պաշտպանությանը, թուրքերի հետ ռազմական ընդհարումները դադարեցնել, այդ ամենն անել 2-3 շաբաթվա ընթացքում և հաշտություն կնքելիս դա չանել միայն Թուրքիայի հետ⁹⁸:

Ի դեպ, Բաթումում՝ մայիսի 26-ին ՀԱԽ-ի անդամ Մ. Պապաջանյանի և նրա գործընկերներ Աղանի ու Հուսեյնովի միջև զրույցի ընթացքում՝ հաստատվում է հայ-ադրբեջանական համադաշնություն ձևավորելու ծրագրի առկայությունը, որն ընդունվում էր և Թուրքիայի կողմից: «Հեռացան ավտոմեքենաները, պատվիրակները և մենք արցունքախառը կատակում էինք, - նշում էր Ալ. Խատիսյանը, - որ Անդրկովկասը փլուզվում է, զգացվում էր, որ մահմեդականներն ու հայերը ավելի մոտ են իրար, քան վրացիներն ու հայերը»⁹⁹: Ցավոք, այս խոստովանությամբ անգամ բացահայտվում էր թե՛ Ալ. Խատիսյանի և թե՛ իր գործընկերների անհետատեսությունը, պատեհապաշտական զգացումները, մոլորվածությունը: Ուշագրավ են նաև Ալ. Խատիսյանի ևս մի քանի վկայություններ. հունիսի 1-ին, երբ Բաթումում վրացիները սրեր էին ճոճում, Վեհիբ փաշան և Խալիլ բեյն ասում էին, թե «մի՞թե վրացիները լուրջ մտածում են, որ Վրաստանի համար գերմանացիները կկռվեն Թուրքիայի հետ: Դրա համար խելագար պետք է լինել: Մենք նրանց հետ միլիոն անփոփոխ կապեր ունենք: Խալիլը տարակուսանք հայտնեց, թե Ադրբեջանի համար անկախությունն անիրաժեշտ է»¹⁰⁰:

Ալ. Խատիսյանը կուսակից ընկերներին հայտնում էր իր վերջին երեք ամիսների տատանումները՝ ստորագուցիչ պայմանագիրը ստորագրելու կամ կոփվել շարունակելու հարցում: «Եվ հիմա ասում եմ, - եզրակացնում էր նա, - եթե չլիներ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, որ թուրքական գեներալի հիացմունքն է առաջացրել, եթե չլիներ այդ վերջին կոփվել, գուցե այսօր մենք լինեինք ավելի վատ պայմաններում: Ճիշտ է Տրապիզոնյան բանակցությունների ժամանակ մենք մտածում էինք ունենալ Գերմանիայի չափ տերիտորիա, այսօր ունենք Բելգիայից երկու անգամ փոքր, սակայն երկու անգամ մեծ, քան Չեռնոգորիան էր: Մենք ունենք վերջապես մի անկախ Հայաստան. ընդամենը 12.000 քառ. վերստ տարածություն ունի նա և 800.000 բնակիչ: Չհուսահատվենք»¹⁰¹:

Ինչպես կարելի է չհուսահատվել, երբ Տրապիզոնի՝ ողջ ծախողված ու հակահայկական գործընթացն Ալ. Խատիսյանը նույնացնում է 1918 թ. մարտ-ապրիլ ամիսների ընթացքում չկռվելու, էրզրումն ու ողջ Արևմտյան Հայաստանը հանձնելու քաղաքականությամբ՝ Գերմանիայի չափ երկիր ունենալու հետ: Անգամ Բաթումից հետո հույսը կապելով հայ ժողովրդի ստեղծարար ոգու ու կամքից հետո հույսը կապելով հայ ժողովրդի ստեղծարար ոգու ու կամքից հետո՝ նա դարձյալ գտնում էր, թե «միայն կարողանանք միանալ քի հետ»՝ նա դարձյալ գտնում էր, թե «միայն կարողանանք միանալ քի հետ»՝ նա դարձյալ գտնում էր, թե «միայն կարողանանք միանալ քի հետ»՝ նա դարձյալ գտնում էր, թե «միայն կարողանանք միանալ քի հետ»՝ նա դարձյալ գտնում էր, թե «միայն կարողանանք միանալ քի հետ»¹⁰²:

Ինչպե՞ս կարելի էր «միացյալ ուժերով ամրացնել սահմանները, երբ վրաց-գերմանական զորքերն արդեն Սանահինում էին, թաթար-մահմեդականները իրենց պատառն էին պոկել ու թուրքերի հետ դեռ նոր ոճիրների էին պատրաստվում: Հայ ազգային գործիչներին շատերը, ինչպես այս բախտորոշ, այնպես էլ Հանրապետության ողջ գոյության ընթացքում, չկարողացան տարանջատել հերթա-

⁹⁷ Խաչատրյան. 2010, 161-162:

⁹⁸ Խաչատրյան. 2010, 163:

⁹⁹ Խաչատրյան. 2010, 163:

¹⁰⁰ Խաչատրյան. 2010, 160:

¹⁰¹ «Աշխատավոր», 05.V.1918:

¹⁰² «Աշխատավոր», 05.V.1918:

պահ կարգախոսները, «դեմոկրատիայի» առջև կույր խոնարհումը՝ իրական քաղաքականությունից: Վրաց մենշևիկներն ու թաթար գործիչները ևս օգտագործում էին ժամանակի արդեն մոդայիկ դարձած եզրույթները, բայց միաժամանակ «գործ» էին անում՝ Հայաստանի տարածքների հաշվին պետություն էին ստեղծում:

Եվ, վերջապես, ՀԱԽ-ը, այսինքն՝ ՀՀ կառավարությունը, Երևան ժամանեց միայն 1918 թ. հուլիսի 19-ին, բավական ուշ, երբ հարևաններն իրենց դաշնակիցների հետ հիմնականում լուծել էին իրենց խնդիրները:

Եզրակացություն

1918 թ. մայիսին անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության հռչակումից և Բաթումի պայմանագրի կնքումից հետո մինչև սեպտեմբերի կեսերը, թուրքական բանակն ու գերմանական որոշ զորամասեր ոչ միայն տեղաբաշխված էին Հայաստանում և Վրաստանում, այլև ակտիվորեն ներգրավված էին մասնակի ռազմական գործողությունների մեջ ու տարածքային, սահմանային վերաբաժանումների հարցերում: Հակամարտությունների ակտիվ գոտիներ էին Արարատյան դաշտը, Սյունիքը, Լոռին, Բորչալուի գավառը, Վայոց ձորը, Ղարաբաղը:

Բաթումի պայմանագիրն իրականում չէր գործում. վրացական ու ադրբեջանական կառավարությունները, ելնելով անկախության հռչակագրերի տարածքային դրույթներից, վճռականորեն փորձում էին զավթել հայկական տարածքները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա-Դո. 2019, Հայության երկունքը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 763 էջ:

Խաչատրյան Ա. 2010, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 286 էջ:

Կնյազյան Դ. 2008, Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 200 էջ:

Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Քաղաքական պատմություն, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ՝ Վ. Ղազախեցյան, Գ. Գալոյան, Մելիքյան Վ. և ուրիշներ, Երևան, 2000, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 454 էջ:

Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմող՝ Ն. Սուքիասյան. 2009, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 219 էջ:

Մախմուրյան Գ. 2020, Հովհաննես Թումանյանի մասնակցությունը Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական առաքելությունը Բաթումում (1918 թ. հուլիսի 3-5). - ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3, էջ 17-30:

Մելիքյան Վ. 1997, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, «Մխիթար Գոշ», 319 էջ:

Մելիքյան Վ. 2018, Պայքար Բաքվի համար (1917 թ. նոյեմբեր - 1918 թ. ապրիլ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 223 էջ:

Մելիքյան Վ. 2010, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917 թ. նոյեմբեր-1918 թ. փետրվար), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 263 էջ:

Մելիքյան Վ. 2019, Արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը 1917-1918 թթ.: Էրզրումի պաշտպանությունը և անկման պատճառները, Երևան, «Զանգակ-97», 246 էջ:

Մելքոնյան Ա. Ա. 2003, Զավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 543 էջ:

Ջամալյան Ա. 2011, Հայ-վրացական կնճիղը, Երևան, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ «Միտք» վերլուծական կենտրոն, 243 էջ:

Армяно-грузинский вооруженный конфликт. 1919, Баку, Изд. Бак. Арм. Нац. Совета инс. Уардия, Б. И. Тип. Им. Мясникова, 38 с.

Завриев Д. С. 1947, К новейшей истории Северо-восточных вилайетов Турции. Тбилиси, Тбилис. гос. ун-т., 369 с.

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. 1919, Тифлис, 504 с.

Из истории армяно-грузинских отношений, 1918 год (Пограничные конфликты; переговоры; война; соглашение). 1919. Тифлис, Гос. типография, 141 с.

Кариби (П. Гелешвили). 1920, Красная книга. Тифлис, 173 с.

Allen W., Muratoff P., Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco – Caucasian Border 1828–1921. Cambridge, 1953, p. 477–478.

МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ И ПОГРАНИЧНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОСЛЕ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ ЗАКАВКАЗСКИХ РЕСПУБЛИК (ИЮНЬ–ИЮЛЬ 1918 Г.)

Резюме

Ключевые слова: Армения, Грузия, Азербайджан, Германия, Османская империя, О. фон Лоссов, Н. Жордания, Вехиб-паша, Т. Назарбекий, Арам Манукян, Х. Карчикян, Лори, Борчалу, Ахалкалак, Карабах.

Батумский договор как пока что единственный международный политический акт, признающий независимость Грузии, Азербайджана и Армении и тем самым принявший территории и условные границы независимых республик, все-таки не смог предотвратить военное присутствие Османской Турции и Германии в регионе и, в частности в Армении, до конца июля 1918 года. Об этом свидетельствуют нововыявленные архивные документы.

С географической точки зрения конфигурация новых границ носила искусственный характер и выявила захватнические планы Турции, в частности план захвата Баку.

Накануне объявления независимостей, в политических кругах края уже делились национальные территории.

По сравнению с воззванием-объявлением независимости Армении, в декларациях о независимости Грузии и Азербайджана четко определялись территории новообразованных государств: грузины претендовали на все северные районы Армении, включая до северного побережья озера Севан; Азербайджан отмечал, что ему принадлежит Восточное и Южное Закавказье, то есть, все то, что не входило в состав Грузии. Получается, что остальное и есть определенные Армянским национальным советом «армянские уезды».

Процесс обсуждений начался 2-го, а уже с 11 июня – практическое осуществление раздела территорий, когда заседание Правительства Грузинской демократической республики решило, что определение границ между республиками всецело является приоритетом трех правительств.

С 19 июня по 6 июля 1918 г. в Александрополе (Гюмри) состоялись пять заседаний армяно-турецкой межгосударственной комиссии, основная цель которой состояла в установлении демаркационной линии. Большая часть обсуждаемых вопросов комиссии не получила решения, и 26 июля армянская делегация покинула Александрополь.

Армяно-грузинские пограничные споры привели к тому, что весь Лори и Борчалу были заняты турками. В июне 1918 г. в татарских районах Борчалинского уезда, где установилась власть Грузии, начались мусульманские восстания, а также столкновения между турецкими и германскими военными формированиями.

Согласно подписанному 3 июня грузино-турецкому соглашению, некоторые части Ахалкалакского и Ахалцыхского уездов переходили к Турции. Претензии на те же уезды имели также Грузия и

Азербайджан. Азербайджан, одновременно, отказывался от армянской части Ахалкалакского уезда.

14 июня «Земляческий союз Арцаха и Сюника» вынес решение о том, что эти области обязательно должны быть присоединены к Республике Армения. Этот факт является правовой основой в процессе уступок армянских территорий. Значительную роль сыграло также запоздалое формирование армянского правительства: Армянский национальный совет прибыл из Тифлиса в Ереван только 19 июля 1918 года.

INTERSTATE TERRITORIAL AND BORDER DISPUTES AFTER THE DECLARATION OF INDEPENDENCE OF THE TRANSCAUCASIAN REPUBLICS (JUNE-JULY 1918)

Summary

Key words: Armenia, Georgia, Azerbaijan, Germany, Ottoman Empire, O. von Lossov, N. Jordania, Vehib Pasha, T. Nazarbekyan, Aram Manukyan, Kh. Karchikyan, Lori, Borchalu, Akhalkalaki, Karabakh.

The Batumi Treaty, so far the only international political act recognizing the independence of Georgia, Azerbaijan and Armenia thereby accepting the territories and conditional borders of independent republics, still could not prevent the presence of the military troops of Ottoman Turkey and Germany in the region and, in particular, in Armenia until the end of July 1918. This was evidenced by newly discovered archival documents.

From a geographic point of view, the configuration of the new borders was artificial and revealed the aggressive plans of Turkey, in particular, the plan to seize Baku.

On the eve of the declaration of independence, national territories in the political circles of the region were already being divided.

Compared to the proclamation-announcement of independence of Armenia, the declarations of independence of Georgia and Azerbaijan clearly defined the territories of the newly formed states: Georgians claimed all northern regions of Armenia, including the northern coast of Lake Sevan, Azerbaijan noted that it owned the Eastern and Southern Transcaucasia, that is, all the territories which were not included in the territory of Georgia. Consequently, the rest were the "Armenian districts" defined by the Armenian National Council.

The discussions began on the 2nd, and already on the 11th of June, the practical implementation of the division of territories, when the meeting of the Government of the Georgian Democratic Republic decided that the determination of the borders between the republics was entirely a priority of the three governments.

From June 19 to July 6, 1918 five sessions of the Armenian-Turkish interstate commission were held in Alexandropol (Gyumri), whose main goal was to establish a demarcation line. Most of the issues discussed by the commission were not resolved and on July 26 the Armenian delegation left Alexandropol.

The Armenian-Georgian border disputes led to the result that all of Lori and Borchalu districts were occupied by the Turks. In June 1918 in the Tatar regions of the Borchalu district, where the Georgian forces were established, Muslim uprisings began, as well as collisions between Turkish and German military formations.

According to the Georgian-Turkish agreement signed as of June 3, some parts of the Akhalkalaki and Akhaltsikhe districts were transferred to Turkey. Georgia and Azerbaijan also had claims to the same districts. Azerbaijan, at the same time, renounced the Armenian part of the Akhalkalaki district.

On June 14, the "Compatriotic Union of Artsakh and Syunik" made a decision that these regions had to be joined to the Republic of Armenia. This fact was a legal basis in the process of concessions to Armenian territories, a significant role was also played by the belated formation of the Armenian government: the Armenian National Council from Tiflis arrived in Yerevan only on July 19, 1918.

«Պատրիա-բանասիրական հանդես»,
Երևան, 2022, № 1, էջ 77-106:

ПЕРВЫЙ СЪЕЗД НАРОДОВ ВОСТОКА (стенографический отчёт: Армения и Армянский вопрос)

Вступление

После провала попытки экспортирования революции в европейские страны большевики устремили свой взор на Восток. В частности, были начаты переговоры как с кемалистами, так и с бывшими младотурками, на что были выделены значительные материальные средства. Уже 11 января 1919 г. Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет (ВЦИК) утвердил решение об организации широкой агитационной работы посредством агитационных поездов и пароходов для созыва съезда народов Востока. Были организованы митинги, совещания, а также проводились беседы о целесообразности поддержки народов Востока в их антиимпериалистической борьбе¹. Эту работу возглавил Коммунистический интернационал (Коминтерн). Незамедлительный созыв съезда был обусловлен рядом объективных причин: в апреле 1920 г. Азербайджан стал советским², в это же время персидская провинция Гильян была провозглашена Советской

¹ Հարությունյան 1960, 5:

² Как пишет советский историк А.Н. Хейфец: «Кемалисты помогали бакинским большевикам в подготовке советского переворота в Баку. ...4 мая 1920 г., С.М. Киров и Г.К. Орджоникидзе докладывали в радиогамме на имя В.И. Ленина: «Весьма активную роль [в] пользу революции [в] Баку сыграли турецкие аскеры и офицеры, отряд которых пресек правительству (мусаватистскому – А.Х.) возможность бежать из Баку», см.: Хейфец 1957, 56, <https://www.prlib.ru/item/400168>

Социалистической Республикой³. Было ясно, что кемалистская Турция намеревается напасть на Республику Армения, но туркам необходимо было уяснить позицию большевиков. Советская Россия была не прочь использовать агрессию турок в вопросе советизации Армении, и поэтому с этой целью нужно было соответствующей пропагандой подготовить агрессию турок⁴. Эта историческая реальность вдохновляла большевиков, особенно наркома по военным делам РСФСР и председателя Реввоенсовета Л.Д. Троцкого, который был одним из идеологов перманентной революции. Троцкий хотел экспортировать революцию на Восток, изначально в Персию, и с этой целью в Баку был созван съезд народов Востока, который состоялся 1–8-го⁵ сентября 1920 г. Съезд в Баку прошел с большой помпой. Хотя и Советская Россия находилась в критическом положении, она выделила значительные средства на организацию съезда, посредством которого нужно было экспортировать революцию в страны Востока. Помимо этого он должен был стать угрозой для Англии

³ Близи́ченко 2021, N 2, <http://history.milportal.ru/krasnye-voennymory-v-persii-poruyka-eksporta-revolyuicii-2/>

⁴ Фактически съезд претворял в жизнь те наставления, которые были приняты в манифесте II конгресса Коммунистического Интернационала с 19 июля по 7 августа 1920 г., только в более развернутом виде, то есть пытался добиться одобрения членов делегации в вопросе поддержки кемалистов и советизации. В манифесте сказано: «В борьбе Антанты с Турцией Армения играла такую же роль, как Бельгия в борьбе с Германией, как Сербия в борьбе с Австро-Германией. После того, как Армения была создана – без границ и без возможности жить – Вильсон (сенат США – Р.С.) отказался от армянского мандата ...почва Армении не скрывает в себе ни нефти, ни платины. «Освобождённая» Армения сейчас менее ограждена, чем когда бы то ни было». См.: Протоколы конгрессов Коммунистического Интернационала. Второй конгресс Коминтерна, июль-август 1920 г., под ред. О. Пятницкого, Д. Мануильского, В. Кнорина, Б. Куна и М. Зоркого, М., 1934, 543.

⁵ Официально съезд закончил свою работу 7 сентября, в 22 часа 10 минут вечера: 1-й съезд народов Востока, Баку, 1–8 сент., 1920 г. Стенографические отчеты. Второе издание. Издательство Коммунистического Интернационала, Петроград, Смольный, 63, 1920, 123.

в плане антибританских действий в ее колониях. Идея созыва съезда принадлежала председателю Революционного военного совета РСФСР Л. Троцкому, а организатором съезда стал председатель исполнительного комитета Коминтерна Г. Зиновьев. В организационный комитет вошли Н. Нариманов, Г. Орджоникидзе, И. Сталин, Е. Стасова, А. Микоян⁶ и другие.

Среди них особо выделялся Г. Орджоникидзе, ставший объектом критики со стороны наркома иностранных дел Г. Чичерина, который был против «экспорта» революции в Армению и Грузию, но благодаря протекции И. Сталина и личному доверию В. Ленина Г. Орджоникидзе⁷ получил свободу действий. Как пишет российский историк В.М. Муханов: «В период их подготовки (советизации Армении и Грузии – Р.С.) и проведения Серго (Г. Орджоникидзе – Р.С.) не чурался практически любых способов – от отчаянных и гневных телеграмм в Москву, в Кремль, где периодически сгущал краски до крайности, до откровенных провокаций на границах закавказских республик и внутри них»⁸. Ему подчинялась «...и вся диверсионно-пропагандистская деятельность закавказских коммунистов, им выделялись средства на подготовку восстаний и антиправительственных выступлений сначала в Азербайджане, затем в Армении и Грузии»⁹.

Оставалось неясным, почему приглашены были хорваты, чехи, латыши, французы, итальянцы, немцы и другие невосточные народы. В числе делегатов и приглашенных были бывший

⁶ В организационный комитет А. Микояна ввел Г. Орджоникидзе: см. Геношид армян 2003, 160.

⁷ По мнению российского историка В.М. Муханова: «Он (Г. Орджоникидзе – Р.С.) стал главным куратором всего экспорта революции на Востоке»: Муханов 2019, 139.

⁸ Муханов 2019, 139.

⁹ Муханов 2019, 140.

эсер, чекист, по натуре авантюрист Яков Блюмкин или Якуб-заде, который входил в состав персидской делегации¹⁰, член арабской делегации, принявший ислам шейх Абдулла – британский агент Джон Фильби – отец легендарного советского разведчика Кима Фильби, один из основателей компартии США Джон Рид, основатель компартии Вьетнама Хо Ши Мин, французский коммунист Альфред Росмер, один из основателей персидской компартии, армянин по национальности Аветис Микаелян¹¹, который представлялся как кавказский татарин Султан-заде и являлся членом персидской делегации, военный преступник, один из организаторов геноцида армян, бывший военный министр Османской империи Энвер-паша и др.¹². Следует отметить, что до приезда в Баку, в Москве Энвер-паша от советского правительства получил деньги – 115.500 немецких марок¹³, большую часть которых он отправил в Берлин и Константинополь другим преступникам – Талаату, Джемалю, доктору Назыму, Бехаэддину Шакиру. Оценивая сотрудничество с бывшими правителями и деятелями Османской империи, армянский историк Р.Г. Саакян приходит к следующему заключению: «В данном случае большевики действовали по принципу «цель оправдывает средства»,

¹⁰ Он руководил переворотом в г. Решт и одновременно был комиссаром штаба персидской Красной армии в Гильяне, см.: **Близицченко** 2021, N 2, <http://history.milportal.ru/krasnye-voennymu-v-persii-popytka-eksporta-revolucii-2/>

¹¹ А. Микаелян (Султан-заде, 1889–1938) – член компартии Ирана. В 1919 г. в Ташкенте занимался советской интернациональной пропагандой на Востоке. Один из основателей и лидеров иранской партии «Адалет», которая в 1920 г. была преобразована в компартию. Член ЦК ИКП, член исполкома Коминтерна – представитель ИКП в Коминтерне. Автор многочисленных статей и книг. С 1932 г. занимал руководящие должности в СССР. Был репрессирован, расстрелян. Реабилитирован в 1956 г.: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

¹² Энвер прибыл в Баку на бронепоезде, в одном вагоне с Г. Зиновьевым и К. Радеком. Их сопровождала охрана и группа кинохроники, см.: **Матонин** 2016, 213.

¹³ **Մահալյան** 1991, N 6, 4:

попирая элементарные нормы морали, вступив в контакт с пала-
чами»¹⁴.

Как писал Р.Г. Саакян. «Стремление большевиков экспортировать революцию заставляло не чураться средств для достижения этой цели, прислуживать даже политически дискредитированным авантюристам и преступникам»¹⁵.

Заседание съезда проводилось в здании Театра братьев Маиловых (ныне Азербайджанский Государственный академический театр оперы и балета), которое было построено на деньги армянских промышленников и меценатов братьями Маилян – Даниилом, Ованесом и Егия в 1911 г. Архитектором здания был армянин – Николай Баев.

Согласно воспоминаниям одного из современников, «На трибунах находились делегаты съезда, около 2 тысяч человек – яркое и пестрое зрелище: в халатах, бурнусах¹⁶, чалмах, фесках, тюрбанах»¹⁷.

Выступления делегатов в основном переводились на русский, английский, немецкий, персидский и турецкий¹⁸. Из стенографического отчёта:

	1891 человек.
«Всего съехалось	
Из них коммунистов	1273 -, -
Не указали своей национальности	266 -, -
Не заполнили анкет свыше	100 -, -
Женщин было всего	55 -, -» ¹⁹ .

¹⁴ **Մահալյան** 1991, N 6, 7:

¹⁵ **Մահալյան** 1991, N 6, 3:

¹⁶ Бурнус – плащ с капюшоном, сделанный из плотной шерстяной материи, обычно белого цвета.

¹⁷ **Файн** 2018, 37.

¹⁸ По свидетельству очевидца, будущего востоковеда И.С. Брагинского – ¼ делегатов были либо тюркоязычными либо понимали турецкий язык: **Файн** 2018, 37.

Самой многочисленной была турецкая делегация – 235 чел., в составе персидской делегации было – 192 чел., армянской – 157²⁰, русской – 104 и грузинской – 100 человек²¹. Присутствовали представители разных политических организаций и конфессий, а также деятели Востока.

За день до открытия съезда – 31 августа состоялось торжественное совместное заседание Бакинского совета депутатов и Азербайджанского съезда профсоюзов.

Открывая заседание, председатель Н. Нариманов заявил, что съезд работает совместно с Советом Бакинских рабочих, красноармейских и матросских депутатов и со съездом Азербайджанских профессиональных союзов. Приветствуя участников съезда, он выразил надежду, что в ближайшем будущем наступит эра коммунизма: «Да здравствует наш вождь, прибывший сюда, товарищ Зиновьев (аплодисменты), вождь мирового коммунизма! (Овации, оркестр играет «Интернационал»). Да здравствует тов. Радек, вождь международного пролетариата! (Овации, оркестр играет «Интернационал»)»²². По предложению председателя делегаты приветствуют представителей коммунистического пролетариата Запада и представителей трудящихся масс Востока²³.

Заседание 1-го съезда народов Востока открылось 1-го сентября в 9 ч. 40 мин. вечера²⁴. От имени Центрального комитета коммунистического интернационала с приветственной речью

¹⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 6.

²⁰ В числе армянской делегации были – В. Аванесов, Р. Катанян, А. Нуридджанян, Ам. Назаретян и др.: *Ազեխայան* 1987, N 11, 24;

²¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 6.

²² 1-й съезд народов Востока 1920, 7.

²³ 1-й съезд народов Востока 1920, 8.

²⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 27.

выступил председатель Азербайджанского Революционного Комитета Н. Нариманов. Он внес предложение из фракции коммунистов и беспартийных избрать президиум и секретарей съезда. Из Армении в президиум был избран А. Костанян²⁵.

После него выступил Г. Зиновьев, который приветствовал делегатов от имени Исполнительного комитета Коммунистического интернационала, Центрального исполнительного комитета РСФСР, а также от имени рабочих Петрограда²⁶. В своей речи он упомянул павших в революционной борьбе Ст. Шаумяна и П. Джапаридзе, заклеил позором меньшевиков и эсеров, предавших дело пролетариата.

В период проведения съезда Красная армия воевала с польской армией и терпела поражение, однако Г. Зиновьев выразил уверенность в том, что понадобится всего лишь месяц, чтобы «Красная армия вновь протянула свою красную руку к Варшаве (Бурные аплодисменты. (Оркестр играет «Интернационал» – Р.С.)»²⁷.

В числе выступавших был также К. Радек, который в своей речи призвал бороться с английским капитализмом, с мировым капиталом, отметив при этом, что пролетариат будет бить их «не только на улицах столиц Европы, но и в деревнях, и в городах Азии»²⁸.

После ряда выступлений в 3 часа 30 минут ночи был объявлен перерыв, после которого, по предложению Н. Нариманова,

²⁵ А.А. Костанян (1898–1938), советский партийный деятель, занимал разные партийные и ответственные государственные посты как в Армении, так и в разных советских республиках. В 1937 г. был репрессирован, расстрелян. Реабилитирован посмертно.

²⁶ 1-й съезд народов Востока 1920, 9.

²⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 11.

²⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 14.

избрали президиум, секретарей, а также почетных членов съезда от фракции коммунистов и беспартийных делегатов. Председателем был избран Г. Зиновьев, а почетным председателем съезда – В.И. Ленин²⁹.

В своей речи Г. Зиновьев отметил также тяжелое положение трудящихся Грузии и заклеил «палача» грузинского народа Н. Жордания за то, что он является представителем II Интернационала³⁰. Затем Г. Зиновьев указал, что примеру русских крестьян должны последовать крестьяне ряда стран, в том числе и армяне³¹, поскольку «Пролетариат хочет помочь вам взять землю и создать свободный союз всех народов мира»³². По его мнению, «с этой минуты мы можем сказать, что Китай, Индия, Турция, Персия, Армения могут и должны начать борьбу прямо за советский строй. Рабочие Европы берут власть, разумеется, не для того, чтобы грабить Турцию, Персию и др. страны, а для того, чтобы помочь им»³³.

Г. Зиновьев отметил также, что Советская Россия поддерживает в Турции движение, возглавляемое М. Кемалем, но «Мы не забываем ни на минуту, что движение, которое возглавляет Кемаль, не есть коммунистическое движение. Мы это знаем»³⁴. Однако это не мешало большевикам оказывать поддержку как Энвер-паше, так и М. Кемалю с намерением в будущем противопоставить их друг другу. Большевики знали, что, несмотря на поражение в Первой мировой войне, которая потерпела османс-

кая армия во главе с Энвером, в турецкой армии, особенно среди офицеров, Энвер пользовался непререкаемым авторитетом. Однако, как отмечает российский историк О.Р. Айрапетов, вскоре «в Москве пожалеют о своей ставке на этого интригана и палача»³⁵. Уже в этот период советское правительство стало укреплять связи с кемалистами и даже отправило им помощь в виде оружия и золота.

Далее в своей речи Г. Зиновьев противоречит сам себе. Высказывая подозрения в адрес М. Кемалья, Г. Зиновьев тем не менее поддерживает «народное» движение в Турции, которое должно привести к революции, хотя при всем при этом Г. Зиновьев заявляет: «Я должен как старший брат ускорить это движение», – говорит передовой рабочий. Я поддерживаю нынешнее национально-демократическое движение турок, – говорит рабочий-коммунист...»³⁶. Под «старшим братом и передовым рабочим» подразумевается Советская Россия.

В своем выступлении Г. Зиновьев анализирует также ситуацию в Турции и Персии, созданную французами и особенно англичанами³⁷, и при этом ссылается на Армению, «которую вчера хотели защищать все правительства Антанты и которую теперь не защищает никто»³⁸.

Объективно Г. Зиновьев был прав: Республику Армения за были вчерашние «истинные» союзники, которые не выполнили своих обещаний, и республика осталась лицом к лицу с внешни-

²⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 28–29.

³⁰ 1-й съезд народов Востока 1920, 32–33.

³¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 39.

³² 1-й съезд народов Востока 1920, 39.

³³ 1-й съезд народов Востока 1920, 40.

³⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 41–42.

³⁵ Айрапетов 2020, 533.

³⁶ 1-й съезд народов Востока 1920, 44.

³⁷ Капитан французской армии и член французской военной миссии в Армении, иезуит и разведчик Ангуан Пуалебар (1878–1955) отметил двуликую позицию англичан, которые за счет армянских территорий налаживали отношения с Азербайджаном – *Տեր-Մինասյան* 2004, № 2, 95:

³⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 45–46.

ми врагами. Никто из союзников не собирался помочь армянскому народу, который имел неисчислимые жертвы во время и даже после Первой мировой войны.

В своем выступлении Г. Зиновьев дошел до того, что призвал делегатов объявить настоящую священную войну: «Братья, мы призываем вас к священной войне прежде всего против английского империализма! (Буря аплодисментов, долгие крики «Ура». члены съезда встают, потрясая оружием. Оратор долго не может продолжить. Все... стоят и аплодируют. Крики: Клянёмся!)»³⁹.

К. Радек поспешил озвучить через прессу один из самых, на его взгляд, важных моментов съезда: «Никто из участников съезда не забудет момент, когда на призыв Зиновьева к священной войне против мирового империализма две тысячи делегатов поднялись, как один, выхватили револьверы и сабли и клялись бороться до последней капли крови против своих поработителей»⁴⁰.

Председательствующий объявил, что съезд продолжит свою работу 2 сентября в 5 часов вечера.

На следующий день с речью о международном положении и задачах трудящихся масс на Востоке выступил К. Радек. В своем выступлении он развенчал империалистическую сущность Англии, которая была против проведения реформ младотурецким

³⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 48. Присутствующий на съезде И.С. Брагинский восторженно вспоминает: «В зале произошло нечто неопишемое. В ответ понеслись [раздались] выкрики о газавате, о священной войне, о революционном восстании на всех языках. Бросали вверх свои шапки, фески, чалмы, тюбетейки, кавказцы бряцали кинжалами, другие махали красными полотнищами: «Газават!»: *Файн* 2018, 37.

⁴⁰ «Знамя революции», Томск, 23 сентября 1920 г., N 203 http://sun.tsu.ru/mminfo/2012/000349014/1920/1920_203.pdf.

правительством, а также «созда[ния] арми[и], ...созда[ния] прогрессивной налоговой системы...»⁴¹. По мнению К. Радека, ни англичане, ни французы, ни американцы не хотели отстаивать права Армении. В качестве доказательства он указал на двукую политику французов, которые отказались от своих обещаний, оставив без защиты 20 тысяч армян г. Мараш (Киликия), и М. Кемаль, «видя в них (армянах – Р.С.) противников Турции, сражающихся на стороне Франции, не оставил никого из них в живых»⁴².

К. Радек сфальсифицировал факты, так как выжившие во время Геноцида армяне Мараша после поражения Османской империи вернулись в родной город и не могли быть врагами Турции. По сути, кемалистские войска проводили этнические чистки, не более того. К. Радек прав был в одном: французское правительство использовало армянские военные силы – легионеров – против турок, затем договорилось с кемалистами, оставив не только армян, но и свои немногочисленные войска один на один с превосходящими силами противника. Но несмотря на превосходство сил, армяне организовали оборону и долгое время сопротивлялись турецким войскам и иррегулярным силам. 11 февраля 1920 г. началась эвакуация французов и армянского гражданского населения. Во время отступления были убиты 800–1200 французов и около 4 тысяч армян (которые были либо убиты либо ранены)⁴³. Как видим, приведенные К. Радеком данные о числе убитых армян сильно преувеличены. Для кемалистов армяне были не противниками, как представляет К. Ра-

⁴¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 56.

⁴² 1-й съезд народов Востока 1920, 60.

⁴³ Հայոց ցեղանիկ զոհեր 2010, 226:

дек, а врагами. Врагами были старики, дети, женщины, все армянское население, несмотря на пол и возраст.

Докладчик не мог не «упомануть» Республику Армения. К. Радек прямо заявил: «Вы знаете, что Армянская Республика, полная ненависти к большевизму Советской России, руководимая буржуазными политиками Антанты, эта Армянская Республика вынуждена теперь (идти – Р.С.) на мир с Советской Россией⁴⁴, ибо она понимает, что от Антанты нет спасения»⁴⁵. При этом К. Радек справедливо заметил, что британцы в Месопотамии имеют 80 тысяч солдат, однако они не посылают солдат для защиты армян. В доказательство своих слов он приводит статью, которая была опубликована в английской газете «Манчестер Гардиан»⁴⁶: «Она говорит, что в Армении нет нефти, не от чего «освободить» армян: невозможно ограбить армян, поэтому можно оставить их на ограбление. И она говорит, что если сравнить точку зрения английского правительства на месопотамскую кровь, то это сравнение покрывает английское правительство срамом и стыдом»⁴⁷.

После перерыва в 8 часов 40 минут вечера съезд возобновил заседание. От фракции коммунистов выступил Буниат-за-

де⁴⁸, однако его доклад с тюркского на другие языки был переведен в сокращенном виде, что вызвало недовольство делегатов. Не была переведена та часть доклада, которая относится к Энвер-паше и оккупации турецкими войсками части Закавказья: «Но на Кавказе находились группы, партии, которые истолковали эту войну иначе. Они рассуждали так, что Турция во главе с Энвер-пашой явилась сюда для того, чтобы спасти народ, чтобы избавить азербайджанцев от русского империализма ... Тов. Буниат-заде говорит, что это неправильно, что это – ложь, потому что Турция освободила Азербайджан от одного империализма...и в то же время отдала его в руки другого империализма»⁴⁹.

Отметим, что руководство съезда не посмело пригласить «спасителя» ни на одно из заседаний либо торжеств, поскольку понимало, что в армянской делегации найдутся люди, которые захотят лично «побеседовать» с ним. Из кадров документального фильма о съезде можно предположить, что турецкий «Наполеон» вместе со своими сподвижниками во время съезда все время оставался на станции, в отведенном ему вагоне⁵⁰.

По поводу приглашения Энвера в Баку отрицательно высказались европейские социалисты, в частности, редактор органа французской компартии «Юманите» Жан Лонге, который впоследствии упрекнул своих российских коллег в том, что нельзя было пригласить Энвера, «на руках которого есть кровь одного миллиона армян»⁵¹.

⁴⁸ Дадаш Ходжа оглы Буниат-заде (1888–1938), азербайджанский партийный и государственный деятель.

⁴⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 76.

⁵⁰ В фильме специально написали следующие титры: «ЭНВЕР-ПАША и его сотрудники», см. <https://www.youtube.com/watch?v=nRFeuHbxYSU>

⁵¹ *Ushwuljwān* 1991, N 6, 6.

⁴⁴ Имеет в виду армяно-русское соглашение 10 августа 1920 г. «Союзники», узнав о соглашении 24 августа 1920 г., отправили в Ереван французского полковника Корнеля, который успокоился после заверения председателя правительства республики А. Оганджяна, что республика «продолжает оставаться антибольшевистской». 31 августа прибыл другой «союзник» – чрезвычайный комиссар Англии в Закавказье командор Люк. Услышав о антибольшевистской позиции правительства, англичанин представил проект договора из 15 пунктов, которые должны были предоставить льготы для расширения торговли англичан: Հայոց Գաղութն 2010, 248–249.

⁴⁵ 1-й съезд народов Востока 1920, 60.

⁴⁶ Основана в 1821 г. под названием «The Manchester Guardian», в 1959 г. стала называться «Guardian».

⁴⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 61.

Второй докладчик – турок Ваградин Шакир – пытался преуменьшить империалистические намерения Османской империи в период Первой мировой войны. По его мнению, в войну Турция «Вступила вынужденно, для самозащиты»⁵², и «Это неправильный взгляд, что Турция имела заранее обдуманый план и заранее сговорилась с Германией»⁵³. В. Шакир восславляет турецкую армию, отметив, что, «Турецкий офицер – это настоящий пролетарий»⁵⁴. Он категорически отвергает наличие каких-либо захватнических планов и проведение этнических чисток османского государства, указывая на то, что турецкий народ и правительство «хотели оградить себя, создавая между Россией и Турцией буферные»⁵⁵ государства»⁵⁶.

Необходимо отметить, что докладчик кривил душой, представляя делегатам фальшивую, не имеющую ничего общего с истиной информацию. На это обратил внимание другой докладчик – дагестанец Гейдарханов. Он не согласился с доводами предыдущего выступающего о том, что Турция вела оборонительную войну. Согласно Гейдарханову, «Это не соответствует действительности, товарищи. Турция имела большие империалистические [у] стремления»⁵⁷.

В конце заседания председатель съезда Г. Зиновьев выступил с заявлением о том, что делегаты должны учредить 4 секции: по аграрному, национально-колониальному вопросам, по вопросу о советском строительстве и организационному вопро-

су. Он внес предложение, чтобы из 20 делегатов в 4 секции было избрано по одному представителю⁵⁸. Г. Зиновьев предупредил, что заседаний не будет, так как на 3 сентября намечено проведение парада. Заседание было закрыто в 12 часов 2 минуты ночи.

4 сентября в 12 часов утра состоялось открытие третьего заседания съезда. Делегат из Туркестана, некий Нарбутабеков выразил согласие со всеми пунктами выступления Г. Зиновьева, одновременно заклеив международный империализм: «Мы заявляем, что кроме Советской власти наши мусульманские народы и народы Востока другой власти не хотят. Выбора нет: или английские капиталисты или трудящиеся массы России и всего мира»⁵⁹. Нарбутабеков подчеркнул исключительное значение письма В. Ленина ко всем трудящимся – мусульманам России и Востока⁶⁰, отметив, что «В этом историческом воззвании наряду со словами о том, что договор о разделе Турции и отнятии у нее Армении порван и уничтожен, что Константинополь должен оставаться в руках мусульман...»⁶¹.

⁵⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 81.

⁵⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 85–86.

⁶⁰ Речь идет об обращении Совета народных комиссаров РСФСР от 20 ноября 1917 г., где сказано: «Мы заявляем, что договор о разделе Турции и «отнятии» у нее Армении порван и уничтожен. Как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определить свою политическую судьбу». Подписали: Народный комиссар по национальным делам Джугашвили-Сталин, Председатель Совета Народных Комиссаров В. Ульянов (Ленин): Декреты Советской власти, т. 1, 25 октября 1917 г.–16 марта 1918 г., М., 1957, с. 114–115 <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/9057-dekrety-sovetskoy-vlasti-t-i-25-oktyabrya-1917-g-16-marta-1918-g#mode/inspe ct/page/130/zoom/4>

⁶¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 90–91.

⁵² 1-й съезд народов Востока 1920, 77.

⁵³ 1-й съезд народов Востока 1920, 78.

⁵⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 78.

⁵⁵ Имеет в виду Республику Армения, Грузию и Азербайджан.

⁵⁶ 1-й съезд народов Востока 1920, 78.

⁵⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 80.

Следующий выступающий был кумык по национальности – Дж. Коркмасов⁶². Как и другие делегаты, он призвал «вступить в кровавую, решительную, последнюю схватку с хищниками и негодьями мирового империализма во имя освобождения угнетенных Запада и Востока (Бурные аплодисменты)⁶³. Приветствуя установление советской власти на Северном Кавказе, Дж. Коркмасов отметил, что горские лидеры были хорошо осведомлены о симпатии горских народов к туркам и обратились за помощью к Турции в борьбе с трудовым народом. «Действительно, явились турки. Я очень жалею, что не вижу здесь особенно пострадавшего в организации горской контрреволюции Энвер-паши, который во дворце старых султанов, забыв идеалы первых младотурков ...организовал контрреволюцию для подавления Советской власти»⁶⁴.

Дж. Коркмасов также называет имена других младотурок – Юсуфа Изета⁶⁵ и Нури-паши⁶⁶, которые вместо того, чтобы принимать участие в войне, отправились на Северный Кавказ и с помощью местной контрреволюции свергли советскую власть в Дагестане⁶⁷. Завершая свою речь, он отметил, что еще до съез-

⁶² Коркмасов Джелал-Эд-Дин Асельдерович (1877–1937), государственный и общественный деятель, дипломат и публицист. Имел высшее образование (Московский и Сорбоннский университеты). Фактический основатель Республики Дагестан. Был репрессирован в 1937 г., реабилитирован в 1956 г. (посмертно).

⁶³ 1-й съезд народов Востока 1920, 92.

⁶⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 94.

⁶⁵ Юсуф Изет-паша (1876–1922), османский военный деятель. Участвовал в интервенции на Кавказ, в частности, в Дагестан (1918).

⁶⁶ Нури-паша Кишлигиль (1881–1949), турецкий военачальник, сводный брат Энвер-паши, командующий Кавказской исламской армией в 1918 г.

⁶⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 94.

да народов Востока горцы объявили газават – священную войну против Франции, Англии и Америки⁶⁸.

Председатель объявил третье заседание закрытым.

4 сентября в 8 часов вечера состоялось открытие четвертого заседания.

Г. Зиновьев сообщил делегатам о том, что работа съезда должна быть завершена 9-го сентября, и поэтому доклады выступающих должны быть сокращены, однако выступления представителей Америки, Балкан, Испании, Голландии (Нидерландов), Австрии, Японии и других стран будут опубликованы и приложены к протоколу съезда. Председатель съезда заявил, что доклады будут переведены на три официальных языка: русский, турецко-азербайджанский и персидский. Те делегаты, которые не владеют вышеназванными языками, садятся рядом друг с другом и один из делегатов, знающих язык, переводит. Президиум огласил также новый регламент – докладчику предоставляется 1 час, содокладчику – 30 минут, для заключительного слова – 15, ораторам – по 10 минут. Слово предоставляется только по запискам⁶⁹.

...После нескольких докладчиков Г. Зиновьев сообщает, что «два находящихся в Баку видных политических деятеля, не являющихся делегатами нашего Съезда, прислали ...письменно свои заявления...»⁷⁰. Одно заявление принадлежало Энвер-паше⁷¹, а другое – представителю кемалистского правительства

⁶⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 96.

⁶⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 99–100.

⁷⁰ 1-й съезд народов Востока 1920, 108.

⁷¹ В 1919 г. в письме, отправленном Джемаль-паше, Энвер разъяснял, в каком случае младотурки будут сотрудничать с большевиками. Энвер согласен принять принципы социализма в том случае, если он будет приспособлен к доктринам

Ибрагиму Тали⁷². В 1919–1920 гг. руководство Советской России в лице Коминтерна пыталось прибегнуть к помощи младотурок в распространении идей коммунизма на Востоке и в борьбе против стран Антанты, конкретно – против Великобритании.

В декларации Энвера, в частности, было отмечено: «Товарищи, я приношу благодарность от себя и своих товарищей III Интернационалу и его президиуму, который дал возможность нам, воюющим против всемирного империализма и капитализма, собраться сегодня в Баку.

...Товарищи, когда Турция вступила в войну, мир разделён был на два лагеря. ...Из этих двух групп мы, борясь против стремившихся нас совсем задушить и уничтожить царской России, Англии и их друзей, воевали на стороне Германии, согласившейся подарить нам по крайней мере жизнь.

Нас использовали германские империалисты для своих разбойничьих целей. Но нашим желанием было только сохранить свою независимость.

...По отношению к Азербайджану у нас также не было другого намерения. Мы считаем, что Азербайджан принадлежит азербайджанцам. Если мы попадали здесь в ложное положение, то это была лишь наша беда.

Товарищи, во время мировой войны я стоял на очень важном посту. ...я сожалею о том, что мы были вынуждены воевать на стороне германского империализма. ...По-моему все те, кто

стремятся к обогащению неработающих, заслуживают быть уничтоженными.

...если бы нынешняя Россия существовала тогда и вела войну с ее нынешними целями, мы, как в настоящее время, со всей энергией стали бы на ее сторону⁷³. Энвер даже озвучил тот факт, что руководство Османской империи хотело воевать против армии генерала Н. Юденича, который наступал на Петроград. Конечно, бывший высокопоставленный младотурк говорил неправду. Турецкое командование не намеревалось «защитить» Россию. Но он продолжал лгать и даже заявил, что Турция, понимая, в каком тяжелом положении оказалась советская власть, решила стать другом России⁷⁴. При этом Энвер отмечает, что ни непогода на черном море, ни падение аэропланов, на «которых я поднимался, не задержали [бы] меня, я прибыл бы к вам...»⁷⁵.

Энвер-паша с гордостью говорил о том, что Османская империя, закрыв проливы, способствовала поражению царской России⁷⁶, так как Россия не могла уже получить от союзников необходимое вооружение, поставлять хлеб и т.д.

В декларации Энвера имелось еще одно ложное заявление: он представлялся представителем союза революционных сил Марокко, Алжира, Туниса, Триполи, Египта, Аравии и Индии⁷⁷, умалчивая о пантюркистских планах младотурецкого правительства Османской империи.

Следует отметить, что в январе 1921 г. Энвер-паша, получив в Москве поддержку со стороны советской власти, отправился в

ислама, который руководит деятельностью и внутренней жизнью мусульманских стран: *Ushwalyshy* 1991, N 6, 4:

⁷² И. Тали-бей был личным представителем М. Кемаля, прибывшим с предложением заключить союз с Советской Россией: *Танырверди* 2020, 128 <https://docviewer.yandex.ru/view/0/?>*

⁷³ I-й съезд народов Востока 1920, 108–106.

⁷⁴ I-й съезд народов Востока 1920, 110.

⁷⁵ I-й съезд народов Востока 1920, 110.

⁷⁶ I-й съезд народов Востока 1920, 110.

⁷⁷ I-й съезд народов Востока 1920, 112.

Среднюю Азию, чтобы возглавить борьбу против британцев, однако став там одним из главарей антисоветского движения, был убит во время боя с советскими войсками.

Большевики знали о популярности Энвера среди мусульман и поэтому решили в дальнейшем использовать его в своих целях. Съезд в Баку подвигнул Энвера задуматься не только о пантюркизме, но и о панисламистской программе. Он вынашивал идею организации «Лиги исламского единства», которая «должна была сотрудничать с революционными антиимпериалистическими силами Ближнего и Среднего Востока, а также Южной и Средней Азии. ...Эта идея своего рода «Исламского Коминтерна», или «Исламинтерна» поддерживалась всеми иттихадистами»⁷⁸. В конце 1920 г. Энвер-паша провел съезд в Берлине и Риме. Как пишет таджикский историк К. Абдуллаев, «В документах «Лиги» в ее структуру были заведомо включены Восточный Туркестан (представитель Халил-паша и Сами-бей) и Афганистан (Джемаль-паша⁷⁹). ...Лидеры химерического «Исламинтерна» даже включили самого Мустафу Кемаля в ряды своего общества»⁸⁰.

После выступления Энвер-паши было зачитано заявление И. Тали, обвинявшего империалистов в том, что они направили против турецкого народа «своих приспешников венизелистских»⁸¹

⁷⁸ К. Абдуллаев. Смерть «летучего голландца Востока», https://ia-centr.ru/hantengri/his_tory/kamoludin-abdullaev-smert-letuchego-gollandtsa-vostoka/

⁷⁹ О деятельности Джемала в Афганистане более подробно см.: Тихонов 2017, N 1 (35), 45–49.

⁸⁰ К. Абдуллаев. Смерть «летучего голландца Востока», https://ia-centr.ru/hantengri/his_tory/kamoludin-abdullaev-smert-letuchego-gollandtsa-vostoka/

⁸¹ Имеет в виду премьер-министра Греции Эльефтериоса Венизелоса (1864–1936).

греков с Запада и дашнаков-армян с Востока»⁸². В своем заявлении И. Тали как бы невзначай предупреждает, что на всем Востоке пособниками [империализма] являются дашнаки и сторонники Венизелоса, а «анатолийские же революционеры обернулись к восходящей, подобно заре, на Востоке красной революции»⁸³.

По предложению Г. Зиновьева в связи со сделанными заявлениями президиум принял решение огласить резолюцию, которая была представлена Б. Куном: «1) Съезд выражает свое сочувствие всем турецким борцам, которые борются против мирового империализма... прежде всего против английских и французских империалистических бандитов. ...2) Однако Съезд устанавливает, что общенациональное революционное движение в Турции направлено только против чужеземных угнетателей, и его успех отнюдь не означал бы освобождения турецких крестьян и рабочих от угнетения и эксплуатации всякого рода. ...3) Съезд находит необходимым [проявлять] особую осторожность по отношению к тем вождям движения, которые в прошлом вели на бойню турецких крестьян и рабочих в интересах одной империалистической группы... Съезд предлагает этим деятелям показать делом, что они готовы теперь служить трудящемуся народу и загладить прошлые ложные шаги»⁸⁴.

После того, как резолюция была переведена для участников съезда, Г. Зиновьев вынес ее на голосование. Ряд делегатов попросили слова, заявив при этом, что в связи с предоставлением слова они обращались в президиум в письменной форме,

⁸² 1-й съезд народов Востока 1920, 113.

⁸³ 1-й съезд народов Востока 1920, 115.

⁸⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 116–117.

но Г. Зиновьев, сославшись на то, что президиум съезда постановил принять резолюцию без прений, вынес ее на голосование, и резолюция была принята.

Заседание завершилось в 11 часов ночи.

В стенографический отчет съезда 4 сентября была внесена речь Джона Рида. Он, в частности, отмечал, что капиталисты США обещают народам Ближнего Востока помочь продовольствием, последнее «особенно относится к Армении»⁸⁵. Дж. Рид отметил, что американскими миллионерами собраны шестизначные суммы с целью закупа хлеба для голодающих армян, однако они не дождались. Следует учесть, что первая американская продовольственная помощь поступила в Армению в середине 1919 г. – 125 тысяч пудов муки⁸⁶, и безвозмездную перевозку продовольствия взял на себя «Фонд Рокфеллера». Не соответствует истине утверждение американского делегата о том, что «Американские капиталисты обещают хлеб Армении. Это старое жульничество. Они обещают хлеб, но никогда не дадут»⁸⁷.

По словам Дж. Рида, богач Кливленд Додж с помощью охранный выгнал рабочих из своих рудников прямо в пустыню «точно так же, как было поступлено с армянами»⁸⁸, не говоря уже о том, кто отправлял армянских детей, женщин и стариков в пустыню. По его мнению, американские богачи помогают Армении не в силу приверженности филантропическим идеям, а лишь по той причине, что «в Армении минеральные богатства –

и она является большим резервуаром дешевого труда, который может быть эксплуатируема американскими капиталистами»⁸⁹.

5-го сентября в 7 часов 15 минут началось пятое заседание съезда. В повестку дня был включен национальный и колониальный вопрос. Председатель предоставил слово Павловичу⁹⁰. По его мнению, европейский империализм дает оружие, деньги и хлеб Армении и Грузии, однако «это делается с целью сохранить эти страны как барьер, отделяющий революционную Россию и Кавказ от революционной Турции, Персии и Индии»⁹¹. Кое-что достается и Греции: «против революционной Турции была спущена Греция Венизелоса»⁹².

Согласно Павловичу, когда в Европу поступали сведения об армянских погромах, то II Интернационал публиковал статьи и клеймил турок, организовывая внушительные манифестации в пользу армян, однако все это «шло лишь на пользу капиталистическим правительствам, которые получали повод вмешиваться в турецкие дела»⁹³.

Павлович считает, что если в Турции у власти опять будут богачи, то все будет так же, как при Энвере⁹⁴. В качестве примера он ссылается на поведение турецких представителей на Брестской конференции, которую он квалифицирует как возмутительную. Младотурки остались недовольными брестскими соглашениями: они заняли не только Ардаган, Карс, Батуми, но и

⁸⁵ 1-й съезд народов Востока 1920, 122.

⁸⁶ Հայոց ցիւանի բրնի 2010, 54:

⁸⁷ 1-й съезд народов Востока 1920, 124.

⁸⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 123.

⁸⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 123.

⁹⁰ Михаил Лазаревич Вельтман (псевдоним Михаил Павлович (Волонтер), 1871–1927) – востоковед, революционер, один из организаторов Бакинского съезда народов Востока.

⁹¹ 1-й съезд народов Востока 1920, 137.

⁹² 1-й съезд народов Востока 1920, 137.

⁹³ 1-й съезд народов Востока 1920, 141.

⁹⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 148.

Ахалцихе и Александрополь. Грузию спасло вмешательство Германии. Следующей жертвой турецких войск стал Баку: «Турецкое двухмесячное владычество в Баку – самая мрачная страница в истории многострадального города, твердыни пролетариата на Кавказе»⁹⁵.

Павлович считает неприемлемым заявление Армении о том, что Зангезур (Сюник) и Карабах (Арцах) являются армянскими территориями. Помимо этого «Армения желает стать великой средиземноморской державой и владычествовать над территорией, где армяне составляют всего 50% населения»⁹⁶.

После обсуждения колониального вопроса председатель – Г. Зиновьев – предложил не зачитывать поступившие письменные заявления, в том числе и «Декларацию представителей трудовых масс Армении», а внести их в протокол⁹⁷ в качестве приложения.

6 сентября в 7 часов 10 минут началось шестое заседание. После пространного выступления Б. Куна было внесено предложение о принятии «Тезисов о Советской власти на Востоке». В тезисах говорилось также об Армении. Отмечалось, что парламентаризация ряда стран, в том числе Армении, «не оказалась пригодн[а] даже к тому, чтобы создать видимость народовластия»⁹⁸.

Председатель объявляет заседание закрытым.

⁹⁵ 1-й съезд народов Востока 1920, 148.

⁹⁶ 1-й съезд народов Востока 1920, 149. В своей книге, изданной в октябре 1920 г., Павлович выражает сожаление о том, что во время Майского восстания они оставили армянских коммунистов без поддержки: Емельянова 2018, N 9, 241–242, http://old.nauka-dialog.ru/assets/userfiles/5187/238-249_Emel'yanova_ND_2018_9.pdf

⁹⁷ Емельянова 2018, N 9, 170, http://old.nauka-dialog.ru/assets/userfiles/5187/238-249_Emel'yanova_ND_2018_9.pdf

⁹⁸ 1-й съезд народов Востока 1920, 183.

Создание «Совета пропаганды и действия народов Востока»

7 сентября в 7 часов 30 минут состоялось открытие последнего заседания съезда, на котором был озвучен вопрос о создании постоянного исполнительного органа съезда народов Востока. Г. Зиновьев отметил, что по меньшей мере через год будет созван следующий съезд народов Востока, а до созыва съезда нужно создать «постоянный совет пропаганды и действия народов Востока», который называется «Совет пропаганды и действия народов Востока»⁹⁹, состоящий из 47 человек¹⁰⁰. Совет должен был координировать деятельность национально-политических организаций стран Востока. Намечалось издание журнала «Народы Востока» на трех языках, а также брошюр, листовок и т.д., создание университета социальных наук для работников Востока. Пленарные собрания «Совета пропаганды и действия народов Востока» будут проходить в Баку не реже, чем раз в три месяца, а между пленарными заседаниями всеми делами будет руководить президиум из семи человек, двое из которых назначаются Коминтерном. «Совет пропаганды и действия народов Востока»¹⁰¹ создает свой отдел в Ташкенте и «в других центрах, где найдет нужным»¹⁰².

Надо отметить, что в ноябре 1920 г. в Баку при «Совете пропаганды и действия пропаганды» открылись «ударные шестинедельные курсы пропагандистов на Востоке», где обуча-

⁹⁹ 1-й съезд народов Востока 1920, 211.

¹⁰⁰ 1-й съезд народов Востока 1920, 212.

¹⁰¹ На другой странице и далее в стенографическом отчете называется «Совет Пропаганды и Действия Народов Востока»: 1-й съезд народов Востока 1920, 212, 213, 218, 219.

¹⁰² 1-й съезд народов Востока 1920, 212.

ли персидскому, арабскому, урду и другим восточным языкам. Каждый пропагандист должен был за этот короткий срок изучить два языка¹⁰³.

В список членов «Совета пропаганды и действия народов Востока» из Армении был включен Авис (Аветис Нуридджанян¹⁰⁴). «Совет пропаганды и действия народов Востока» основал президиум совета, секретариат и отделы. В президиум вошли 9 человек, в числе которых были Г. Орджоникидзе, Е. Стасова, Н. Нариманов и другие. При президиуме были организованы 4 отдела – агитационный, пропагандистский, организационно-инструкторский и информационный¹⁰⁵.

В свою очередь ЦК компартии Армении, исходя из резолюций съезда, обратился к однопартийцам с призывом всеми силами поддержать развал армянской армии, ибо: «Победа республиканской Армении над Турцией будет означать усиление империализма на Ближнем Востоке и поставит под угрозу победу Революции в Закавказье, и наоборот – поражение республиканской Армении ускорит советизацию всего Закавказья, а также всего Востока»¹⁰⁶.

С заключительной речью выступил Г. Зиновьев, который не преминул еще раз упомянуть Армению. «Здесь часто говорят об Армении. Единой Армении не существует: существует, на одной стороне, рабоче-крестьянская Армения, которой мы протягиваем братскую руку, и проклятая, палаческая, дашнакская, буржуазная Армения – на другой стороне (Бурные аплодисмен-

ты)»¹⁰⁷. Г. Зиновьев повторил мысль о священной войне против капиталистов. С воззванием «Да здравствует III Интернационал!»¹⁰⁸ Зиновьев объявил первый съезд народов Востока закрытым.

О съезде народов Востока был снят документальный фильм, который был показан и даже преподнесен в дар английскому писателю Г. Уэллсу. После показа фильма он написал: «Надеюсь, что я не обижу товарища Зорина, к которому питаю искреннее чувство дружбы, если признаюсь, что не могу серьезно отнестись к его бакинскому съезду. Это был карнавал, театрализованное зрелище, красочная инсценировка»¹⁰⁹. По оценке Г.Д. Уэллса: «Бакинский съезд произвел на Горького глубоко удручающее впечатление. Ему мерещится кошмарное видение – Россия, уходящая на Восток. Быть может, и я заразился его настроением»¹¹⁰.

На писателя «неизгладимое» впечатление произвел следующий эпизод, нашедший место в картине: «Один из самых эффективных номеров замечательного бакинского фильма – танец, исполненный джентльменом из окрестностей Баку. В отороченной мехом куртке, папаше и сапогах он стремительно и искусно танцует что-то вроде чечетки. Вынув два кинжала, он берет их в зубы и устанавливает на них два других, лезвия которых оказываются в опасном соседстве с его носом. Наконец, он кладет себе на лоб пятый кинжал, продолжая с тем же искусством отбивать чечетку в такт восточной мелодии. Подбоченясь, он изгибается и идет вприсядку, как это делают русские казаки, все

¹⁰³ Файн 2018, 38.

¹⁰⁴ 1-й съезд народов Востока 1920, 219.

¹⁰⁵ Հարաբյուրան 1960, 52:

¹⁰⁶ Геноцид армян 2003, 172.

¹⁰⁷ Геноцид армян 2003, 226.

¹⁰⁸ Геноцид армян 2003, 232.

¹⁰⁹ Уэллс 1959, 47.

¹¹⁰ Уэллс 1959, 48.

время описывая медленные круги и не переставая хлопать в ладоши. Сейчас в хранящейся у меня в свёрнутой в рулон копии фильма он ожидает подходящего случая, чтобы снова пуститься в пляс. Я пытался установить, был ли он типичным азиатским пролетарием или символизировал нечто иное, но так и не добился ясности. Я с удовольствием воскресил бы Карла Маркса специально для того, чтоб посмотреть, как он будет глубокомысленно разглядывать его поверх своей бороды»¹¹¹.

В более саркастической форме это описывал Илья Эренбург в своем романе «Хулио Хуренито»: «в большом зале сидели кавказцы в черкесках, афганцы с чалмами, в клеенчатых халатах, бухарцы в ярких тюбетейках, персы», на груди которых были приколоты «портреты Карла Маркса». В середине «восседал товарищ просто в пиджаке и читал резолюции», делегаты «кивали головами, прикладывали руку к сердцу и всячески одобряли мудрые тезисы. Я слышал, как один перс, сидевший в заднем ряду, выслушав доклад о последствиях экономического кризиса, любезно сказал молодому индийцу: «Очень приятно англичан резать», — на что тот, приложив руку к губам, шепнул: «Очень»¹¹².

Один из большевистских лидеров Н.И. Бухарин был в шоке от съезда народов Востока. Он прямо заявил В.И. Ленину: «Владимир Ильич, мы разбудили чудовище»¹¹³.

¹¹¹ Уэллс 1959, 46–47.

¹¹² К столетию Первого съезда народов Востока, <https://humanite-russie.ru/2020/10/15/k-stoletiyu-pervogo-sezda-narodov-vostoka/>

¹¹³ А.Г. Кажаров, Политика советской власти на Северном Кавказе и образование Горской АССР 1920–1921 гг., - Известия Кабардино-Балкарского государственного университета, Нальчик, 2015, т. V, N 2, с. 6 https://izvestia.kbsu.ru/arhiv/t5n2_2015.pdf

17 сентября 1920 г. «Президиум Совета пропаганды и действия народов Востока» в своем заключении, фальсифицируя действительность, призвал немедленно начать наступление турецких и русских войск на Республику Армения, пока «англо-персидские-армянские войска» не напали на Советский Азербайджан¹¹⁴. Из представленного заключения и из докладов ряда выступавших можно прийти к выводу, что Республика Армения намеревается напасть не только на Азербайджан, но и на Турцию, что является вымыслом большевиков.

С 9-10 сентября 1920 г. в Баку проходил первый съезд молодежи Востока, в котором участвовали 115 делегатов из Армении, Азербайджана¹¹⁵, Грузии, Бухары, Дагестана, Ирана, Туркестана, Турции и других стран¹¹⁶. В резолюции съезда было сказано: «Клянёмся встать под Красное знамя общей борьбы против врагов всего мира – капиталистов, помещиков, ханов, эмиров за диктатуру трудящихся и Советскую власть»¹¹⁷. Съезд избрал Совет и Бюро молодёжи Востока и заявил, что «эти органы подчиняются Исполкому Коминтерна и его Восточному секретариату»¹¹⁸.

Армянская газета «Жоговурд», ссылаясь на издаваемый в Баку на армянском языке «Коммунист», сообщает, что, по сведениям «Совета пропаганды и действия народов Востока», М. Кемаль предусматривает создать на территории Армении так называемую «Юго-восточную Кавказскую республику»¹¹⁹.

¹¹⁴ Հայոց ցեղասպանութիւն 2010, 253: Геноцид армян 2003, 170.

¹¹⁵ Впоследствии часть делегатов из кавказских татаров была отправлена на подпольную работу в Персию: Аветисян 1970, N 3, 35, сноска N 18.

¹¹⁶ Аветисян 1970, N 3, 36.

¹¹⁷ Аветисян 1970, N 3, 37.

¹¹⁸ Аветисян 1970, N 3, 37.

¹¹⁹ ժողովուրդ, Երևան, 16 նոյեմբերի 1920, N 186:

Советское руководство десятилетиями лелеяло идею вновь собрать представителей Востока и попытаться ещё раз поднять их на борьбу с мировым империализмом. Такая попытка была предпринята через 47 лет после созыва 1-го съезда народов Востока. В том же Баку 19–22 сентября 1967 г. была организована научная конференция, посвященная 50-летию Октябрьской революции, на которую прибыли делегаты почти из 70 стран Азии, Африки, а также Латинской Америки и Европы. На этот раз организаторами конференции были АН СССР и Советский комитет солидарности стран Азии и Африки. Как видим, и в этот раз были приглашены в том числе представители неазиатских и неафриканских стран¹²⁰.

Заключение

Вышеизложенное позволяет заключить, что 1-й съезд в Баку идеологически и психологически подготовил общество к советизации Армении, почти во всех выступлениях докладчиков представив республику в качестве «пособника» международного империализма. Движущей силой, способной склонить армянское руководство к советизации, была турецкая армия. Одновременно с миротворческим предложением должна была выступить и Москва, которая в обмен на советизацию Армении должна была остановить наступление кемалистских войск и лишь после этого вывести свои вооруженные силы из Армении.

К сожалению, руководство Советской России так и не сумело понять, что как у М. Кемаля, так и у бывших правителей османской Турции была одна основная геополитическая программа – создание так называемого «Великого Турана». Необходимо

отметить, что кемалисты весьма ловко и прагматично использовали большевистскую «восточную» политику в своих целях. Они достигли одной из своих целей – с помощью съезда «похоронить» Армянский вопрос, хотя и никто из делегатов не «вспоминал» об Армянском вопросе, однако выступавшие косвенно намекали либо указывали на это.

Антибританская направленность съезда имела целью оказать давление на Англию и ускорить советско-британские переговоры. В то же самое время так называемые союзники оставили армян, который уже раз подвергавшихся геноциду, на произвол судьбы. Трагедия состояла в том, что правительство Республики Армения долгое время верило обещаниям «союзников», которые разыгрывали свою партию с турками, желая направить кемалистов против Советской России.

Литература

Ավետիսյան Հ. 1987, Մեծ Հոկտեմբերը և իմպերիալիստական տերությունների զավթողական քաղաքականության մերկացումը արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, Երևան, էջ 24:

Ինճիկյան Հ. 1967, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը և Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը, ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, Երևան, էջ 114-119:

Ժողովուրդ, Երևան, 16 նոյեմբերի 1920, N 186:

Հայոց պատմություն 2010, հ. 4, Գիրք I, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.): Խմբ. Վ. Ղազարխանյան և ուրիշ., Երևան, էջ 226:

Հարությունյան (Հարենց) Ա.Բ. 1960, Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը, Երևան, 88 էջ:

Սահակյան Ռ.Գ. 1991, Բոլշևիկները և էսվեր փաշան, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 6, Երևան, էջ 4:

Տեր-Մինասյան Ա. 2004, Անտուան Պուադեբարը և Հայաստանը, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 2, Երևան, էջ 95:

¹²⁰ Более подробно см.: **Ինճիկյան** 1967, N 11, 114–119:

Абдуллаев К. Смерть «летучего голландца Востока», <https://ia-centr.ru/han-tengri/history/kamoludin-abdullaev-smert-letuchego-gollandtsa-vostoka/> (дата верификации 30.03.2021).

Аветисян Г.А. 1970, Коммунистический интернационал молодёжи и Закавказье, Вестник общественных наук Арм. ССР, N 3, Ереван, с. 33-44.

Айрапетов О.Р. 2020, Советизация Армении в контексте событий 1920-1921 гг. О легенде националистов Армении – Русский сборник: исследования по истории России, т. XXVIII, Москва, с. 533 <https://docviewer.yandex.ru/view/> (дата верификации 17.04.2021).

Близниченко С.С. 2021, Красные военморы в Персии: попытка экспорта революции. Военно-исторический журнал, Москва, N 2, <http://history.milportal.ru/krasnye-voenmory-v-persii-popytka-eksporta-revolycii-2/> (дата верификации 17.04.2021).

Геноцид армян 2003, Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, в 2 томах, сост., отв. ред., автор предисловия и комментариев Ю.Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, с. 160.

Декреты Советской власти, т. 1, 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г., Москва, 1957, с. 114-115, <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/9057-dekrety-sovetskoy-vlasti-t-i-25-oktyabrya-1917-g-16-marta-1918-g#mode/inspect/page/130/zoom/4> (дата верификации 28.03.2021).

Емельянова Е.Н. 2018, Советская политика по отношению к Турции и Южному Кавказу, «Научный диалог», Екатеринбург, N 9, с. 241-242, http://old.nauka-dialog.ru/assets/userfiles/5187/238-249_Emel'yanova_ND_2018_9.pdf (дата верификации 03.04.2021).

Знамя революции, Томск, 23 сентября 1920 г., N 203 http://sun.tsu.ru/mm/info/2012/000349014/1920_203.pdf (дата верификации 02.04.2021).

К столетию Первого съезда народов Востока, <https://humanite-russie.ru/2020/10/15/k-stoletiyu-pervogo-sezda-narodov-vostoka/> (дата верификации 03.04.2021).

Кажаров А.Г. 2015, Политика советской власти на Северном Кавказе и образование Горской АССР 1920-1921 гг., Известия Кабардино-Балкарского государственного университета, Нальчик, т. V, N 2, с. 6 https://izvestia.kbsu.ru/arhiv/t5n2_2015.pdf (дата верификации 03.04.2021).

Матонин Е. 2016, Яков Блюмкин. Ошибка резидента, Москва, «Молодая гвардия», 431 с.

Муханов В.М. 2019, Кавказ в переломную эпоху (1917–1921 гг.), Москва, «М. Колеров», 360 с.

1-й съезд народов Востока. Баку, 1-8 сент., 1920 г. Стенографические отчеты. Второе издание. Издательство Коммунистического Интернационала, Петроград, Смольный, 63, 1920, с. 123.

Протоколы конгрессов Коммунистического Интернационала. Второй конгресс Коминтерна. Июль – август 1920 г., под редакцией: О. Пятницкого, Д. Мануильского, В. Кнорина, Б. Куна и М. Зоркого, Москва, 1934, с. 543.

Танырверди М. 2020, Отношения между большевиками и младотурками после Октябрьской революции – Русский сборник: исследования по истории России, т. XXVIII, Москва, с. 128 <https://docviewer.yandex.ru> (дата верификации 17.04.2021).

Тихонов Ю.Н. 2017, Неизвестное письмо Джемаль-паши наркому Г.В. Чичерину. Восточный архив, N 1 (35), Москва, с. 45-49, https://ivran.ru/f/Vostochnyj_arhiv_%E2%84%96_35_2017.pdf (дата верификации 17.04.2021).

Уэллс Г.Д. 1959, Россия во мгле, Москва, Государственное издательство политической литературы, 104 с.

Файн В. 2018, Жизнь востоковеда. По материалам личного архива профессора И.С. Брагинского, Москва, изд. ИВ РАН, 424 с.

Хейфец А.Н. 1957, Влияние Великой Октябрьской Социалистической революции на угнетенные народы Востока, Москва, с. 56, <https://www.prlib.ru/item/400168> (дата верификации 18.04.2021).

ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

(սղագրական հաշվետվություն. Հայաստանը և Հայկական հարցը)

Ամփոփում

1920 թ. սեպտեմբերի 1-7-ին Բաքվում հրավիրվում է Արևելքի ժողովուրդների 1-ին համագումարը, որի նախաձեռնողը Կոմունիստական ինտերնացիոնալն էր, իսկ իրականում՝ Խորհրդային Ռուսաստանը: Համագումարը նպատակ ուներ սոցիալիստական հեղափոխությունն արտահանել Արևելքի երկրներ, համախմբել հակաիմպերիալիստական ուժերը և պայքար սկսել Մեծ Բրիտանիայի դեմ՝ գաղափարապես

նախապատրաստելով Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը: Իր նպատակին հասնելու համար բոլշևիկյան ղեկավարությունը չէր խորշում որևէ միջոցից: Պատգամավորների թվում քիչ չէին ոչ միայն արկածախնդիր անձինք, այլև պատերազմական հանցագործներ: Կոմիտեների ղեկավարությունն իր ծրագրերում մեծ տեղ էր հատկացրել Թուրքիայում ազգայնական շարժումը գլխավորող Մ. Քեմալին և նախկին երիտթուրքական կառավարության անդամների, ինչպես, օրինակ, նախկին ռազմական նախարար Էնվեր փաշային, որին նույնպես հրավիրել էին Բաքու: Պատգամավորների ելույթներում, ի թիվս այլ երկրների, հաճախ հիշատակվում էր Հայաստանը՝ որպես արևմտյան գաղութարար երկրների հավատարիմ դաշնակից: Արդեն 1920 թ. սեպտեմբերի 17-ին «Արևելքի ժողովուրդների քարոզչության և գործողության խորհրդի նախագահությունը» հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ՝ թուրքական և ռուսական զորքերին կոչ անելով հարձակվել ՀՀ-ի վրա, քանի դեռ անգլո-պարսկա-հայկական զորքերը չեն հարձակվել Թուրքիայի վրա: Դրանից մի շաբաթ անց թուրքական զորքը արշավեց Հայաստանի վրա, իսկ նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն ռուսական զորքի ուղեկցությամբ մտավ Հայաստան, և դեկտեմբերի 2-ին հանրապետությունը հռչակվեց խորհրդային:

Բանալի բառեր՝ Լ. Տրոցկի, Գ. Զինովև, Կ. Ռադեկ, Կոմիտեներն, Էնվեր փաշա, Մ. Քեմալ, Ի. Էրենբուրգ:

ПЕРВЫЙ СЪЕЗД НАРОДОВ ВОСТОКА

(стенографический отчёт: Армения и Армянский вопрос)

Резюме

1-7 сентября 1920 г. в Баку состоялся 1-й съезд народов Востока, инициатором созыва которого был Коминтерн, а на самом деле – Советская Россия. Съезд имел целью экспортировать

социалистическую революцию в страны Востока, сплотить антиимпериалистические силы, начать борьбу с Британией и идеологически подготовить советизацию Республики Армения. Для достижения своих целей большевики прибегали ко всем возможным средствам. Руководство Коминтерна в своих планах особую роль отводило лидеру турецкого националистического движения М. Кемалю и членам бывшего младотурецкого правительства – Энвер-паше, который также был приглашен в Баку. В выступлениях делегатов, в числе других стран, часто упоминалась Армения в качестве верной союзницы колониальных западных стран. Уже 17-го сентября 1920 г. «Президиум Совета пропаганды и действия народов Востока» выступил с заявлением, призывающим турецкие и российские войска напасть на Армению, пока англо-персидско-армянские войска не совершили нападение на Турцию. Спустя неделю турецкие войска вторглись в Армению, а 29-го ноября военно-революционный комитет Армении, вместе с русскими войсками, вторгся в Армению, и 2-го декабря в Армении была провозглашена советская власть.

Ключевые слова – Л. Троцкий, Г. Зиновьев, К. Радек, Коминтерн, Энвер-паша, М. Кемаль, И. Эренбург.

THE FIRST CONGRESS OF THE PEOPLES OF THE EAST (Stenographic report: Armenia and the Armenian Question)

Abstract

The first Congress of the Peoples of the East was held on September 1-7 1920 in Baku, initiated by the Comintern, but in fact – by Soviet Russia. The Congress aimed at exporting the socialist revolution to the countries of the East, rallying antiimperialist forces, beginning to struggle against Britain and preparing the ideological ground for the sovietization of the Republic of Armenia. The Bolsheviks spared no expense in achieving

their aims. The Comintern headquarters attached great importance to the leader of the Turkish nationalist movement M. Kemal, the members of the former Young Turk government and Enver Pasha, who was likewise invited to Baku. In the speeches by delegates, among other countries, Armenia was mentioned as a true ally of the Western colonial states. Already on September 17, 1920 "The Presidium of the Council for Propaganda and Action of the Peoples of the East" made a statement calling upon the Turkish and Russian troops for attacking Armenia, before the English-Persian-Armenian armies attack Turkey. In a week, the Turkish troops invaded Armenia, and on November 29, the Military-Revolutionary Committee of Armenia jointly with the Russian troops entered Armenia which was declared a Soviet Republic on December 2.

Key words – L. Trotsky, G. Zinoviev, K. Radek, Comintern, Enver Pasha, M. Kemal, I. Erenburg.

*«Լրաբեր հասարակական գիտությունների»,
Երևան, 2021, № 2, էջ 37-66:*

DISCUSSIONS OF THE ARMENIAN QUESTION AT THE SECOND CONGRESS OF THE COMINTERN AND THE FIRST CONGRESS OF THE PEOPLES OF THE EAST

Abstract

The Bolshevik authorities initially took steps to export the revolution to European countries, but after failing they directed their attention to the East. In 1919–1920 Soviet Russia took active steps to export the "socialist revolutions" to the eastern countries. The Bolsheviks re-established ties with former Young Turkish leaders of the Ottoman Empire and with former Young Turk Mustafa Kemal who had started the nationalist movement in Turkey. The Bolsheviks pinned their hopes on the Muslim East, believing that the latter could be "revolutionized" and directed primarily against Great Britain.

Key words: Armenian question, Muslim East, Mustafa Kemal, Soviet Russia

The Bolshevik authorities initially took steps to export the revolution to European countries, but after failing they directed their attention to the East. In 1919–1920 Soviet Russia took active steps to export the "socialist revolutions" to the eastern countries. The Bolsheviks re-established ties with former Young Turkish leaders of the Ottoman Empire and with former Young Turk Mustafa Kemal who had started the nationalist movement in Turkey. The Bolsheviks pinned their hopes on the Muslim East, believing that the latter could be "revolutionized" and directed primarily against Great Britain, which led the other countries' invasion of Russia.

Mustafa Kemal
(1881-1938)

The "sovietization"¹ of Azerbaijan with the help of M. Kemal² in April 1920, gave the Bolsheviks hope that they had "loyal" allies in the form of the Kemalists, but the Soviet government simultaneously used the former Young Turks³, namely Tala'at, Enver, Jemal⁴ and others, to carry out large-scale anti-British operations in the East. In their turn, both the Young Turks and the Kemalists wanted to take advantage of the anti-British policy of the Russian government and restore the former borders of the empire, first of all to review the Treaty of Sevres of August 10, 1920.

The grand opening of the 2nd Congress of the Comintern (Petrograd, 1920)

¹ Kvashankin et al. 1996: 122.

² The first attempt by the Kemalists to establish contact with the Bolsheviks was made back in the summer of 1919. See Aralov 1960: 18-19.

³ Back in 1918 Enver and his associates had established ties with Soviet Russia, seeking to use the Bolsheviks in the struggle against Great Britain. See Vasilev 2018: 66.

⁴ In August 1920, the Soviet leadership sent Jemal to Afghanistan on a reconnaissance mission. Emir Amanullah Khan entrusted him with the reorganization and command of the army on the border with India. See Kvashankin et al. 1996: 176.

The participants of the 2 Congress of the Comintern (Petrograd, 1920)

The Armenian question was discussed at the 2nd Congress of the Comintern in June-July 1920 where Armenia was represented by Avis Nuriyanyan⁵ and Hmayak Nazaretyan⁶. The declaration adopted by the Comintern stated that the Turkish people wanted to abrogate the Treaty of Sevres imposed on them. Moreover, by arming Greece, the British government wanted to bring the Ottoman Empire to its knees. As for Armenia, that country "was created without borders and without the opportunity to live"⁷. Hence, it can be inferred that it was openly stated that the Republic of Armenia had not been recognized

⁵ Nuriyanyan Avetis (Avis, 1896-1938) was a party and state figure, a Bolshevik. He held various party and state positions. He was known for his extreme views.

⁶ Nazaretyan Hmayak (1889-1937) was a Soviet party and state figure, a Bolshevik. He held various party and state positions. He was Head of J. Stalin's Secretariat. Nazaretyan fell victim to Stalin's terror. Pyatnitsky et al 1934: 620.

⁷ Pyatnitsky et al 1934: 543.

by any state, it was in an uncertain military and political situation, its "revolutionization" was possible. At the same time, it was mentioned that US President W. Wilson refused to sponsor Armenia. In fact, the president was in favor of it, but the mandate given by the League of Nations was not accepted by the US Congress. As in other cases, here also we will see that the leadership of the Comintern sometimes resorted to blatant falsifications.

Woodrow Wilson
(1856-1924)

Hmayak Nazaretyan

Avis Nurijanyan

Vagharshak Ter-Vahanyan (1896-1936) Delegate of the 2nd Congress of the Comintern. Painter - I.

Brodsky

V. Lenin at the 3rd Congress of the Comintern. On the right - painter I. Brodsky (1884-1939)

In his speech V. Lenin noted that after the World War China, Persia and Turkey were again in the spotlight of the imperialist powers⁸. According to him, the issue would be resolved through a

⁸ Pyatnitsky et al 1934: 23.

victorious revolution⁹. It could be concluded from this speech that V. Lenin called for a permanent revolution, the essence of which was the export of revolution.

Otto Kuusinen (1881-1964), Delegate of the 2nd Congress of the Comintern. Painter - I.

Brodsky

Anastas Mikoyan, Joseph Stalin, Georgy Orjonikidze

At the 3rd Congress of the Comintern, Sargis Kasyan, the representative of Soviet Armenia, stretching the truth, stated that Britain supported Armenia because it wanted not only to create a base to fight against Soviet Russia, but also against spreading socialist ideas in the East¹⁰.

S. Kasyan considered that the Turkish threat continued: "The Turkish government keeps showing imperialist aspirations at our border"¹¹. According to him, in case of any real threat from Turkey, Soviet Russia would support the Armenian workers and peasants¹². That way he tried to justify the sovietization of Armenia, which would no longer be subject to Turkish invasion under the protection of the Bolshevik troops.

⁹ Idem.

¹⁰ First International Congress 1924: 469.

¹¹ First International Congress 1924: 470.

¹² Idem.

Sargis Kasyan
(1878-1938)

Lev Trotsky
(1879-1940)

Among the leadership of Soviet Russia there were people who resorted to radical actions, including G. Orjonikidze. In a telegram on May 4, 1920, addressed to V. Lenin and J. Stalin he directly demanded, even blackmailed them saying they should refuse to sign a peace treaty with Armenia, which would be negatively accepted by Muslims. The latter "will get the impression that we, the Christians, have occupied Azerbaijan, leaving aside Armenia and Georgia"¹³. Hence, it can be concluded that G. Orjonikidze was rushing to Sovietize the mentioned republics. According to Russian researcher V. Mukhanov, G. Orjonikidze was the main organizer and implementer of the sovietization of Transcaucasia. He enjoyed the personal trust of the Soviet leadership and first of all of V. Lenin¹⁴.

The Soviet leadership knew that the Kemalists were preparing to attack the Republic of Armenia, but it was desirable for the Turks to know the position of the Bolsheviks in this matter¹⁵, thus, not only members of the former Ottoman government, but also the representatives of M. Kemal came to Moscow by different routes. After discussing these issues, on the initiative of Moscow, the so-

¹³ Kvashankin et al. 1996: 125.

¹⁴ Mukhanov 2017: 94.

¹⁵ As of May 1920, the Sovietization of Armenia was not yet part of the Bolsheviks' plans. According to V. Lenin: "Armenia is of no interest to us in the near future...", Kvashankin et al. 1996: 124-125.

called 1st Congress of the Peoples of the East was convened in Baku, organized by G. Zinoviev, the Chairman of the Executive Committee of the Communist International. The members of the organizing body were N. Narimanov, G. Orjonikidze, J. Stalin, A. Mikoyan and others.

Chairman of the Council of People's Commissars of Russia V. Lenin is talking to the participants of the 2nd Congress of the Comintern

We do not think that J. Stalin's presence in Baku was accidental. In the telegram addressed to G. Orjonikidze, he directly stated that in the Armenian-Turkish-Tatar issue he and V. Lenin were eager to resolve the issue in favor of Azerbaijan and Turkey¹⁶. And in the summer of 1920, as a guarantee of their position the Turks were given 6,000 rifles, more than 5 million bullets, 17.6 thousand shells, and about 200 kg of gold¹⁷.

¹⁶ Kvashankin et al. 1996: 145-146, n. 1.

¹⁷ Mukhanov 2017: 96.

Nariman Narimanov (1871-1925). Painter – I. Brodsky

criminal, one of the masterminds and perpetrators of the Armenian Genocide. It should be noted that before coming to Baku, in Moscow Enver had received a considerable amount of money from the Soviet government, most of which he had sent to former Young Turk leaders²⁰. It should be noted that the Political Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party had made a decision to provide M. Kemal with gold and weapons²¹.

Officially 1895 people arrived in Baku, and 1273 of them were communists²². The Turks had the largest number of delegates at the Congress - 235, Persians - 192, Armenians - 157²³.

¹⁸ The congress officially finished on September 7, at 10:10 pm. See First Congress of the Peoples of the East 1920: 123.

¹⁹ Enver had come to Baku in the same car with G. Zinoviev. See Matonin 2016: 213. Some time later, Enver "was sent on a business trip" to Central Asia to form an anti-British front. However, he joined the local anti-Soviet forces and led the local rebel movement. He was killed on August 4, 1922, during a clash with the Bolshevik Red Army.

²⁰ Sahakyan 1991: 4.

²¹ Kvashankin et al. 1996: 138.

²² First Congress of the Peoples of the East 1920: 7.

²³ First Congress of the Peoples of the East 1920: 6.

The 1st Congress of the Peoples of the East took place in Baku from September 1 to 8, 1920¹⁸. An enormous sum of money was allocated for its organization and realization at a time when the population of Russia was in a difficult socio-economic situation, followed by famine. Among those invited was Enver Pasha¹⁹, the former military minister of the Ottoman Empire, a war

G. Zinoviev (with his hand raised) speaks at the 1st Congress of the Peoples of the East. September 1920, Baku

On August 31, a joint solemn session of the Baku Council of Deputies and Trade Unions of Azerbaijan took place, welcoming those present and sending a special greeting to G. Zinoviev as "the leader of world communism" and K. Radek²⁴, as "the leader of world proletariat"²⁵. B. Kun was also mentioned as "the leader of the Hungarian Communist Revolution"²⁶. Representatives of the Communist parties of England, Germany, France, Italy, Eastern Europe and the United States were also reported to be attending the 1st Congress of the Peoples of the East²⁷. The Soviet leadership tried to present the Congress as an exceptional event, which gave an opportunity to unite the peoples of the East for the first time and guide them to the anticolonial movement.

The Congress opened on September 1, at 9:40 pm. Those present were greeted by N. Narimanov, the Chairman of the Revolutionary Committee of Azerbaijan, and then by G. Zinoviev, the Chairman of the Executive Committee of the Communist International (Comintern). He referred to the revolutionary movement in Russia,

²⁴ In 1919 K. Radek was released from a German prison due to the mediation of Tala'at Pasha. See Tanriverdi 2020: 127.

²⁵ First Congress of the Peoples of the East 1920: 7.

²⁶ First Congress of the Peoples of the East 1920: 8.

²⁷ It should be noted that during the whole Congress all the speeches ended or were interrupted by applause, "hurray" calls, and the brass band performed "International".

emphasizing the role of the workers of Baku in the struggle against Tsarism, and then proceeded to the defeats of the Red Army in the war against Poland²⁸.

Delegates of the Congress of the Peoples of the East, travelling from Moscow to Baku (1920). Center right - Anastas Mikoyan

G. Zinoviev emphasized the great importance given to the people of Asia and Africa, who, together with the working classes of Europe and America, would take part in the world revolution, and only then the domination of the bourgeoisie all over the world would be put to an end²⁹.

Meeting of the delegates of the Congress in Baku

²⁸ First Congress of the Peoples of the East 1920: 11.

²⁹ First Congress of the Peoples of the East 1920: 12.

The speeches of the delegates of the Congress were translated into Russian, English, German, Persian, Turkish and other languages³⁰. By the way, the translator of Turkish (Caucasian Tatar language) was Sultan-Zade, an Armenian, who, for whatever reason, introduced himself as a Caucasian Tatar³¹. At N. Narimanov's suggestion, the presidency of the Congress of partisans and non-partisans was elected and Armenia was represented by Haykaz Kostanyan³².

Sultan-Zade (Mikayelyan)

Haykaz Kostanyan

The opportunity to make the first speech was given to G. Zinoviev, who first of all valued the number of delegates in the Baku Congress, stressing that for the first time in human history it was possible to gather more than two dozen representatives of the East,

³⁰ According to a contemporary, % of the delegates were Turkic-speaking or understood Turkic languages. See Fayn 2018: 37.

³¹ First Congress of the Peoples of the East 1920: 26. Avetis Sultan-Zade (Mikayelyan, 1888-1938) was a Bolshevik, one of the founders of the Persian Communist party, president of the Persian section of the Comintern. He was the author of studies concerning Persia, Editor-in-Chief of the journal "Economicstroitelstvo" (1925). He fell victim to Stalin's terror (1938), but was later acquitted.

³² H. Kostanyan (1898-1938) was a Soviet-Armenian party and state figure, a Bolshevik. He was the People's Commissar for ASSR Labor and Social Security and Internal Affairs (1920-1923), he held party and state positions both in Armenia and in the USSR. He fell victim to Stalin's terror.

most of whom had been hostile to one another and had not even met before³³.

The building of the Mailyan Brothers Theater, where the Congress took place. Now it is Azerbaijani State Academic Opera and Ballet Theatre. The architect is Nikolay Bayev, an Armenian

G. Zinoviev addressed the issue of the Republic of Georgia and strongly condemned Noy Zhordania as the main representative of the II International³⁴. He believed that the peasants of Turkey, Persia, India, China, Armenia and other countries were deprived of land, but with the help of workers from the West they could rise and carry out an "extensive land revolution"³⁵. G. Zinoviev considered that the above-mentioned countries, including Armenia, "could and should directly start the struggle for Soviet rule"³⁶.

In his speech, G. Zinoviev also referred to Turkey, stating that not in all cases their interests corresponded, but Soviet Russia helped M. Kemal, without forgetting that his movement was not communist. In order to prove he was speaking the truth, G. Zinoviev referred to the transcript report of the first session of the government headed by

³³ First Congress of the Peoples of the East 1920: 30.

³⁴ First Congress of the Peoples of the East 1920: 33.

³⁵ First Congress of the Peoples of the East 1920: 39.

³⁶ First Congress of the Peoples of the East 1920: 40.

M. Kemal where he said: "The Caliph and Sultan is sacred and inviolable"³⁷.

G. Zinoviev believed that it was necessary to "ignite a real sacred war against English and French capitalists... "You know ... in what condition Armenia is. Yesterday all the Entente powers wanted to protect it and now no one is protecting it"³⁸. At the end of his speech, he noted that the Comintern addressed the Eastern countries, saying: "Brothers, we call for a holy war against British imperialism" (Loud applause, long shouts of "hurray". The members of the Congress got up shaking their weapons³⁹. The speaker could not continue for a long time. Everyone stood and applauded, shouting "We swear")⁴⁰.

After the announcement of "Jihad"

³⁷ First Congress of the Peoples of the East 1920: 42.

³⁸ First Congress of the Peoples of the East 1920: 45-46.

³⁹ English writer H. Wells, who watched the documentary film dedicated to the Congress in Petrograd, was especially shocked by the fact that the delegates raised their guns, swords and daggers and shook them. He came to the following conclusion: "This film should be shown with caution and only to adults. There are moments after which 'The Morning Post's' Mr. Gwin and Mr. Rudyard Kipling will start having nightmares, if only watching that movie will not deprive them of sleep for good". See Wells 1960: 48: See the film at <https://www.youtube.com/watch?v=nRFeuHbxYSU>

⁴⁰ First Congress of the Peoples of the East 1920: 48.

As an example of England's and France's treachery and hypocritical policy K. Radek cited the pro-Armenian appeals and promises of those powers during the war. The French left the Armenians of Marash defenseless⁴¹ which allowed the troops of M. Kemal to suppress the resistance of the Armenians and kill most of the population. He also drew the delegates' attention to the US policy towards Armenia. K. Radek noted: "Recently America has been acting as a savior of Armenia, urging them to fight against all the peoples among whom they were historically destined to live. From time to time, Americans send ships loaded with bread to Armenia, which, however, cannot save Armenians from hunger and cold"⁴².

It is evident that the Bolshevik figure resorted to blatant falsification, distorting historical facts. The fact remains that the aid received from the USA in May 1919 saved Armenians from starvation⁴³.

Karl Radek

K. Radek stated that the Republic of Armenia, which was ruled by the Entente powers, hated Soviet Russia, and in the current situation it was forced to negotiate with

Soviet Russia, realizing that the Entente powers could not help. The English did not take any steps to help Armenians, despite the fact that the British army was stationed in Mesopotamia⁴⁴.

Buniatzade⁴⁵ spoke on behalf of the Communist faction, but his speech was partially

translated. It is interesting that the part referring to Enver was left out of the translation. After the complaints, the whole text of the speech was presented. Buniatzade categorically denied the 1918 myth about the Ottoman army and Enver's liberating role⁴⁶.

The next speaker was a certain Vahardin Shakir, who tried to justify the Ottoman Empire's involvement in the World War by saying that Turkey was forced to take part in the war "for self-defense"⁴⁷ and pursued no invasive goals.

V. Shakir tried to convince those present that Turkish officers were significantly different from Russian or European army officers, because "a Turkish officer is a real proletariat. He was not brought up in the spirit with which the officers in Europe and Russia were brought up"⁴⁸. According to the delegate, during the World War Turkey did not mean to occupy new territories, but wanted to create

buffer zones from Armenia, Georgia and Azerbaijan between itself and Russia⁴⁹.

Haydarkhanov, representing the communist faction at the Congress, stated that he disagreed with and did not accept V. Shakir's assertion that during the war Turkey had defended itself, had not been an instrument of German imperialism and had had no invasive aspirations⁵⁰.

G. Zinoviev, the chairman of the session, stated that the partisan and non-partisan factions had agreed to organize 4 sections on agricultural,

Dadash Khoja
oghli Buniatzade
(1888-1938)

⁴⁵ Dadash Khoja oghli Buniatzade (1888-1938), an Azerbaijani state and political figure, a Bolshevik.

⁴⁶ First Congress of the Peoples of the East 1920: 76.

⁴⁷ First Congress of the Peoples of the East 1920: 77.

⁴⁸ First Congress of the Peoples of the East 1920: 78.

⁴⁹ Idem.

⁵⁰ First Congress of the Peoples of the East 1920: 80.

⁴¹ The retreat of the French army from Marash was conditioned by the necessity to relinquish Cilicia and keep Syria, which was economically advantageous to the French. See History of Armenia 2010: 226.

⁴² First Congress of the Peoples of the East 1920: 60.

⁴³ Barkhudaryan 2010: 54.

⁴⁴ First Congress of the Peoples of the East 1920: 60-61.

national-and-colonial, Soviet construction and organizational issues. It was planned to send one person out of every 20 delegates into those sections. As a result, each section would include 90 people⁵¹. At the same time, it was informed that there would be no session the next day, as it was planned to hold a parade.

At the September 4 session, Narbutabekov, representing Turkestan, especially appreciated V. Lenin's and I. Stalin's speech addressed to the Muslims of Russia and the East on November 20, 1917, in which they said that the agreement about Turkey's separation "and the seizure of Armenia from Turkey has been torn and destroyed, and that Constantinople must remain in the hands of the Muslims"⁵². In fact, he not only welcomed, but also reaffirmed the decision of the Bolshevik leadership, for whom the Armenian question no longer existed.

The next speaker was Kumik⁵³ J. Korkmasov⁵⁴, who regretted not seeing among those present Enver Pasha, who "organized a counter-revolution to overthrow the Soviet rule"⁵⁵. The delegate strongly criticized the Young Turks Yusuf Izet and Nuri Pasha's anti-national

Jelal-ad-Din
Korkmasov
(1877-1937)

activities in Dagestan in October 1918, with mass violence committed⁵⁶.

G. Zinoviev offered to limit speeches, announcing that translations would be only in Russian, Turkish- Azerbaijani and Persian⁵⁷. He said he wanted to read the written statements of "prominent Turkish politicians in Baku who are not members of our Congress⁵⁸ - Enver Pasha and Ibrahim Tali, a representative of the Turkish government of Anatolia"⁵⁹.

Enver pasha (at the center), Baku, September, 1920

Enver's⁶⁰ statement was full of the terms "imperialism", "world imperialism", "working classes", "workers", "revolution", "international", the meaning of which he had no idea of at all. He declared that they were the devoted and true allies of the

⁵¹ Idem.

⁵² First Congress of the Peoples of the East 1920: 90-91.

⁵³ The Kumiks are the second largest Turkic-speaking Sunni people in the Caucasus after the Azerbaijanis.

⁵⁴ Korkmasov Jelal-ad-Din (1877-1937) studied at the universities of Moscow and Sorbonne. In 1909-1910 he published the weekly newspaper "Istanbul News" with his own funds in Constantinople. He was a Soviet state and political figure, a diplomat, Bolshevik, founder of the Republic of Dagestan. He fell victim to Stalin's terror.

⁵⁵ First Congress of the Peoples of the East 1920: 94.

⁵⁶ First Congress of the Peoples of the East 1920: 95.

⁵⁷ First Congress of the Peoples of the East 1920: 99.

⁵⁸ First Congress of the Peoples of the East 1920: 108.

⁵⁹ He refers to the government of Ankara headed by M. Kemal. 249

⁶⁰ According to the memoirs of S. Aralov, Soviet Plenipotentiary Representative in Turkey, Enver wanted to organize an Islamic army; and to conceal his real goals he presented himself at the Congress as a supporter of communism. See Aralov 1960: 22.

Comintern⁶¹. By distorting the facts, he tried to prove that the Ottoman Empire went to war to prevent the Entente powers from "suffocating and destroying"⁶² them, as Germany had agreed to defend them. At the same time, he accused the former ally of using the Turks for their occupation plans⁶³. According to Enver's statement, when Soviet Russia found itself in a blockade between the Whites and the Entente Powers, the Ottoman government decided to work together against a common enemy and to "become Russia's friend"⁶⁴.

D. Moore. Poster. "Comrades Muslims! Under the green flag

of the Prophet, you went to conquer your steppes, your villages. The enemies of the people took away your native fields. Today, under the red flag of the Workers and Peasants Revolution, under the star of the army of all the oppressed and working people, gather from the east and west, from the north and south. Saddle up, comrades! Join

the regiments of Vsevoluch!"

Enver sought to prove that the Ottoman Empire had been an ally of the Russian working class in the overthrow of the monarchy in Russia, when it closed the Bosphorus and Dardanelles Straits for navigation. "Thus, we have supported the opening of a new way for

⁶¹ First Congress of the Peoples of the East 1920: 108.

⁶² Idem.

⁶³ First Congress of the Peoples of the East 1920: 109.

⁶⁴ First Congress of the Peoples of the East 1920: 110.

saving the world. From the point of view of the oppressed, I consider it a victory"⁶⁵.

As historian H. Avetisyan mentioned: "Enver's words about the right of the peoples living in Turkey to self-determination, as if they had equal rights, sounded blasphemous"⁶⁶.

After Enver⁶⁷, the statement of Ibrahim Tali, the representative of the Ankara government was read out. He, like the previous one, condemned global imperialism, which sought to take Turkey's "vital waterways"⁶⁸. I. Tali was trying to convince that Turkey (Turkish peasant was meant) had taken up arms solely for the purpose of protecting its national borders and "its productive forces"⁶⁹.

Continuing to falsify the facts, I. Tali stated that they were threatened by two accomplices of Western capitalism, namely the Republic of Armenia and Greece. And in such a "grave" situation, the Anatolian "revolutionaries" turned to the "red revolution rising like the dawn in the East"⁷⁰. M. Kemal's representative tried to assure the Congress that they sincerely accepted the hand of friendship extended by Soviet Russia⁷¹.

G. Zinoviev, speaking on behalf of the presidency of the Congress, proposed to adopt a resolution on Enver's and Tali's speeches. B. Kun took the floor for this and the resolution he read out hailed the "revolutionary" struggle in Turkey, but noted that it was directed against foreigners, did not protect Turkish workers and

⁶⁵ First Congress of the Peoples of the East 1920: 110.

⁶⁶ Avetisyan 1987: 30.

⁶⁷ On August 10, 1921, Enver arrived in Batumi. He wanted to secretly cross to Turkey in order to start the struggle against M. Kemal. Under various pretexts Soviet authorities prevented him from carrying out his intention. At that time, the Soviet leadership was finally oriented towards M. Kemal. See Vasilev 2018: 67.

⁶⁸ First Congress of the Peoples of the East 1920: 112.

⁶⁹ First Congress of the Peoples of the East 1920: 113.

⁷⁰ First Congress of the Peoples of the East 1920: 115.

⁷¹ First Congress of the Peoples of the East 1920: 116.

peasants from exploitation. At the same time, it called to exercise caution towards those leaders of the movement, who had previously led Turkish workers and peasants to the death⁷².

The cover page of the transcript report of the Congress

J. Reed was supposed to focus entirely on the US occupation policy in Mexico, Cuba and other Latin American countries, racial issues, but again the Armenians and Armenia became the center of discussion. He reported that the Middle East and particularly Armenia were the center of attention of American capitalists, and the wealthy Americans had raised millions of dollars to help Armenia⁷⁵. J. Reed believed that rich Americans, on the one hand, helped the suffering Armenian people, and on the other hand, robbed their own and neighboring peoples, giving some of that robbed money to help the hungry people

G. Zinoviev's proposal to put the resolution to the vote caused some noise in the assembly hall. Some delegates demanded that they be given the floor, but the chairman insisted on voting on the resolution that had unanimously been approved by the presidency without discussion⁷³. It is selfevident that G. Zinoviev took advantage of the noise and mess in the assembly hall and put the resolution to the vote, which was accepted with applause⁷⁴.

The transcript of the conference separately presents the speech of the US representative John Reed. It seemed that

of Armenia. As an example, he referred to wealthy K. Dodge who published articles about how Turks had driven Armenians to deserts but at the same time he had mines where the workers' protests were brutally suppressed, and they were driven to the desert like the Armenians⁷⁶. According to J. Reed, American capitalists helped Armenia because there were rich mines and cheap labor there which would be exploited by wealthy Americans⁷⁷.

We do not consider such a comparison appropriate. Probably the keynote speakers had been instructed to mention Armenia and Armenians from now and then in order to turn the public opinion against them and to ideologically secure Kemalist Turkey's attack on Armenia and prepare for its sovietization.

The next, fifth session started on September 5, 1920. At the suggestion of the presidency, topics related to national and colonial issues would be discussed, and Pavlovich reported on them⁷⁸. He stated that "Dashnak" Armenia and "Menshevik"

Georgia were the "enemies" of the peoples of the East, as European imperialism supported them with weapons and bread so that they would sever ties with revolutionary Russia and separate the Caucasus from "revolutionary" Turkey, Persia and India, adding that the imperialists, in their turn, had provoked Greece to attack Turkey, and Poland - to attack Russia⁷⁹.

John Reed
(1887-1920)

⁷² First Congress of the Peoples of the East 1920: 117.

⁷³ First Congress of the Peoples of the East 1920: 118.

⁷⁴ First Congress of the Peoples of the East 1920: 118.

⁷⁵ First Congress of the Peoples of the East 1920: 122.

⁷⁶ First Congress of the Peoples of the East 1920: 123.

⁷⁷ Idem.

⁷⁸ Veltman Mikhail who acted under the pseudonym Mikhail Pavlovich (1871-1927), was an Orientalist, revolutionary, Bolshevik. He was one of the organizers of the Baku Congress.

⁷⁹ First Congress of the Peoples of the East 1920: 137.

Probably referring to the Armenian massacres in the Ottoman Empire in the 1890s, Pavlovich noted that they were condemned by the II International; and antiSultan demonstrations were organized only to allow capitalist governments to interfere in Turkey's internal affairs⁸⁰.

The presidency of the Congress

He mentioned that Armenians claimed Karabakh (Artsakh) and Zangezur (Syunik), referring to some secret letter by D. Kanayan. In addition, Armenia wanted to become a major Mediterranean power and occupy a territory where Armenians make up 50% of the population. It is self-evident that the Bolshevik figure meant Cilicia. As Pavlovich stated: "Armenian newspapers offer Greece, namely Venizelos (Prime Minister of Greece - R. S.) to occupy Trabzon. It is a real provocation"⁸¹.

At the end of his speech, the speaker came to the expected conclusion: "in order to end the fratricidal war" between Armenian,

⁸⁰ First Congress of the Peoples of the East 1920: 141.

⁸¹ First Congress of the Peoples of the East 1920: 149.

Georgian and Turkish workers and peasants "it is necessary to first establish Soviet power in those countries, and then form a federation of the peoples living there"⁸².

E. Venizelos
(1864-1936)

At the end of this session, a number of written statements were submitted to the presidency, including the "Declaration of the Representatives of the Armenian Working Class"⁸³, but they were not read out, so the chairman proposed to attach them to the minutes of the session as documents.

The sixth session of the congress took place on September 6. The chairman announced the agenda - "The

issue of Soviet construction in the East", on

which B. Kun reported⁸⁴. At the end of his speech, he referred to Armenia. B. Kun noted that the transition of the democratic Republic of Armenia to a parliamentary system took place "under the slogan of freedom and equality"⁸⁵, which was in fact false.

On September 7, 1920, the last, 7th session of the Congress was convened, chaired by G. Zinoviev. He informed that a permanent executive body would be elected, which would lead the work until the next

M. Pavlovich
(1871-1927)

⁸² First Congress of the Peoples of the East 1920: 151.

⁸³ First Congress of the Peoples of the East 1920: 170.

⁸⁴ First Congress of the Peoples of the East 1920: 174.

⁸⁵ First Congress of the Peoples of the East 1920: 183.

congress, which was planned to be convened once a year⁸⁶. G. Zinoviev said that the two factions of partisans and non-partisans had discussed the issue of establishing a permanent council of "propaganda and actions" and had decided to call it the "Council of Propaganda of the Peoples of the East"⁸⁷, which would consist of 47 people⁸⁸. At G. Zinoviev's suggestion, the composition of the council was read out: first the names of the party members, then those of non-partisans. The name of infamous Avis Nurijanyan was mentioned among the former⁸⁹. Despite the large number of Armenian delegates, none of them was given the opportunity to speak.

A monument dedicated to the republic in Takvim Square in Ankara. To the right of M. Kemal are the statues of the head of the Soviet delegation K. Voroshilov and Ambassador S. Aralov

The chairman could not leave out Armenia, noting that it was a "bourgeois- democratic republic"⁹⁰. G. Zinoviev announced: "There is no united Armenia; on the one hand there is the worker-and-peasant Armenia, to which we extend a fraternal hand, and on the

other hand there is the cursed, executioner Dashnak, bourgeois Armenia"⁹¹ (loud applause).

Thus, after failing in European countries, Soviet Russia took steps to export the socialist revolution to the East. That goal was pursued by the Congress of the Comintern and the First Congress of the Peoples of the East convened in Baku. The Republic of Armenia was mentioned almost throughout the whole Congress. Most of the delegates described Armenia as a representative and defender of the interests of British and French imperialism in the region. Soviet Russia was ready to make concessions to the Kemalists and the Young Turks for the sake of the world revolution, thus during the whole process of the sessions the RA and its foreign and domestic policy were criticized. By spreading blatant lies some of the delegates tried to distort the real situation and concluded that the salvation of Armenia could only be found in its Sovietization. In fact, the Congress ideologically prepared for the Sovietization of Armenia, which took place due to the Kemalist attack on September 23, 1920.

It should be noted that Soviet authorities failed to get the support of Muslims. Moreover, while in Central Asia Enver provoked a mass anti-Soviet nationwide armed struggle - Jihad, which lasted until the 1930s.

BIBLIOGRAPHY

SOURCES

First International Congress 1924. First International Congress of the Communist International. Verbatim record, Petrograd, 1924 (in Russian).

First Congress of the Peoples of the East 1920. First Congress of the Peoples of the East. Baku, September 1-8, 1920. Verbatim reports. Second edition, Petrograd, Smolnij 63 (in Russian).

Kvashankin A.V. et al. (eds.) 1996. The Bolshevik leadership. Correspondence. 1912-1927. Collection of documents (compiled by

⁹¹ Idem.

⁸⁶ First Congress of the Peoples of the East 1920: 211.

⁸⁷ Idem.

⁸⁸ First Congress of the Peoples of the East 1920: 212. At the beginning of 1921, "The Communist University of Eastern Workers" was established in Moscow, which was to train national personnel for Eastern, including Soviet countries.

⁸⁹ First Congress of the Peoples of the East 1920: 219.

⁹⁰ First Congress of the Peoples of the East 1920: 226.

STUDIES

Aralov S.I. 1960. Memories of Soviet diplomat. 1922-1923, Moscow (in Russian).

Avetisyan H. 1987. The Great October and unmasking of the expansionist policy of imperialistic powers in the first congress of the peoples of the East, *Traber hasarakakan gitutyunneri*, 1987/11 (in Arm.).

Fayn V. 2018. The Life of an Orientalist. According to the materials from the personal archive of Prof. I.S.Braginskij, Moscow (in Russian).

History of Armenia 2010. History of Armenia, vol.4, Book 1. Modern period (1918- 1945)(eds. V.Ghazakheyan et al.), Yerevan (in Arm.).

Mukhanov V.M. 2017. The Sovietization of Armenia and Sergo Orjonikidze, *International Anatlytics 1* (in Russian).

Pyatnitsky O. et al. 1934. Protocols of the Congresses of the Communist International. The Second Congress of the Communist International. July - August, 1920 (eds. O.Pyatnitskiy, D. Manuilskiy, V. Knoring, B. Kun, and M.Z Pyatnitskiy O Zorkij), Moscow (in Russian).

Matonin E. 2016. Yakov Blyumkin. The Mistake of a resident spy, Moscow (in Russian).

Sahakyan R.G. 1991. The Bolsheviks and Enver Pasha, *Traber hasarakakan gitutyunneri*, 1991/6 (in Arm.).

Tanriverdi M. 2020. Relations between Bolsheviks and Young Turks after the October Revolution, in *Russian Collection. Studies in the History of Russia XXVIII*, Moscow (in Russian).

Vasilev A.D. 2018. The Mission of M.V.Frunze in the archival documents, evaluation of participants and scholars, *Bulletin of the Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences 2*, Moscow (in Russian).

Wales H. 1960. Russia in the fog, Yerevan (in Arm.).

*Translated from the Armenian
by Syuzanna Chraghyan*

*«Fundamental Armenology»,
Yerevan, 2021, № 2, p. 48-66.*

ՀԱՄԱԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

1921 թ. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ

ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրեր, Հայաստան, Թուրքիա, համաթյուրքականություն, Քեմալ, Չիչերին, խորհրդային իշխանություն, Նախիջևան, Սուրմալու:

1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության անկման և 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ու հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերով հայկական տարածքների՝ Թուրքիային և Ադրբեջանին բռնակցման խնդրի մասին ստեղծվել է պատմագիտական հարուստ գրականություն: Այդուհանդերձ, այսօր էլ դեռ առանձին հարցեր մնում են չուսումնասիրված: Դրանց քննությունը շատ կարևոր է ու արդիական: Այն 1921 թ. Այսրկովկասում այդ պայմանագրերով ու համաթյուրքականության ծրագրերի ներդրման և դրանից բխող ներկայիս տարածաշրջանային բարդ գործընթացների էությունը խորությամբ ըմբռնելու հնարավորություն է տալիս:

Մինչ բուն խնդրին անդրադառնալը համառոտ ներկայացնենք հարցի նախապատմությունը: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Օսմանյան կայսրությունը մասնատվելու Անտանտի երկրների քաղաքականությունը դժգոհության ալիք առաջացրեց թուրքական ազգայնական շրջանակներում, որոնք, համախմբվելով գեներալ Մուստաֆա Քեմալի շուրջ, հաստատվեցին Անկարայում և, չճանաչելով սուլթանական կառավարությունը, շարժում ծավալեցին երկիրը մասնատումից փրկելու համար:

1920 թ. խորհրդային Ռուսաստանը զգալիորեն ամրապնդեց իր ռազմաքաղաքական դիրքերը: Կարմիր բանակը, հաղթանակներ տանելով հակախորհրդային ուժերի նկատմամբ, մոտեցավ

Անդրկովկասի սահմաններին: «Սոցիալիստական» հեղափոխությոնը ռազմական ճանապարհով սկսեց արտահանվել Արևելքի երկրներ: Դրան սկսեցին նպաստել Անդրկովկասի բոլշևիկները, որոնք իրենց երկրների փրկությունը տեսնում էին խորհրդայնացման մեջ: Անդրկովկասի հանրապետությունների խորհրդայնացման հարցում Մ. Քեմալը փորձեց Վ. Լենինի կառավարությանն առաջարկել իր ծառայությունները՝ հույս ունենալով Անտանտի դեմ պայքարում ստանալու Ռուսաստանի աջակցությունը: Արդեն 1920 թ. ապրիլի 28-ին Քեմալի բավական գործուն աջակցությամբ մուսավաթական Ադրբեջանը գրեթե առանց դիմադրության ընդունեց 11-րդ կարմիր բանակին և խորհրդայնացավ: Ռուս-քեմալական համագործակցությունն սկսեց ընդունել գործուն ձևեր:

1920 թ. գարնանը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու Հայաստանի Հանրապետության կառավարության փորձերը Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ջանքերով ապարդյուն անցան: Մոսկվայում ընթացող հայ-ռուսական բանակցություններն ընդհատվեցին, և Լևոն Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը ստիպված եղավ վերադառնալ Երևան: 1920 թ. մայիսին Կարմիր բանակը մտավ Ղարաբաղ, հունիսին՝ Զանգեզուր, օգոստոսին՝ Նախիջևան: Հայկական ուժերը չխոչընդոտեցին բուլշևիկների մուտքը այդ տարածքներ: Օգոստոսի 10-ին՝ Սևրի դաշնագրի ստորագրման օրը, Թիֆլիսում կնքվեց հայ-ռուսական համաձայնագիր, որով վերոհիշյալ գավառները ճանաչվեցին հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքներ և ժամանակավորապես՝ մինչև խնդրի վերջնական լուծումը, մնալու էին 11-րդ բանակի վերահսկողության ներքո:

1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում համաձայնեցվեց ռուս-թուրքական «Սրտազին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագիծը, որով Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի ամբողջականությունը, այդ թվում՝ Կարս, Արդահան և Բաթում քաղաքները:

րով, այսինքն՝ 1877 թ. սահմաններով՝ Ըստ էության, օգոստոսի 24-ի համաձայնագիրն ուղղված էր Հայաստանի դեմ: Պատահական չէ, որ շուտով՝ սեպտեմբերի 1-7-ը, Բաքվում Կոմունիստական ինտերնատ ցիոնայի նախաձեռնությամբ հրավիրված Արևելքի ժողովուրդների համագումարում ավելի ընդգծվեցին քեմալականների ու բուլշևիկների գործակցությունը և դրա հակահայ ուղղվածությունը: Համագումարին ներկա էր նաև հայ ժողովրդի ռիսերիմ թշնամի Էնվեր փաշան: Հայաստանի Հանրապետությանը ջախջախելու և այնվեր փաշան: Հայաստանի Հանրապետությանը ջախջախելու և այնվեր փաշան: Հայաստանի Հանրապետությանը ջախջախելու և այնվեր փաշան:

Հայտնվելով դիվանագիտական և ռազմական մեկուսացման մեջ՝ Հայաստանը պարտություն կրեց: 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայիեդկոմը 11-րդ բանակի օգնությամբ Ադրբեջանից մտավ Իջևան և հռչակեց երկրում խորհրդային իշխանություն: Դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ստորագրվեց համաձայնագիր Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի և Հայաստանի կառավարության լիազորներ Դրոյի և Հ. Տերտերյանի միջև: Համաձայնագիրը բաղկացած էր 8 կետից և պարունակում էր շատ կարևոր կետեր: Առաջին կետով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հրաժարվում էր իշխանությունից և այն ժամանակավորապես՝ մինչև հեղկոմի ժամանումը Երևան, հանձնում Կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ Դրոյի և Ռուսաստանի կոմիսար Սիլինի ղեկավարությամբ: Հաջորդ կետերով Ռուսաստանը և Հայիեդկոմը պարտավորվում էին բռնություններ չգործադրել նախկին կառավարության անդամների ու նրա համակիրների, դաշնակցականների նկատմամբ:

¹ Օգոստոսի 24-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի մասին տե՛ս Առոյան Ա., Московский и Карсский договоры в судьбе армянского народа, Ереван, 2021, էջ 15-19:

Երևանի համաձայնագրով խորհրդային կառավարությունը պարտավորվում էր բանակցություններ վարել Թուրքիայի հետ և սահմանային հարցերում պաշտպանել Հայաստանին:

Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, Ալեքսանդրապոլում կնքվեց հայ-թուրքական պայմանագիր, որով պատերազմն ավարտվեց: Հայ-թուրքական սահմանագիծն անցնելու էր Ախուրյան-Արաքս գծով, Օսմանյան կայսրության կազմում չեղած Սուրմալուի գավառն անցնելու էր Թուրքիային, Նախիջևանում մտցվելու էր հատուկ կառավարում՝ թուրքերի հսկողությամբ: Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, ունենալու էր միայն 1500-հոգանոց զորք: Չնայած Շիրակը մնում էր Հայաստանին, սակայն թուրքերը չէին շտապում դուրս գալու այնտեղից:

Այսպիսով՝ քեմալա-բոլշևիկյան գործակցության հետևանքով կործանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը:

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ռազմական համագործակցության շնորհիվ քեմալականները զգալիորեն ամրապնդեցին իրենց դիրքերը և հսկողություն սահմանեցին Թուրքիայի մի զգալի հատվածի վրա: 1921 թ. փետրվար-մարտին, երբ Հայաստանում բոլշևիկների դեմ բռնկվել էր ժողովրդական ապստամբություն, նրանք Մոսկվայում բանակցություններ սկսեցին խորհրդային ղեկավարության հետ: Խորհրդային Հայաստանից կոնֆերանսին մասնակցելու էր Ալ. Բեկզադյանի պատվիրակությունը²: Սակայն թուրք-ադրբեջանական կողմը Ի. Ստալինի, Ս. Օրջոնիկիձեի, Ն. Նարիմանովի, Բ. Մդիվանու և այլ բոլշևիկների աջակցությամբ Բեկզադյանին արգելեց մասնակցել կոնֆերանսին³: Օգտագործվեց

այն անհիմն պատճառաբանությունը, թե քանի որ փետրվարի 18-ին Երևանում Հայհեղկոմը տապալվել էր, ուստի նրա ներկայացուցիչ Բեկզադյանը չէր կարող ունենալ լիազորություններ և ներկայացնել Հայաստանի շահերը⁴:

Այսպես 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրվեց խորհրդա-թուրքական «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագիրը⁵: Այն կնքվեց առանց հայ ժողովրդի կենսական շահերը հաշվի առնելու և առանց հայկական կողմի մասնակցության: Պայմանագիրն իր սուր ծայրով ուղղված էր Հայաստանի դեմ: Այդ ամռան թափի պայմանագրի կնքմանն իր ակտիվ մասնակցությունն ունեցավ Խորհրդային Ռուսաստանի ազգությունների ժողովում Ի. Ստալինը: Պատահական չէ, որ թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվա գնալու ճանապարհին մի քանի օր հանգրվանել էր Բաքվում և կնքվելիք պայմանագրի տեքստը համաձայնեցրել ադրբեջանցիների հետ: Ինչ վերաբերում է Ստալինին, որը հայտնի էր իր հակահայկական կեցվածքով, ջանք չխնայեց, որ Ռուսաստանի արտգործնախարար Չիչերինը հրաժարվի իր «հայամետ» դիրքորոշումից և կոնֆերանսում մեծ զիջումներ անի թուրքերին:

Մարտի 16-ի պայմանագրով Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի իրավունքները Կարսի մարզի նկատմամբ: Թուրք-հայկական սահմանագիծն անցնելու էր Ախուրյան և Արաքս գետերի հունով: Ռուսաստանը, հոգուտ Խորհրդային Վրաստանի, ստանում էր Բաքում նավահանգիստը՝ փոխարենը Թուրքիային զիջելով հայկա-

⁴ Դա անհիմն պատճառաբանություն էր, քանի որ խորհրդային իշխանությունն ամբողջ Հայաստանում տապալված չէր: Հայհեղկոմն իր հսկողության տակ էր պահում Ղամաբուլում (Արտաշատ), Ելենովկան (Սևան), Համամլու (Սպիտակ) և այլ շրջաններ:

⁵ Իրականում աշխարհաքաղաքական նկատառումներով պայմանագիրը ստորագրվել է մարտի 18-ին: Այդ մասին տե՛ս **Казанчян Р.**, К вопросу о дотировке Московского советско-турецкого договора 1921 г., «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 1999, էջ 189–197, **Захаров В.А., Марукян А.П.** и другие, Столетие подписания московского и карсского договоров 1921 года и проблемы их денонсации, Москва-Ереван, 2021, էջ 472–478:

² Կոնֆերանսին մասնակցելու համար Ալ. Բեկզադյանի պատվիրակության կատարած աշխատանքների, թուրք-ադրբեջանական շրջանակների հակառակ քայլերի մասին տե՛ս **Խաչատրյան Կ.Հ.**, «ՍԽՀ սահմանների հարցը 1921 թ. խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ոլորտում, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 2010, № 1–2, էջ 41–45:

³ **St' u Genocid arмян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий**, В 2 т. / Сост., отв. ред., авт. предисл. и коммент. Ю.Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, Москва, 2003, էջ 355–377:

կան Սուրմալուի գավառը: Քենալականները պարտավորվում էին ազատել Ալեքսանդրապոլի գավառը: Նախիջևանի մարզը դառնում էր ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի խնամակալությամբ, պայմանով, որ նա այդ իրավունքը չի զիջի երրորդ պետության (հոդված 3): Պարզ է, որ խոսքը Հայաստանին չզիջելու մասին էր:

Պայմանագրի նույն՝ 3-րդ հոդվածն իր հավելված I (Q-ով ևս մեկ այլ հակահայկական ձևակերպում էր պարունակում. նախատեսվում էին Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչներից բաղկացած հանձնաժողովի կողմից սահմանային շտկումներ Նախիջևանի և Խորհրդային Հայաստանի սահմանի մի հատվածում՝ Արաքս կայարանից դեպի հարավ՝ Արաքս գետի ու նրա աջակողմյան վտակ Կարասուի միջև ընկած եռանկյունու տարածքում⁶: Դրանց նպատակը Երևանի նահանգի կազմում ներառված Սադարակի շրջանը Խորհրդային Հայաստանից կտրելն ու Ադրբեջանին անցնող Նախիջևանի ինքնավարությանը հանձնելն էր, որ Թուրքիային տրվող Սուրմալուի (պատմական Մասյացոտն) գավառի արևելյան նեղ պարանոցով թուրքերն ընդհանուր սահման ունենային թաթար-ադրբեջանցիներին անցնող Նախիջևանի մարզի հետ⁷: Հրապարակված փաստաթղթերից երևում է, որ թուրքական պատվիրակությունն իր այդ պահանջը «հիմնավորել է» այն

⁶ Стен Захаров В.А., Марукян А.П. и другие, նշվ. աշխ., էջ 480, 485:

⁷ Երևանի նահանգի Սադարակի ենթաշրջանը, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայոռուսական համաձայնագրի 3-րդ կետի համաձայն, մնալու էր Հայաստանին (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, 2000, էջ 383): ՀՍԽՀ-ից այն անջատելով ու Նախիջևանի ինքնավարությանը միացնելով՝ առաջացավ շուրջ 11 կմ երկարությամբ թուրք-ադրբեջանական ընդհանուր սահման: Դրան գուզահեռ՝ Խորհրդային Հայաստանն ընդամենը 2–5 կմ լայնությամբ «թուրքական» նեղ պարանոցով կտրվեց Պարսկաստանից: Դա հեռուն գնացող համաթուրքական ծրագրի մի կարևոր բաղադրամասն էր: Պատահական չէ, որ 1991 թ. Ադրբեջանի անկախացումից հետո Սուրմալուի գավառ–Սադարակ–Նախիջևան ճանապարհը դարձավ համաթուրքականության գլխավոր մայրուղիներից մեկը: Այսօր, Հայաստանից Սյունիքով հաղորդակցության ճանապարհներ՝ «միջանցքներ» պահանջելով, Թուրքիան և Ադրբեջանը ձգտում են ավարտին հասցնելու համաթուրքականության այդ վաղեմի ծրագիրը:

կեղծ թեզով, թե «...նշված սահմաններով Նախիջևանի ինքնավարության ստեղծումը շատ կարևոր է Թուրքիայի արևելյան սահմանների անվտանգության համար»⁸: Ընդ որում, թուրքերը չէին խորշում նշելուց, որ իբր այդ վտանգը իրենք տեսնում են Հայաստանից:

Հատկանշական է, որ ռուսական պատվիրակությունը, փաստորեն, որևէ ձևով չի խոչընդոտել Երևանի գավառի հարավային հատվածը Նախիջևանին միացնելու թուրքական պահանջի իրականացումը, թեև լիովին գիտակցել է դրա վտանգավորությունը Հայաստանի և խիստ շահավետությունը Ադրբեջանի համար: Դա հստակ երևում է նրա մի հայտարարությունից, ըստ որի՝ նման սահմանագիծը «...գերազանցում է Ադրբեջանի առավելագույն պահանջները, որը երբևէ ցանկություն չի արտահայտել իր հովանավորությունն իրականացնելու Երևանի գավառի որևէ մասի նկատմամբ և անփոփոխ կերպով իր ծայրագույն սահման է ճանաչել Գայլի դրունքը»⁹:

Թուրքիան պարտավոր էր ազատել նաև Ալեքսանդրապոլ–Նախիջևան երկաթգիծը: Խորհրդային Ռուսաստանը պայմանագրի 15-րդ հոդվածով պարտավորվում էր նաև ջանքեր գործադրել Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև նմանօրինակ պայմանագրի կնքման համար:

Մոսկվայի կոնֆերանսից հետո Ալ. Բեկզադյանը բողոքի նոտա ներկայացրեց խորհրդային կառավարությանը՝ իր պատվիրակությանը կոնֆերանսին մասնակցությունից զրկելու և հակահայկական

⁸ Захаров В.А., Марукян А.П. и другие, նշվ. աշխ., էջ 504:

⁹ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, Երևան, 2010, էջ 332: Ընդգծենք, որ Գայլի դրունքը գտնվում է Սադարակից հարավ՝ Դահնա (նաև՝ Գայլի դրունք) և ուր Գայլի դրունքը գտնվում է Արարատյան դաշտը Շարուրի դաշտին: Դահնա Վեյի լեռների միջև, և միացնում է Արարատյան տիրապետության և լեռը և դրանից արևելք ընկած Վեյի գագաթը ռուսական տիրապետության և Առաջին հանրապետության շրջանում կազմել են Երևանի նահանգի համանուն գավառի հարավային սահմանը (տե՛ս Բ. Հարությունյանի «Շարուր–Նախիջևանի գավառի հարավային սահմանը (տե՛ս Բ. Հարությունյանի «Շարուր–Նախիջևանի երկրամաս (6.1918 – 4.1920)» քարտեզը 2002 թ. է.Ա. Չոխրաբյանի հեղինակած «Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «Պաշտակիցները» (1918 թ. դեկտ. – 1920 թ. ապրիլ)» գրքում):

պայմանագիր ստորագրելու առնչությամբ: Ապրիլի 15-ին Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինին հասցեագրած նամակ-բողոքում նա համարձակորեն գրում էր. «Իրապես ինչո՞վ կարող էր առաջնորդվել ռուսական պատվիրակությունը, երբ այդքան հեշտությամբ Անգորային էր զիջում հայերով բնակեցված մի շարք գավառներ ու շրջաններ: ...Գուցե նրանո՞վ, որ Արևելքում հեղափոխության շահերը պահանջում էին այդպիսի զոհեր Խորհրդային Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների հաշվին: Թե՛ հնարավոր է այն բանով, որ մեծ ու ուժեղ Թուրքիայի և փոքր ու թույլ Հայաստանի ընտրության հարցում որոշվեց զոհել վերջինիս՝ ի շահ առաջինի: Հայկական պատվիրակությունը հայտնում է իր վճռական բողոքը....»¹⁰: Սակայն այդ բողոքը ոչ մի գործնական նշանակություն չունեցավ:

Անդրկովկասում թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին սահմանների ճշգրտման հարցով Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությունն սկսեց զբաղվել հատկապես 1921 թ. գարնանից՝ Վրաստանի խորհրդայնացումից ու Հայաստանում Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո: Հարցի նախապատրաստման դիվանագիտական փուլն աչքի ընկավ թուրք-ադրբեջանական տանդեմի բազմաթիվ հակահայկական խարդավանքներով:

Զանազան պատճառաբանություններով թուրքերը շարունակում էին ձգձգել Մոսկվայի պայմանագրով Հայաստանին մնացող տարածքներից, մասնավորապես՝ Ալեքսանդրապոլի գավառից, գորքերի դուրսբերումը¹¹։ Գեներալ Քյազիմ Կարաբեքիրը, որը 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում ասքի էր ընկել առանձնակի

¹⁰ Захаров В.А., Марукян А.Ц. и другие, *ibid.*, ш2|и., էջ 504:

¹¹ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի ռազմական նախարար Քեմալ Ֆեզի փաշան հայտարարում էր, որ «Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մնալով Կովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռության տարրի դեր» (Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 1960, էջ 513):

հակահայկական կեցվածքով, անգամ սպառնում էր հայ-թուրքական նոր պատերազմով, որը, նրա իսկ խոսքերով, կարող էր նշանակել պատերազմ Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև։ Նման պահվածքը գնահատելով «խուլիգանական»՝ ապրիլի 6-ին Գ. Զիչերինը Մոսկվայում Թուրքիայի ներկայացուցիչ-դեսպան Ալի Ֆուադին գրած նամակում հայտնում էր, որ կոմունիստների կողմից ապրիլի 2-ին Երևանի գրավումից հետո այլևս որևէ հիմք չկա թուրքական զորքերը հայ-թուրքական սահմանագիծ դարձած Ախուրյան գետի աջափնյակ հետ չքաշելու համար¹²։

Խորհրդային Ռուսաստանը գործնական քայլեր կատարեց Մոսկվայի պայմանագրի պայմանները Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետություններին պարտադրելու համար: Այդ նպատակով որոշվեց նոր խորհրդաժողով հրավիրել մի կողմից՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի մասնակցությամբ: Թուրքերը չհապաղեցին քայլեր ձեռնարկելու հրավիրվելիք քառակողմ կոնֆերանսին Հայաստանի մասնակցությունը բացառելու համար: Չիչերինին հասցեագրած հեռագրում Խորհրդային Ադրբեջանի արտգործոժողկոմ Մ. Հուսեյնովը հայտնում էր, որ Ադրբեջանում Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մահմուդ Շևքեթն իր հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, կարևորելով Արևելքում Ադրբեջանի հատուկ դերը, առաջարկել է անհապաղ հրավիրել թուրք-ադրբեջանական կոնֆերանս: Բայց ինքը պատասխանել է, որ դա հնարավոր չէ, քանի որ Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները պետք է հանդես գան միասնաբար: «Ի պատասխան դրա, - շարունակում է Հուսեյնովը, - Մահմուդ Շևքեթը հայ տարարեց, որ պատվիրակությունն ունի հանձնագրեր՝ պայմանագիր կնքելու Ադրբեջանի հետ առանձին և առանձին Վրաստանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ պայմանագիր կնքելու համար թուրքա-

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 511:

կան պատվիրակությունը հանձնագիր չի ստացել»¹³։ Ակնհայտ է, որ Հուսեյնովն ու Շևքերը փորձում էին առաջիկա բանակցություններում հատուկ դերակատարություն ապահովել Ադրբեջանի համար, նվազեցնել Վրաստանի դերը և ընդհանրապես թույլ չտալ հայերի մասնակցությունը։ Հուսեյնովը փաստորեն դարձավ Թուրքիայի յուրահատուկ խոսափողն ու գործիքը մինչև կոնֆերանսը թուրք-ադրբեջանական պահանջները Խորհրդային Ռուսաստանի հետ համաձայնեցնելու հարցում։ Պատահական չէ, որ նա ինքնագլուխ բանակցություններ սկսեց Կարս ժամանած թուրք դիվանագետների հետ, Չիչերինին հայտնեց, որ Ադրբեջանը համաձայն է անդրկովկասյան հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև առանձին-առանձին պայմանագրերի կնքման, Թիֆլիսի կամ Երևանի փոխարեն կոնֆերանսի վայր Կարսն ընտրելու և թուրքական այլ առաջարկությունների հետ¹⁴։ Հավելեք, որ, ցավոք, կոնֆերանսի նախապատրաստական աշխատանքներում ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ադրբեջանի նախաձեռնողական քայլերը Ռուսաստանի կողմից ոչ միայն հակազդեցության չհանդիպեցին, այլև արժանացան հավանության։ Պատահական չէ, որ ընդունվեցին կոնֆերանսը Կարսում հրավիրելու թուրքերի և անդրկովկասյան հանրապետությունների ներկայացուցիչների մինչկոնֆերանսյան հավաքը Բաքվում անցկացնելու ադրբեջանական առաջարկները։ Իրենց համար ստեղծված նպաստավոր մթնոլորտում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ակտիվ սեպարատ բանակցություններ սկսեց Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Բ. Շախթախթինսկին¹⁵։

1921 թ. մայիսի 7-ին Բաքվում հավաքվեցին անդրկովկասյան խորհրդային երեք հանրապետությունների պատվիրակությունները՝ Թուրքիայի հետ Մոսկվայի պայմանագրից բխող պայմանագրեր

¹³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), կազմողներ՝ Զ.Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, խմբ.՝ Զ.Ս. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, էջ 511–512:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 511–513:

¹⁵ Տե՛ս Խաչատրյան Կ.Հ., նշվ. աշխ., էջ 47:

Կնքելու համար: Մշակվեց ընդհանուր մոտեցում, որի համաձայն՝ Թուրքիայի հետ բանակցություններում երեք հանրապետությունները պետք է հանդես գային միասնաբար: Նախատեսվում էր հիմնականում պահպանելով Մոսկվայի պայմանագրի կետերը հասնել որոշ վերանայումների, որոնք բխում էին Հայաստանի շահերից, այն է՝ Հայաստանին Սուրմալուի գավառի Կողբի աղահանքերից օգտվելու իրավունք շնորհել, Անիի ավերակների շրջանը հանձնել հայերին, վերադարձնել Ալեքսանդրապոլի դեպոյի գույքը և այլն: Հայաստանը ձգտում էր նաև ձեռք բերելու Նախիջևանի նկատմամբ հովանավորության իրավունքը:

Նկատի ունենալով, որ ամենասուր խնդիրները վերաբերում էին հայ-թուրքական, ապա՝ վրաց-թուրքական հարաբերություններին¹⁶, որոշվեց Թուրքիայի հետ բանակցություններում քննարկման առաջնահերթ առարկա դարձնել հենց այդ հարցերը¹⁷: Իրականում բուլղարիկյան Ադրբեջանն ու Ռուսաստանը սոսկ պատրանք էին ստեղծում, թե մտահոգ են հայկական խնդիրներով: Խորհրդակցությունը հրավիրելով Բաքվում՝ նրանք հայկական կողմի վրա հոգեբանական ճնշում գործադրելու հնարավորություն էին ստանում: Մի կողմից խոսվում էր հայկական որոշ հողեր, ունեցվածքը, հանքերը Հայաստանին վերադարձնելու անհրաժեշտության մասին, մյուս կողմից մատնանշվում էր սահմանային և այլ հարցերում Մոսկվայի պայմանագրից որևէ շեղման անհնարինությունը, առարկության չէր հանդիպում կոնֆերանսը թուրքերի կողմից բռնակալված Կարս քաղաքում հրավիրելու թուրքական առաջարկը¹⁸:

Թվում էր, թե Ադրբեջանի հետ կապված որևէ խնդիր չկար։ Սակայն շուտով պարզվեց, որ ադրբեջանցիները մտահոգված են Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածով Նախիջևանի ու հայկա-

¹⁶ Վրաստանին հուզում էին, մասնավորապես, Բաթումի մարզի ու նավահանգստի, Արդվինի գավառի հարցերը:

¹⁷ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թթ. 71-72:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 72:

կան հանրապետության միջև սահմանի ճշգրտման հարցով, որի նպատակը, ինչպես վերը նշվել է, Երևանի նահանգից Սադարակի շրջանը Նախիջևանին միացնելով թուրք-նախիջևանյան ընդհանուր սահման ստեղծելն էր: Ուստի Բաքվի խորհրդակցության բանաձևում տեղ գտավ հետևյալ ձևակերպումը. «Նկատի ունենալով, որ Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ պարագրաֆով Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների հատուկ հանձնաժողովին իրավունք է վերապահված ուղղելու Հայաստանի ու Նախիջևանի սահմանը, և որ այդ հարցն անհրաժեշտաբար կանգնելու է անդրկովկասյան-թուրքական կոնֆերանսի առջև, խորհրդակցությունը որոշում է անմիջապես միջոցներ ձեռք առնել տեղում Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների կողմից ուսումնասիրելու սահմանի ճշգրտման հարցը ազգագրական սկզբունքի և այդ հարցի շուրջ տեղի բնակչության շրջանում ստեղծված կարծիքի հիման վրա»¹⁹: Անտարակույս, ադրբեջանցիներն այս հարցում գործում էին թուրքերի հետ միասնաբար: Նրանց հրահանգված էր մինչև թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսը լուծել առավելապես թաթարաբնակ Սադարակի շրջանը Նախիջևանին կցելու հարցը՝ գործադրելով ազգագրական սկզբունքը: Դժվար չէ կռահել, որ հայկական կողմը, ենթադրելով, որ այդ հարցում չի ստանա որևէ աջակցություն, ի վերջո տեղի է տվել²⁰:

Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև կոնֆերանսը հրավիրվեց Կարսում 1921 թ. սեպտեմբերի 26-ին և տևեց մինչև հոկտեմբերի 13-ը: Հայկական պատմիրական կազմում էին արտգործոժողկոմ Ասքանազ Մուսլյանը (նախագահ) և

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Կարելի է կռահել, որ Բաքվի խորհրդակցությունից հետո՝ մինչև սեպտեմբերի վերջը՝ Կարսի կոնֆերանսի հրավիրումը, հայ-նախիջևանյան սահմանագատումը հապտապ տեղի է ունեցել, անկասկած, հայկական կողմի մեկուսացման պայմաններում: Մոսկվայի կոնֆերանսից մինչև Կարսի կոնֆերանսը դիվանագիտական պայքարի մասին տե՛ս **Զոհրաբյան Է.**, Կարսի կոնֆերանսի գումարման ճանապարհին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1978, № 3 (36), էջ 214-222:

ներգործող կոմ Պողոս Մակինցյանը: Ռուսական կողմը ներկայացնում էր Լատվիայում Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Յակով Գանեցկին: Անդրկովկասյան գործերին քաջատեղյակ Բ. Լեգրանի փոխարեն Գանեցկուն Կարս ուղարկելը պատահական չէր: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, վերջինիս մասնակցությունը, պայմանավորված իր մոտեցումներով, ավելի ձեռնտու էր թուրք-ադրբեջանական կողմին, և նա չէր կարող հանդես գալ հայկական խնդիրների ջերմ պաշտպանի դերում:

Թուրքական պատմիրականության նախագահի՝ Բ. Կարաբեքիրի ընտրությունը ևս պատահական չէր: Թուրք-հայկական պատերազմում հաղթանակ տարած գեներալի ներկայությունը, ինչպես Ալեքմում հաղթանակ տարած գեներալի ներկայությունը, ինչպես Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսում եղավ, հայկական պատմիրական վրա հավելյալ հոգեբանական ճնշման միջոց էր: Կարաբեքիրն էլ, փաստորեն, առանց առարկության ստանձնեց կոնֆերանսի նախագահի պաշտոնը՝ կեղծ պատճառաբանությամբ, թե քանի որ Կարսը թուրքական քաղաք է, իրենք էլ հյուրընկալող կողմն են, հետևաբար, միջազգային փորձից ելնելով, պետք է ստանան նախագահելու իրավունքը:

Ռուսաստանի ներկայացուցչի ճնշման ներքո թուրքերը վերջապես համաձայնեցին անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ ստորագրել մեկ միասնական պայմանագիր: Հայկական պատմիրականությունը կոնֆերանսին ներկայացրեց հայության պահանջները՝ Սուրմալուի գավառի Կողբի և Կաղզվանի աղահանքերից օգտվելու իրավունք, Անիի ավերակների և Ալեքսանդրապոլի դեպոյի գույքի իրավունք, Նախիջևանի նկատմամբ հովանավորության իրավունքի շնորհում և այլն:

Կոնֆերանսի ողջ ընթացքում Քյազիմ Կարաբեքիրը բազմաթիվ շողքորթող ելույթներ ունեցավ՝ պնդելով, որ Թուրքիան շահագրգռված է տարածաշրջանում կայուն խաղաղության հաստատումով, բարեկամաբար է տրամադրված խորհրդային հանրապետությունների նկատմամբ և չի խուսափում «եղբայրական» հայ ժո-

ղովրդի պահանջներին ընդառաջ գնալուց, մասնավորապես՝ Ախուրյանի աջ ափին ընկած հայոց մայրաքաղաք Անիի ավերակները հայերին զիջելու հարցում: Միաժամանակ չհապաղեց ավելացնելու, որ ինքը լիազորված չէ փոփոխություններ կատարելու Մոսկվայի պայմանագրով նախատեսված սահմանագծում: Հոկտեմբերի 5-ին ստացվեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի մերժողական պատասխանը՝ նույն պատճառաբանությամբ՝ չշեղվել Մոսկվայի պայմանագրից: Այսպես մերժվեցին հայկական պատվիրակության՝ թե՛ Անիի ավերակները վերադարձնելու և թե՛ մյուս պահանջները²¹:

Թուրք-ադրբեջանական տանդեմը Յա. Գանեցկու աջակցությամբ կարողացավ հասնել Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ կետի 2-րդ հատվածով նախատեսված սահմանի ճշտմանը՝ Նախիջևան-Սուրմալու աղեղ-ելուստով ընդհանուր սահման ունենալուն: Այդ հարցով զեկուցեց Անդրկովկասի սահմանային հանձնաժողովի նախագահ Բ. Կուզնեցովը²²: Ցավալի է, որ ռազմավարական նշանակություն ունեցող այդ խնդրի առնչությամբ հայկական պատվիրակությունը առարկություններ չներկայացրեց: Ի դեպ, Կարս ժամանած Վեդիի թյուրքերը, ոգևորված Սադարակի ենթաշրջանը Հայաստանից անջատելու որոշումով, անկասկած՝ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ցուցումով, նույնպես հանդես եկան իրենց շրջանը Նախիջևանին կցելու պահանջով: Գոնե այս հարցում Գանեցկին պաշտպանեց Հայաստանի դիրքորոշումը, և այդ պահանջը մերժվեց:

Պայմանագիրը, որի և՛ վերնագիրը, և՛ տեքստը աչքի էին ընկնում բարեկամության կեղծ ձևակերպումներով, ստորագրվեց հոկտեմբերի 13-ին՝ Մոսկվայի պայմանագրի կետերի համեմատությամբ

յամբ առանց էական փոփոխությունների²³: Թուրքիան և Ադրբեջանը կրկին գործում էին միասնաբար, մանավանդ եթե խոսքը վերաբերում էր Հայաստանի օգտին որևէ փոփոխության: Խորհրդային Ռուսաստանն էլ, վերջիններիս իր ազդեցության ոլորտում պահելու մղումով, նրանց զիջումներ էր անում, առաջին հերթին՝ հայկական շահերի հաշվին:

Այսպիսով՝ Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով ունեցավ տարածքային լուրջ կորուստներ: Թուրքիան և Ադրբեջանը, ընդհակառակը, ընդլայնեցին իրենց տարածքները և Սուրմալուն, Սադարակ աղեղով ստացան ընդհանուր սահման: Ցավոք, Խորհրդային Ռուսաստանը, բավարարվելով Նախիջևանի նկատմամբ Խորհրդային վերահսկողության հաստատումով, 1921 թ. արգելք չհանդիսացավ համաթյուրքականության միջանցքի ստեղծմանը, ինչու չէ, նաև Ռուսաստանի դեմ ռազմավարական ճանապարհ:

Վերոհիշյալ պայմանագրերը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից անօրինական փաստաթղթեր էին, քանի որ առաջինը կնքվել էր միջազգայնորեն չճանաչված կողմերի՝ քեմալական Թուրքիայի ու բոլշևիկյան Ռուսաստանի, երկրորդը՝ նույն Թուրքիայի և նույնպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ չհանդիսացող անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև:

Ցավալիորեն ճիշտ 100 տարի անց՝ 2020 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին, պատմությունը կրկնվեց. Արցախը, ենթարկվելով թուրք-ադրբեջանական նոր ագրեսիայի, նոյեմբերի 10-ի Ադրբեջան-Հայաստան-Ռուսաստան եռակողմ հայտարարությամբ կորցրեց իր տարածքի մեծագույն մասը: Այդ հայտարարությունը ևս միջազգային իրավունքի տեսանկյունից անօրինական փաստաթուղթ է: Այն

²¹ Մանրամասն տե՛ս Аковян А., նշվ. աշխ., էջ 113–119:

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 133, թթ. 17–18, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), էջ 527:

²³ Մոսկվայի պայմանագրի համեմատությամբ Կարսում մասնակիորեն փոփոխված պայմաններից թերևս ամենաէականը Ադրբեջանի՝ Նախիջևանի հովանավորությունը երրորդ կողմի չզիջելու վերաբերյալ պահանջի վերացումն էր (տե՛ս Խաչատրյան Կ.Հ., նշվ. աշխ., էջ 54):

կնքվել է առանց Արցախի ներկայացուցչի մասնակցության, թեև տարածքների հարցն ամբողջությամբ վերաբերում էր Արցախի Հանրապետությանը: Այդ փաստաթուղթը, որ ոտնահարում էր նաև ՀՀ շահերը (Ադրբեջանին, այսպես կոչված, «զանգեզուրյան միջանցքի» տրամադրում, ռազմական գործողությունների դադարեցման պահին հայկական կողմի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքների հանձնում Ադրբեջանին և այլն), առանց համաժողովրդական հանրաքվեի, Ազգային ժողովի կողմից վավերացման, դրվեց գործողության մեջ, ինչի հետևանքով ՀՀ-ն ունեցավ ինքնիշխանության, միջազգային սուբյեկտայնության լրջագույն կորուստներ:

Ներկայումս Թուրքիան և Ադրբեջանը, հանդես գալով տարածաշրջանում խաղաղություն հաստատելու պատրաստակամության կեղծ կարգախոսներով, ձգտում են հայկական կողմին պարտադրելու պայմանագիր իրենց երկրների տարածքային ամբողջականությունը ճանաչելու վերաբերյալ, ինչը կնշանակի ինչպես 1921 թ. Կարսի, այնպես էլ 2020 թ. նոյեմբերի 10-ի անօրինական փաստաթղթերի օրինականացում արդեն ՄԱԿ-ի անդամ, այն է՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ Հայաստանի կողմից:

ПАНТЮРКИСТСКИЕ ПРОГРАММЫ В МОСКОВСКОМ И КАРССКОМ ДОГОВОРАХ 1921 Г.

Резюме

Создана огромная историческая литература, касающаяся Московского и Карсского договоров. Тем не менее, некоторые вопросы до сих пор остаются малоисследованными. Их экспертиза очень важна и актуальна, даст возможность понять суть пантюркистских устремлений кемалистской Турции и Советского Азербайджана в

1921 г., глубже осмыслить сущность нынешних региональных процессов.

По Московскому договору армянские территории – Карсская область и Сурмалинский уезд, были переданы Турции. Турецко-армянская граница должна была проходить по руслу рек Ахурян – Аракс. Нахичеваньская область становилась автономной территорией под протекторатом Азербайджана. Садаракский район Ереванского уезда планировалось отрезать к Нахичевани для удовлетворения стремления турецко-азербайджанского тандема: создать общий «тюркский коридор» через Сурмалу – Садарак.

Карсский договор закрепил положения Московского договора без существенных изменений. С точки зрения международного права эти договоры были незаконными документами. Армения понесла серьезные территориальные потери, а Турция и Азербайджан заложили основы пантюркистских программ на Кавказе.

Ключевые слова: Московский и Карсский договоры, Армения, Турция, пантюркизм, Кемаль, Чичерин, советская власть, Нахичевань, Сурмалу.

PAN-TURKISH PROGRAMS IN THE MOSCOW AND KARS TREATIES OF 1921

Summary

Rich historical bibliography has been created regarding the Moscow and Kars Treaties. Nevertheless, some significant issues still remain scarcely explored. It is very important to examine and bring them up-to-date. The issue is about the implementation of pan-Turkic programs according to those treaties of 1921 in Transcaucasia which provides an in-depth understanding of the essence of the current complex regional processes arising from it.

According to the Treaty of Moscow, the Armenian Governorate of Kars and Surmalu district were given to Turkey. The Turkish-Armenian border was to cross the rivers of Akhuryan and Araks. The Nakhichevan region became an autonomous territory under the protectorate of Azerbaijan. It was planned to transfer the Sadarak region of Yerevan Governorate from Armenia to Nakhichevan to satisfy the desire of the Turkish-Azerbaijani tandem to have a common border through Surmalu-Sadarak.

The Treaty of Kars fixed the main points of the Moscow Treaty without significant changes. These two treaties were illegal documents from the point of view of international law. Armenia suffered serious territorial losses, while Turkey and Azerbaijan laid the foundations for panTurkic programs in Transcaucasia.

Key words: *Moscow and Kars treaties, Armenia, Turkey, pan-Turkism, Kemal, Chicherin, Soviet power, Nakhichevan, Surmalu.*

«Հայաստանը և տարածաշրջանը. դասեր, արժևորումներ, հեռանկարներ», Երևան, «Լուսակն», 2022, 432 էջ, էջ 19-40:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ 1921 Թ.
ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ
(ՀԱՅԱՑՔ 100 ՏԱՐԻ ԱՆՑ)

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը: 1920 թ. ապրիլից միջազգային մթնոլորտը սկսեց էապես փոխվել: Դա պայմանավորված էր Թուրքիայում և Ռուսաստանում տեղի ունեցող փոփոխություններով: Պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո այն մասնատվելու՝ հաղթանակած Անտանտի երկրների քաղաքականությունը դժգոհությամբ առաջացրեց թուրք ազգայնական շրջաններում: Համախմբվելով Մուստաֆա Քեմալի շուրջ՝ նրանք դեռ 1919 թ. հաստատվեցին Անկարայում և, չճանաչելով սուլթանական կառավարությունը, շարժում ծավալեցին Թուրքիան մասնատումից փրկելու ուղղությամբ: 1920 թ. հետզհետե ամրապնդվեց Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Վերջինս հաղթանակներ տանելով Դենիկինի և Կոլչակի դեմ՝ մոտեցավ Անդրկովկասի սահմաններին: «Սոցիալիստական հեղափոխությունը» սկսեց արտահանվել Արևելքի երկրներ՝ ռազմական ճանապարհով: Դրան սկսեցին նպաստել Անդրկովկասի բոլմական ճանապարհով: Դրան սկսեցին նպաստել Անդրկովկասի բոլմական ճանապարհով: Դրան սկսեցին նպաստել Անդրկովկասի բոլմական ճանապարհով: Դրան սկսեցին նպաստել Անդրկովկասի բոլմական ճանապարհով:

Քեմալը փորձեց Լենինի կառավարությանը առաջարկել իր ծառայությունները՝ իր հերթին հույս ունենալով ստանալ Ռուսաստանի աջակցությունը Անտանտի դեմ պայքարում: Խորհրդային ղեկավարությունն իր կող-

մից Անտանտի երկրներին համարում էր սոցիալիստական հեղափոխության և Ռուսաստանի թշնամիներ, ուստի չհապաղեց դաշնակցել քեմալականների հետ: Արդեն 1920 թ. ապրիլի 28-ին Քեմալի բավական գործուն աջակցությամբ մուսավաթական Ադրբեջանն առանց դիմադրության ընդունեց 11-րդ Կարմիր բանակին և խորհրդայնացավ: Ռուս-քեմալական համագործակցությունը ընդունեց ավելի գործուն ձևեր: Լենինի կառավարությունը 1920 թ. Թուրքիային տրամադրեց 200 կգ ծովածո ոսկի, մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը փորձեց Ռուսաստանի հե հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ:

Մոսկվա ուղարկվեց հատուկ պատվիրակություն՝ Լևոն Շանթի ղեկավարությամբ: Հայ-ռուսական բանակցություններն ընթանում էին բավական հաջող: Սակայն քննալականներն ու խորհրդայնացած Ադրբեջանը ամեն կերպ խոչընդոտում էին հայ-ռուսական բարեկամական սլայմանագրի ստորագրմանը: Մայիսին սկսված բանակցություններն ի վերջո ընդհատվեցին՝ Երևանում շարունակելու որոշմամբ:

1920 թ. մայիսին Կարմիր բանակը մտավ Ղարաբաղ, հունիսին՝ Զանգեզուր, իսկ օգոստոսին՝ Նախիջևան: Հայկական բանակը չխոչընդոտեց: Օգոստոսի 10-ին՝ նույն Սևրի դաշնագրի կնքման օրը, Թիֆլիսում կնքվեց հայ-ռուսական համաձայնագիր, որով Հայաստանը համաձայնվում էր վերոհիշյալ երեք գավառների ժամանակավոր գրավմանը ռուսների կողմից, իբրև հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքների:

1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում համաձայնեցվեց ռուս-թուրքական «Սրտագին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախա-

գիծը, որով Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի ամբողջականութեւնը, այդ թվում՝ Կարս, Արդահան և Բաթում քաղաքներով, այսինքն՝ 1877 թ. սահմաններով։ Ըստ էության, օգոստոսի 24-ի համաձայնագիրը ուղղված էր Հայաստանի դէմ։ Պատահական չէ, որ շուտով՝ սեպտեմբերի 1-7-ը Բաքվում Կոմիտեների նախաձեռնությամբ հրավիրված «Արևելքի ժողովուրդների համագումարում» ավելի ընդգծվեց քեմալականների ու բոլշևիկների գործակցությունը և այդ գործակցության հակահայկական ուղղվածությունը։ Համագումարին ներկա էր նաև հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի Էնվեր փաշան։ Արևելքի մահմետական ժողովուրդի ոխերիմ թշնամի կոչ արվեց դուրս գալու «սրբազան պատերազմի»՝ ընդդույն լուսինների և ահաբեկիչների, որոնք համարվում են հայկական տարածքների սոցիալիստական հեղափոխություն իրականացնելու համար։ Ուշագրավ է, որ համագումարում Ադրբեյջանը, որն արդեն խորհրդային էր, համարվում էր միջազգային պրոլետարիատի միջնաբերդ, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ իմպերիալիզմի որդ։ Երեքինս ջախջախելու և այնտեղ խորհրդային կարգեր հաստատելու համար նախատեսվում էր օգտագործել քեմալական թուրքերի

ռազմական ուժերը: Այս հակահայկական համագումարից մի քանի օր անց, խորհրդային կառավարության թողտվությամբ և աջակցությամբ, քեմալականները ներխուժեցին Հայաստանի Հանրապետության տարածք: Յավալի է, որ Բաքվի այդ համագումարում ներկա գտնվող հայ բոլշևիկների մի մասը ևս հավանություն տվեց թուրքերի միջոցով հանրապետությունը տապալելու և բռնությամբ խորհրդայնացնելու ծրագրին:

1920 թ. սեպտեմբերի 23-

ին քեմալական բանակը Քյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ հարձակվեց Հայաստանի Հանրապետության վրա:

Հայաստանի կառավարությունը օրենք ընդունեց ամբողջ երկրում ռազմական դրություն հայտարարելու մասին: Կատարվեց զինակոչ: Խստագույն պատիժներ սահմանվեցին դասալիքների, դավաճանների նկատմամբ, ստեղծվեց «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»: Բացի կոմունիստներից, բոլոր քաղաքական կուսակցությունները հանդես եկան հայրենիքի պաշտպանության կոչով: Հայ բոլշևիկները պատերազմական վիճակը նպաստավոր էին համարում Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Ցավոք, նրանց մի մասը նույնիսկ կոչ էր անում չդիմադրել թուրքերին՝ որպես ռուսների դաշնակիցների և հայ ժողովրդի ազատարարների: Դժբախտաբար, այս քարոզչությունը վատ ազդեցություն թողեց ռազմիկների մարտունակության վրա:

Թշնամին արագորեն հասավ Սարիղամիշ և սեպտեմբերի 29-ին առանց դժվարության գրավեց այն: Նույն օրը թուրքերը գրավեցին նաև Կաղզվանը:

Հոկտեմբերի 29-ին թշնամին մոտեցավ Կարսին: Այդ օրիասական օրերին օգնության մասին Հայաստանի կառավարության դիմումները Անտանտի երկրների ներկայացուցիչներին մնացին անպատասխան: Սկսի պայմանագիրը ստորագրած պետությունները, Ազգերի լիգան ոչ մի ջանք չգործադրեցին թուրքերի ու խորհրդային Ռուսաստանի դեմ միայնակ հայտնված Հայաստանը փրկելու ուղղությամբ: Զարմանալիո ռեն բավական արագությամբ հայկական բանակը բարոյալքվեց, սկսվեց զանգվածային դասալքություն: Պատահական չէ, որ հոկտեմբերի 30-ին, առանց լուրջ դիմադրության, թշնամուն հանձնվեց ռազմավարական մեծ կարևորություն ներկայացնող Կարսի բերդը: Շուրջ 3 հազ. հայ զինվորներ գերի ընկան, այդ թվում՝ 120 սպա, գեներալներ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, Բ. Արարատյանը և ուրիշներ: Օգտվելով հայերի թանր վիճակից՝ վրացիները, որոնց հետ համաձայնեցված էր քեմալական հարձակումը, գրավեցին Արդահանը: Նույն ժամանակ Կարմիր բանակը ռազմակալած էր պահում Ղարաբաղը, Զանգեզուրը:

Կարսի անկումից հետո թուրքերը արագորեն ուսման գնացանք՝ Կարսի մատուցներին և Նոյեմբերի 5-ին կնքված զինադադարի պայմաններում, մտան քաղաք։ Ուշագրավ է, որ նրանք այնտեղ Նոյեմբերի 6-ին տեղի որոշ հայ բուլնիկների աջակցությամբ, գավառում «հայտաբարեցին» խորհրդային իշխանություն, իսկ Նոյեմբերի 7-ին՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 3-րդ տարեդարձի օրը, կազմակերպեցին շքերթ։ Վրացիները չհապաղեցին այժմ էլ պահանջել Լոռին։ Նոյեմբերի 13-ին Հայաստանի հետ ձեռք բերած համաձայնությամբ՝ նրանք բռնազավթեցին Լոռու Չեզոք գոտին։ Նոյեմբերի 18-ին հայկական կողմը հարկադրված ընդունեց թուրքերի առաջարկած զինադադարը և ռազմական գործողությունները դադարեցին։ Հայտնվելով դիվանագիտական և ռազմական մեկուսացման մեջ՝ Հայաստանը պարտություն կրեց։

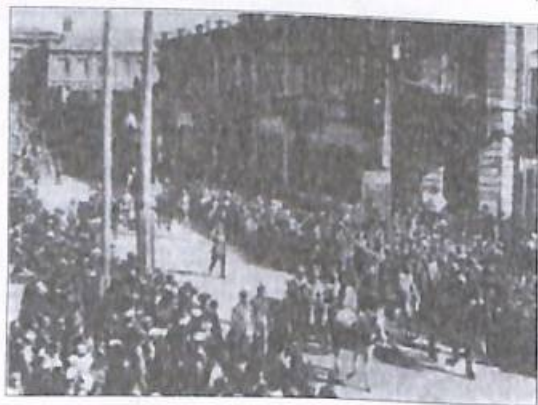
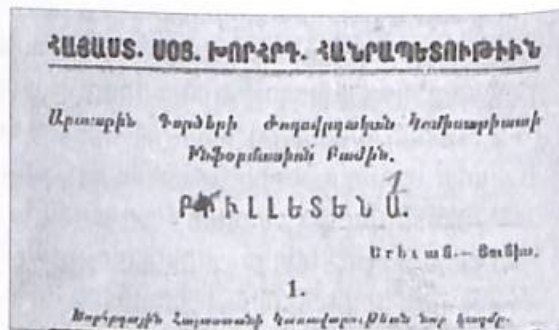
կրեց:
1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայիեղկոմը 11-րդ բանակի օգնությամբ Ադրբեջանից մտավ Իջևան և հայտարարեց երկրում խորհրդային իշխանություն: Դեկտեմբերի 2-ին Երևանում դաշնակցությունը խաղաղ ճանապարհով իշխանությունը հանձնեց: Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին,

Ալեքսանդրապոլում կնքվեց հայ-թուրքական պայմանագիր, որով պատերազմն ավարտվում էր:

Ալեքսանդրապոլի հաշտությամբ հայ-թուրքական սահմանագիծն անցնելու էր Ախուրյան-Արաքս գծով (ինչպես այսօր), երբեք Թուրքիայի կազմում չեղած Սուրմալուի գավառն անցնում էր Թուրքիային, Նախիջ-ևանում մտցվելու էր հատուկ կառավարում՝ թուրքերի հսկողությամբ: Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, ունենալու էր միայն 1500 հոգանոց զորք: Չնայած Շիրակը մնալու էր Հայաստա նին, սակայն թուրքերը դեռ չշտապեցին այնտեղից դուրս գալ:

Այսպես, քննալարովշկիան գործակցության արդյունքում կործանվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը:

Հայաստանի խորհրդայնացումը: 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեյջանի խորհրդայնացումից հետո 11-րդ Կարմիր բանակը մտավ Ղարաբաղ, Ջանգեղուր և Նախիջևան: Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ քննալականներն ամրապնդեցին իրենց բանակը և բոլշևիկների համաձայնությամբ 1920 թ. սեպտեմբերին ներխուժեցին Հայաստան: Հայ

Կոմիտե՝ Սարգիս Կասյանի նախագահությամբ: Այն ժամանեց Ղա-

զախ՝ այնտեղից Քարվանսարա (Իջևան) անցնելու և Հայաստանում խորհրդային իշխանության համար պայքար ծավալելու նպատակով:

Մայիսին Մոսկվայում ընդհատված հայ-ռուսական բանակցությու-
նները վերսկսվեցին միայն հոկտեմբերին: Խորհրդային կառավա-
րությունը Երևան ուղարկեց Բ. Լեզրանի պատվիրակությանը, որին
հանձնարարված էր հասնել խաղաղ ճանապարհով Հայաստանի
խորհրդայնացմանը և նրա տարածքով դեպի Թուրքիա զինամթերք
տեղափոխելուն: Հայաստանն էլ ձգտում էր Ռուսաստանի կողմից իր
ճանաչմանը և ուսման միջոցով թուրքական ագրեսիայի դադարեց-
մանը: Հոկտեմբերի 28-ին Թիֆլիսում Լեզրանը առաջարկեց Հայաս-
տանին՝ թույլատրել ռազմամթերք տեղափոխելու Թուրքիա հայկական
երկաթուղով, փոխարենը խոստանալով Զանգեզուրի և Նախիջևանի
միացումը Հայաստանին: Հոկտեմբերի 28-ին կնքվեց հայ-ռուսական
համաձայնագիր վերոհիշյալ պայմաններով: Սակայն շուտով Ադրբեյջա-
նը խիստ դժգոհություն հայտնեց Զանգեզուրի և Նախիջևանի կապա-
կցությանը և ջանք չխնայեց հայ-ռուսական հարաբերությունները վատ-
թարացնելու համար: Դրանից հետո Երևանում Լեզրանի հետ բանակ-
ցություններն ընթացան ավելի դժվարին պայմաններում: Չմոռանալով,
որ մյուս կողմից Ռուսաստանի վրա ճնշում էր բանեցնում նրա դաշնա-
կից Թուրքիան՝ չհանդուրժելով հայրուսական մերձեցումը:

1920 թ. նոյեմբերի 19-ին Բ. Լեգրանին ընդունեցին ՀՀ վարչապետ Հ. Օհանջանյանը և զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը, որտեղ ռուսական կողմը ուղղակիորեն դրեց Հայաստանը ռուսական բանակի միջոցով խորհրդայնացնելու պահանջը: Հայկական կողմը այդ պահանջն ընդունեց պայմանով, որ Ռուսաստանը երաշխավորի ապագա խորհրդային Հայաստանի սահմանները 1914 թ. վիճակով, այսինքն՝ Կարսի մարզի հետ միասին: Բացի այդ քայլից, դաշնակցությանը երկիրը փրկելու մեկ այլ քայլ կատարեց. նոյեմբերի 23-24-ին Օհանջանյանի կառավարությունը հրաժարական տվեց: Կազմվեց նոր կառավարություն ձախ-դաշնակցականներից և էսեռներից: Վարչապետի պաշտոնը տրվեց Սիմոն Վրացյանին, որի կառավարությանը վիճակված էր գործելու ընդամենը 10 օր:

Վրացյանի կառավարությունը Նոյեմբերի 24-ին Խատիսյանի ղեկավարությամբ Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց պատվիրակություն՝ թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու համար:

Նոյեմբերի 29-ին Հայկեդկոմը 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերի ուղեկցությամբ Ղազախից մտավ Քարվանսարա և այնտեղ շինծու բանվորագյուղացիական ապստամբության անունից, Հայաստանում հայտարարեց օրինական իշխանության տապալման և

խորհրդային իշխանության հաստատման մասին: Հեղկոմի հրապարակած հատուկ ղեկավարացիայով Հայաստանը հռչակվում էր խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն: Հայկական բանակը դիմադրություն ցույց չտվեց: Դա ոչ թե խորհրդային իշխանության նկատմամբ հավատի արդյունք էր, այլ ռուսական կողմորոշման: Շատերը իրավամբ երկիրը փրկելու միակ միջոցը տեսնում էին Ռուսաստանին միանալու մեջ:

Ստանալով Քարվանսարայում հեղկոմի ընդունած հայտարարության լուրը՝ Լեգրանը ղեկտեմբերի 1-ին վարչապետ Վրացյանին առաջարկեց հրաժարական տալ հոգուտ հեղկոմի: Նույն օրը դաշնակցության բյուրոն, պառլամենտի դաշնակցական խմբակցությունը, որոշեցին ընդունել «կարմիրների առաջարկը խորհրդայնացման մասին»:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ստորագրվեց համաձայնություն Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի և Հայաստանի կառավարության լիազորներ Դրոյի և Հ. Տերտերյանի ստորագրությամբ: Համաձայնագիրը բաղկացած էր 8 կետից և պարունակում էր շատ կարևոր դրույթներ: Առաջին կետով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հրաժարվում է իշխանությունից և այն ժամանակավորապես, մինչև հեղկոմի ժամանումը Երևան, հանձնում Կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ Դրոյի և Ռուսաստանի կոմիսար Սիլինի ղեկավարությամբ: Հեղկոմի կազմի մեջ պետք է մտնեին 5 բուլշևիկներ

և 2 դաշնակցականներ (Դրոն և Վրացյանը, ընդ որում, Դրոն ստանձնելու էր բանակի հրամանատարությունը): Հաջորդ կետերով Ռուսաստանը և Հայկեդկոմը պարտավորվում էին բռնություններ չգործադրել տանը և հալածելու պարտավորվում էր մտնել բանակցությունների մեջ ռավարությունը պարտավորվում էր մտնել բանակցությունների մեջ Թուրքիայի հետ և սահմանների հարցում պաշտպանել Հայաստանին:

Այսպես, խորհրդա-քեմալական համագործակցության հետևանքով 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կործանվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը, որը գոյություն ուներ 1918 թ. մայիսի 28-ից: Դաշնակցությունը խոհեմ գտնվեց և իշխանությունը հանձնեց անարյուն: Թեև ընկավ հանրապետությունը, սակայն նրա գոյությունը անհետևանք չմնաց: Նրա հիմքի վրա բուլշևիկները պարտավորված ստեղծեցին նոր հանրապետություն՝ խորհրդային Հայաստանը, որի 70-ամյա պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդն ապրեց տնտեսական ու մշակութային խոշոր առաջընթաց:

Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Ադրբեջանին: Շնորհիվ խորհրդային Ռուսաստանի հետ ռազմական համագործակցության, քեմալականները զգալիորեն ամրապնդեցին իրենց դիրքերը և հսկողություն սահմանեցին Թուրքիայի մի զգալի հատվածի

վրա: 1921 թ. փետրվարմարտին, երբ Հայաստանում բռնկվել էր ժողովրդական ապստամբություն բոլշևիկների դեմ, նրանք Մոսկվայում բանակցություններ սկսեցին խորհրդային ղեկավարության հետ: Խորհրդային Հայաստանից կոնֆերանս ուղարկվեց Ալ. Բեկզադյանի պատվիրակությունը: Սակայն թուրքական կողմը շատ խորամանկորեն օգտագործեց այն հանգամանքը, որ փետրվարի 18-ին Երևանում տապալվել է հեղկոմը, ուստի նրա ներկայացուցիչ Բեկզադյանը լիազորված չէ ներկայացնելու Հայաստանի շահերը: Արդյունքում Բեկզադյանին արգելեցին մտնել կոնֆերանսի դահլիճ: Այսպես 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքվեց խորհրդաթուրքական «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագիրը: Այն կնքվեց առանց հայ ժողովրդի կենսական շահերը հաշվի առնելու և առանց հայերի մասնակցության: Պայմանագիրն իր սուր ծայրով ուղղված էր Հայաստանի դեմ: Այս ամոթալի պայմանագրի կնքման գործում իրենց մասնակցությունն ունեցան Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարները և ազգությունների ժողովում Ի. Ստալինը: Պատահական չէ, որ թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվա գալու ճանապարհին մի քանի օր հանգրվանել էր Բաքվում և կնքվելիք պայմանագրի տեքստը համաձայնեցրել ադրբեջանցիների հետ: Ինչ վերաբերում է Ստալինին, որը հայտնի էր իր հակահայկական կեցվածքով, նա ջանք չխնայեց, որպեսզի Ռուսաստանի արտգործնախարար Չիչերինը հրաժարվի իր հայամետ դիրքորոշումից և կոնֆերանսում մեծ զիջումներ կատարի թուրքերին: Իզուր չէ, որ

վերջինիս տեղակալ, հայազգի Լևոն Կարախանը չմտցվեց խորհրդային պատվիրակության կազմի մեջ: Փաստորեն Մոսկվայի կոնֆերանսում հաղթանակեց Ստալինի այն թեզը,

թե հանուն համաշխարհային հեղափոխության, «հայ ժողովուրդը պետք է հրաժարվի ոչ միայն դաշնակցականների մեծ Հայաստանի գաղափարից, այլև հայկական համարվող հողերի միավորման համեստ ցանկությունից»: Ավելին՝ կոնֆերանսի նախօրյակին, ընդունելով թուրքական պատվիրակությանը, Ստալինն ասել էր, թե հարկ չկա անհանգստանալու կոնֆերանսում Հայկական հարցի խնդրով, քանի որ

«Դուք այն լուծել եք: Եթե դեռևս մնացել են չլուծված հարցեր՝ վճռեք մինչև վերջ»:

Մարտի 16-ի պայմանագրով Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը և նրա իրավունքները նաև Կարսի մարզի նկատմամբ: Թուրք-հայկական սահմանագիծն անցնելու էր Ախուրյան-Արաքս գծով: Ռուսաստանը ստանում էր Բաթում նաև վահանգիստը՝ փոխարենը Թուրքիային զիջելով երբեք նրա կազմում չեղած հայկական Սուրմալուի գավառը: Քեմալականները պարտավորվում էին ազատել Ալեքսանդրապոլի գավառը: Նախիջևանի մարզը դառնում էր ինքնավար տարածք Ադրբեջանի խնամակալությամբ, որ այդ իրավունքը նա մեկ այլ երրորդ պետության զիջել պայմանով, որ այդ իրավունքը գնում էր Հայաստանին չզիջեր կարող (հոդված 3): Պարզ է, որ խոսքը գնում էր Հայաստանին միացյալ հանձնելու մասին: Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի միացյալ հանձնաժողովը կատարելու էր շտկում Նախիջևանի և Հայաստանի սահմանի մի հատվածում:

Թուրքիան պարտավոր էր ազատել նաև Ալեքսանդրապոլ-Նախիջևան երկաթգիծը: Խորհրդային Ռուսաստանը պայմանագրով պարտավորվում էր նաև ջանքեր գործադրել նմանօրինակ պայմանագիր Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև կնքելու համար:

Մոսկվայի կոնֆերանսից հետո Ալ. Բեկզադյանը բողոք ներկայացրեց խորհրդային կառավարությանը իր պատվիրակությանը մասնակցությունից զրկելու և հակահայկական պայմանագիր ստորագրելու համար: Սակայն այդ բողոքը ոչ մի գործնական նշանակություն չունեցավ: Պայմանագրի ստորագրումից հետո էլ թուրքերը չշտապեցին հեռանալ Ալեքսանդրապոլի գավառից, որը մնալու էր Հայաստանին: Այն ազատվեց միայն ապրիլի 22-ին՝ այնտեղ իրականացված կոտորածներից ու թալանից հետո: Խորհրդային Ռուսաստանը օգտագործեց Հայաստանի թուլությունը՝ նրան այս պայմանագիրը պարտադրելու համար:

1921 թ. մայիսի 7-ին Բաքվում հավաքվեցին անդրկովկասյան խորհրդային երեք հանրապետությունների պատվիրակությունները՝ Թուրքիայի հետ Մոսկվայի պայմանագրից բխող պայմանագրեր կնքելու համար: Մշակվեց ընդհանուր մոտեցում, որի համաձայն, Թուրքիայի հետ բանակցություններում երեք հանրապետությունները պետք է հանդես գային միասնաբար: Նախատեսվում էր հիմնականում պահպանել Մոսկվայի պայմանագրի կետերը, որոշ ճշտումներ մտցնել, որոնք բխում էին Հայաստանի շահերից. հասնել Սուրմալուի գավառի Կողբի աղահանքերից Հայաստանի օգտվելու իրավունքի շնորհմանը: Հայաստանը ձգտում էր նաև ձեռք բերել Նախիջևանի նկատմամբ հովանավորության իրավունքը և այլն:

Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև Կարսի կոնֆերանսը հրավիրվեց 1921 թ. սեպտեմբերի 26-ից հոկտեմբերի 13-ը: Հայկական պատվիրակության

կազմում էին Ասքանազ Մոավյանը (նախագահ) և Պողոս Մակինցյանը: Թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր Քյազիմ Կարաջանը: Թուրքական պատվիրակությունը ժամանակ աչքի էր ընկել բեքիրը, որը թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ աչքի էր ընկել իր հակահայկական կեցվածքով: Խորհրդային Ռուսաստանը ներկայացնում էր Յակով Գանեցկին: Հայկական պատվիրակությունը փորձեց հոգուտ Հայաստանի որոշ ճշտումներ մտցնել Մոսկվայի պայմանագրի մեջ: Մոավյանը թուրքական կողմին առաջարկեց Հայաստանին հանձնել Ախուրյանի աջ ափին մնացող պատմական Անի մայրանիստ հանձնել Ախուրյանի աջ ափին մնացող պատմական Անի մայրաքաղաքի ավերակների շրջանը, իրավունք շնորհել Սուրմալուի գավառի Կողբի աղահանքերից օգտվելու համար, վերադարձնել Ալեքսանդրապոլի դեպոյից թուրքերի բռնագրաված գույքը:

Քյազիմ Կարաբեքիրը շողորորթ ելույթ ունեցավ՝ ասելով, թե Թուրքիան չի խուսափում հոգուտ «եղբայրական» հայ ժողովրդի գիշելու վերոհիշյալ շրջանները: Սակայն ինքը լիազորված չէ Մոսկվայի պայմանագրով նախատեսված

սահմանագծում փոփոխություններ կատարել: Պայմանագրի կնքումից հետո նա այդ մասին տեղյակ կպահի իր կառավարությանը և հուսով է, որ մերժում չի ստանա: Պայմանագիրը ստորագրվեց հոկտեմբերի 13-ից հետո՝ Մոսկվայի պայմանագրի կետերի համեմատությամբ առանց որևէ էական փոփոխության: Ուշագրավ է, որ Թուրքիան և Ադրբեջանը նու-

րից գործում էին միասնաբար, մանավանդ, եթե խոսքը գնում էր Հայաստանի օգտին որևէ փոփոխության: Պատահական չէ, որ Կարս էին ժամանել նաև Վեդիի թուրքերը, որոնք ձգտում էին հասնել իրենց շրջանը Նախիջևանին միացնելուն: Սակայն Հայաստանի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչները մերժեցին այդ պահանջը:

Այսպես, Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով ունեցավ տարածքային լուրջ կորուստներ: Ցավալիորեն, ճիշտ հարյուր տարի անց՝ 2020 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին Հայաստանի Հանրապետությունն ու Արցախը ենթարկվեցին թուրք-ադրբեջանական նոր ագրեսիայի, որի արդյունքում բռնազավթեց Արցախի Հանրապետության տարածքի մեծագույն մասը:

*«Գիտության աշխարհում»,
Երևան, 2021, № 1, էջ 12-21:*

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՎ ԳԱՎԱՌԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲՈՒՆԱԶԱՎԹՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

**(«Կոմունիստ» թերթի 1920-1921 թթ.
հաղորդագրություններում)**

Բանալի բառեր՝ Ալեքսանդրապոլ, թուրքական բռնազավթում, «Կոմունիստ» թերթ, հայերի ցեղասպանություն, Մ. Տեր-Գրիգորյան, Ա. Նուրիջանյան, Ս. Կասյան, Ա. Բեկզադյան, Պ. Մակինջյան:

Նախաբան

Ինչպես 1918 թ. մայիսին, այնպես էլ 1920 թ. նոյեմբեր – 1921 թ. ապրիլ ամիսներին թուրքական զորքը, գրավելով Ալեքսանդրապոլը և գավառը, բազմաթիվ անօրինականություններ է իրագործում¹: Երևանում հայերենով հրատարակվող Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ու ՀՍԽՀ Ռազմիեղկոմի օրգան «Կոմունիստ» թերթը 1920-1921 թթ. մեկնաբանություններ և տեղեկատվություն է տվել հայկական տարածքները բռնազավթած թուրքական զորքի, քրդական ու մահմեդական ավազակախմբերի կողմից կատարված հանցագործությունների մասին, Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի հանցավոր համագործակցությունը զավթիչների հետ, Հայաստանի և Ռուսաստանի իշխանությունների փորձերը թուրքական զորքը քաղաքից ու գավառից դուրս բերելու և այլ հիմնախնդիրների մասին:

Հարկ է նշել, որ սկզբնական շրջանում խնդրո առարկա բոլահիկյան մամուլը փորձում էր ապատեղեկատվություն տարածել, սա-

¹ Տե՛ս Կ. Սարգսյան. – http://ysu.am/files/10K_Sardaryan.pdf, էջ 79-86, Կ. Ալեքսանյան. 2009, - 2, էջ 123-143, Կ. Ալեքսանյան. 2012, էջ 360-361, Կ. Ալեքսանյան. <http://www.Shirakcenter.sci.am/pictures/ashkhatakazm/k.aleksanyan/hator%2016.pdf>, Հայոց պատմություն. 2010, հ. 4, գիրք I, էջ 338:

կայն որոշ ժամանակ անց, երբ, հավանաբար, Ալեքսանդրապոլի իր թղթակցից, ով հանդես էր գալիս «Պատրիկ» կեղծանունով, սկսեց ստանալ տարաբնույթ հաղորդումներ, կտրուկ փոխեց տպագրվող նյութերի բնույթը: Թերթը սկսեց ներկայացնել թուրք - քրդական ելուզակների կողմից իրականացվող ավազակությունները, բնակչության կոտորածները, անօրինականությունները: Հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ Բաքվում հայերենով հրատարակվող «Կոմունիստ» թերթն աշխատում էր քողարկել վերը նշված բռնությունները, սպանությունները և անօրինականությունները, որոնց մասին ահազանգում էր Երևանում լույս տեսնող «Կոմունիստը»:

Թուրքական բանակի մուրքն Ալեքսանդրապոլ և հեղկոմի կազմակերպումը

1920 թ. սեպտեմբերի 22-ի լույս 23-ի գիշերը թուրքական զորքը հարձակվում է Հայաստանի Հանրապետության վրա, սկսվում է թուրք-հայկական պատերազմը, որն ավարտվում է նոյեմբերի 18-ին հայկական կողմի պարտությամբ: 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին ՀՀ զորքի մեծ մասն Ալեքսանդրապոլից նահանջեց: Այդ ժամանակ կազմվում է քաղաքային վարչություն՝ Լևոն Սարգսյանի գլխավորությամբ²: Տեղի կոմունիստները պատգամավորություն են ուղարկում թուրքերին ընդառաջ՝ Ախուրյանի ափին նրանց դիմավորելու և բանակցելու նպատակով: «Ստանալով երաշխավորություն, որ տաճկական զորքը մտնում է քաղաք խաղաղ նպատակներով, կոմունիստների պատգամավորությունը թուրք հրամանատարության շտաբի մի քանի սպաների հետ մտավ քաղաք», – գրում է թերթը³:

1920 թ. նոյեմբերի 5-ին թուրքերը գրավում են Ալեքսանդրապոլի բերդն ու կայարանը⁴, իսկ նոյեմբերի 17-ի առավոտյան Ալեքսանդ-

² Կ. Սարգսյան. էջ 79:

³ «Կոմունիստ» (Երևան), 27.1.1921:

⁴ Նույն տեղում:

րապով է մտնում թուրքական առաջապահ զորքը⁵: Ինչպես նշում է «Պատրիկ» թղթակիցը, «... կոմունիստները, որ արդեն կազմակերպվել էին, ուղարկեցին մի պատգամավորություն Արփաչայ (Ախուրյան - Ռ.Ս.) դիմավորելու նրանց (թուրքական զորքին - Ռ.Ս.): Ստանալով երաշխավորություն, որ տաճկական զորքը մտնում է քաղաք խաղաղ նպատակներով, կոմունիստների պատգամավորությունը թուրք հրամանատարության շտաբի մի քանի սպաների հետ մտավ քաղաք»⁶: Տեղի կոմունիստները, թուրքական հրամանատարության գիտությամբ, հիմնում են Հայաստանի հեղկոմ, որի իրավունքը, սակայն, չունեին, և հռչակում են խորհրդային իշխանություն: Հեղկոմի նախագահի և ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնը զբաղեցնում է Մաթևոս (Արծվիկ) Տեր-Գրիգորյանը: Այն ուներ համապատասխան բաժիններ, այդ թվում՝ քաղաքային և գավառային միլիցիա: Թուրքերը նույնիսկ իրենց «աջակցությունը» ցույց տվեցին. բռնագրավեցին միլիցիոներների արդիական մարտական հրացանները՝ փոխարենը տալով հին «Բերդան» մակնիշի 200-ից ավելի մարտական հրացաններ: Այս և այլ «օգնությամբ» թուրքերը «կակուղ բարձ էին դնում մեր գլխի տակ, շատ մոտիկ բարեկամներ էին ձևանում մեզ: Ամեն մի պահանջ, խնդիր, բողոք «մեծ ուշադրության» էր առնվում, ի հարկե, առանց դրական հետևանքների մեզ համար»⁷:

Պատմաբան Կարինե Ալեքսանյանը նշում է. «Գործեցին միայն իշխանության այն մարմինները, որոնց միջոցով թուրքերն իրակա- նացնում էին բնակչության թալանն ու տեղորը: Մասնավորապես, ներքին գործոց բաժինն ու Արտակարգ հանձնաժողովը իսկական պատուհաս դարձան թուրքական սարսափներն ապրող Ալեքսանդ- րապոլի գավառի բնակչության գլխին»⁸:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ «Կոմունիստ», 28.1.1921:

⁸ Կ. Ալեքսանյան. 2009, № 2, էջ 123:

Հեղկոմը, հավանաբար, իր քաղաքական կշիռը ծանրացնելու համար կամ էլ տեղի տալով թուրքերի խարդավանքներին՝ շարունակում էր հանդես գալ որպես Հայաստանի Ռազմհեղկոմ⁹։ Կարելի է նաև ենթադրել, որ նման գործողությամբ թուրքական հրամանատարությունը ցանկացել է Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը հակադրել Հայաստանի Ռազմհեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանի գլխավորած մարմնի հետ՝ արդարացնելու իրենց բռնությունները՝ քողարկվելով Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի անվան հետ և հնարավորության դեպքում իրենց իշխանությունը տարածեն ողջ Հայաստանով։ Կազմակերպվում են իշխանության քաղաքային և շրջանային մարմիններ։ Այդ մարմիններում, ընդգրկվում են նաև ազգային դիմագիծ չունեցող որոշ անձինք, որոնք հիմնականում սպասարկում էին թշնամուն։ Բացի այդ, թուրքերը Ներքին գործերի բաժնի ու Արտակարգ հանձնաժողովի միջոցով իրականացնում էին «բնակչության թալանն ու տեղորդ»¹⁰։

1920 թ. դեկտեմբերի 5-ին Սարգիս Կասյանը և Հայաստանում Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը, Անկարայի կառավարությունում ՌՍՖՍՀ լիազոր Պոլիկարպ (Բուդու) Մդիվանին ու ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի և Կովկասյան ռազմաճակատի Ռազմհեղկոմ-ի անդամ Գեորգի Օրջոնիկիձեին ուղված հեռագրում խնդրում են արգելել Ալեքսանդրապոլի հեղկոմին հանդես գալ որպես խորհրդային Հայաստանի հեղկոմ և «նրանց պարզաբանեք այն խայտառակ դերը, որ նրանք (Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը – Յու. Բ.) խաղում են թուրքական հրամանատարության ցուցումով»¹¹։

Դեկտեմբերի 6-ին Բ. Լեգրանը Գ. Օրջոնիկիձեին ուղղված հեռագրում տեղեկացնում է՝ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը շարունակում է իրեն անվանել Հայաստանի հեղկոմ, քանի որ իր կողմից Հայաս-

տանում խորհրդային կարգեր են հռչակվել դեռևս նոյեմբերի 18-ին։ Միաժամանակ թույլ է տվել հետևյալ հայտարարությունը՝ «թուրքերի զավթած տարածքներում «հաստատվել են բանվորա-գյուղացիական կարգեր»»¹²։

Սկզբնապես Ալեքսանդրապոլի կոմունիստները, չգիտես ինչու, որևէ գործողության չեն դիմում. չեն բողոքում, չեն ընդվզում քեմալական հրամանատարությանը կատարվող անօրինականություններին, քանի որ նրանց համար «բավարար» էր թուրքերի պատճառաբանությունները՝ նման քայլերի դիմել են ՀՀ զորքերի դիմադրության պատճառով, որոնք նոյեմբերի 9-ին կամ 10-ին, Ջաջուրի մոտ, Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) գլխավորությամբ, ընդհարվել են թուրքական զորքի հետ։ Դա թուրքերի համար առիթ էր շրջակա գյուղերի տղամարդկանց գերելու համար։ Կանայք և երեխաները փախչում են Ալեքսանդրապոլ։ Գյուղերը ենթարկվում են զանգվաթային կողոպուտի¹³։ Ինքնին հասկանալի է, որ այս պնդումը չէր ծային կողոպուտի¹³։ Ինքնին հասկանալի է, որ այս պնդումը չէր ծային կողոպուտի¹³։ Ինքնին հասկանալի է, որ այս պնդումը չէր ծային կողոպուտի¹³։ Ինքնին հասկանալի է, որ այս պնդումը չէր ծային կողոպուտի¹³։

Ինչևէ. «Պատրիկն» արձանագրում է. «... խորհրդային իշխանությունը որոշ պատվար հանդիսացավ տաճկական հրամանատարության առաջ հայ ժողովրդի նկատմամբ նրանց (թուրքերի – Ռ. Ս.) կատարած ավերումների ժամանակ»¹⁴։ Ինքնին հասկանալի է, որ թղթակիցը բավականին «մեղմ» է բնորոշում տեղական խորհրդային իշխանությունների համագործակցությունը քեմալականների

⁹ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 305.

¹⁰ Կ. Ալեքսանյան. 2009, № 2, էջ 123:

¹¹ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 304.

¹² Նույն տեղում, էջ 307:

¹³ «Կոմունիստ», 27.1.1921:

¹⁴ «Կոմունիստ», 28.1.1921:

հետ: Դա էլ միայն սկզբնական շրջանում: «Կոմունիստ» թերթն իր հետագա հոդվածներում սուր քննադատության է ենթարկում հեղկոմականներին:

Թուրքական հանցագործություններն Ալեքսանդրապոլում և գավառում

Մտնելով Ալեքսանդրապոլ՝ քեմալական զորքը սկսում է բնակչության կողոպուտը: Սկզբնապես այս ամենի պատճառը համարվում է Ջաջուռի մոտ տեղի ունեցած ընդհարումը: Ինքնին հասկանալի է, որ պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը. այն միայն առիթ էր: Թուրքական հրամանատարությունը, փաստորեն, խաբել էր կոմունիստներին և սկսել իր համար սովորական «աշխատանքը»՝ կողոպուտն ու սպանությունները: «Պատրիկի» բնորոշմամբ՝ «Տաճկական հրամանատարության, ըստ երևույթին շատ նուրբ, սակայն ըստ էության շատ վուլգար քաղաքականությունը իհարկե անմիջապես չհասկացվեց ու ըստ արժանավույն չգնահատվեց»¹⁵:

Այդ ընթացքում թուրքական գործը ժամանակ առ ժամանակ ներխուժում էր, այսպես կոչված, «չեզոք գոտի», որը սկսվում էր Նալբանդ կայարանից մինչև Ղարաքիլիսայից (Վանաձոր) 17 կմ հեռավորության վրա գտնվող Բոզիգյուլ (Մարգահովիտ)¹⁶: Այս տարածքում հաստատվել էին հայկական և թուրքական դիտորդական առաքելությունները: Վերջիններս իրենց գործողություններին ազատություն տալու և ապահովելու դրանց «արդարացիությունը», տարածում էին ապատեղեկատվություն, թե, իբր, Ղարաքիլիսայի հեղկոմը ոչնչացրել է թուրքական երեք գյուղ¹⁷:

Իրականում կատարվել է հակառակը՝ թուրք զինվորներն են իրականացնում զանգվածային կոդոպուտներ: Ղարաբեյիսայի հեղ-

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ «Կոմունիստ», 02.II.1921:

¹⁷ Նույն տեղում:

կոմի բազմաթիվ բողոքները թուրքական հրամանատարությունն անուշադրության է մատնել, իսկ հանցանքի վայրում ձերբակալվածները չէին պատժվել: 1921 թ. հունվարի 6-ին՝ Սբ. Ծննդյան օրը, կարելի է ենթադրել, որ օրն էլ պատահաբար չէին ընտրել, 50-ից ավելի ասկյարներ, սպայի գլխավորությամբ, հարձակվում են Վորդնավ (Ջրաշեն) գյուղի վրա: Գյուղացիները ոչ միայն հակա-հարված են տալիս, այլև ստիպում են վերադարձնել կողոպուտը¹⁸:

Հարկ է փաստել, որ Հայաստանի Ռազմհեղկոմի անդամ, ռազմական կոմիսար, ծայրահեղ ծախ հայացքներով հայտնի Ավիս Նուրիջանյանն իր սադրիչ հայտարարություններով հրահրում էր թուրքերին շարունակել հարձակումները: Եվ դա այն դեպքում, երբ Ս. Կասյանը և արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ալեքսանդր Բեկզադյանը բազմիցս բողոքներ էին ուղղել թուրքական հրամանատարությանը, տեղեկացրել Մոսկվային կատարվող հանցագործությունների մասին: Ա. Նուրիջանյանը կտրականապես մերժում է Ալեքսանդրապոլում ու չեզոք գոտում թուրք զինվորների և քուրդ ելուզակների կողմից իրականացվող զանգվածային կոռուպուտներն ու սպանությունները: Նրա համոզմամբ՝ նման սադրիչ լուրերը տարածվում են, որպեսզի պատերազմ սկսվի «Խորհրդային Հայաստանի և Ալեքսանդրապոլում կանգնած տաճկական զորքերի մեջ, որպեսզի ... արյան մեջ խեղդեն մեր հեղափոխությունը»¹⁹: Կեղծելով փաստերը՝ հայտարարում է, որ, անձամբ լինելով չեզոք գոտում, չի հանդիպել որևէ քրդի կամ թուրքի: Նրա համոզմամբ՝ «Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկներն այս անգամ ևս գտնվեցին արժանավոր և պարտաճանաչ հեղափոխականներ»²⁰:

Ալեքսանդրապոլի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության շրջանային կոմիտեի օրգան «Կոմունիստ» թերթում տպագր-

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ «Կոմունիստ», 22.XII.1920:

²⁰ Նույն տեղում:

ված հողվածներում հեղինակները իրենց հերթին թուրքերի կատարած անօրինականությունները որակում են որպես «անհասկանալի լուրեր»²¹:

Բ. Լեգրանը դեկտեմբերի 9-ին ահազանգում է Գ. Օրջոնիկիձեին այն մասին, որ Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքերը բացահայտ կողոպտում են ունեցվածքը՝ տանելով ամեն ինչ՝ նույնիսկ որբերի համար նախատեսված պարենը, գյուղացիների ընտանի կենդանիները²²:

1921 թ. հունվարի 19-ին Ալեքսանդր Բեկզադյանը²³ Մոսկվա ուղարկված նոտայում ներկայացնում է քեմալականների կատարած հանցագործություններն Ալեքսանդրապոլում և գավառում: 18-ից մինչև 50 տարեկան արական բնակչությունը բռնի ուժով հեռացվում է բնակավայրերից և ուղարկվում Սարիղամիշ ու Էրզրում՝ հարկադիր աշխատանքների: Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքերի կողմից կողոպտվել են 36 գյուղեր²⁴: Ժողկոմի համոզմամբ՝ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը նման պայմաններում թուրքերի ձեռքում վերածվել է գործիքի²⁵:

Թուրքերի խուսանավումները և սադրանքները

Մուստաֆա Բեմալի կողմից կազմված, այսպես կոչված, Անկարայի կառավարությունն աշխատում էր Ալեքսանդրապոլում և գավառում կատարվող անօրինականությունների մեղքը բարդել նախկին հայկական կառավարության վրա²⁶: Ա. Բեկզադյանը, քեմալական կառավարության արտաքին գործերի կոմիսար Ահմեդ Մուխթարին, Արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին և Պ. Մդիվանուն ուղղված 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ի հեռագրում

հաճոյախոսելով, թուրքերին որակելով որպես հեղափոխականներ, որոնք բոլշևիկների հետ պայքարում են իմպերիալիզմի դեմ, միաժամանակ նրանց ուշադրությունն է հրավիրում Ալեքսանդրապոլում ու գավառում թուրքական հրամանատարության կողմից կատարվող բազմաթիվ անօրինականությունների վրա: Նա հայտնում է, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն իր տրամադրության տակ ունի բազմաթիվ փաստեր, որոնք վկայում են՝ թուրքերը թշնատաբար են վերաբերվում հայերի նկատմամբ. այսպես. «Ալեքսանդրապոլի շրջանում բռնվում է գյուղացիների ողջ տավարը, քաղաքներում բռնագրավման են ենթարկվում պարենային պահեստները, որոնք պահված են անտուն երեխաների և որբերի համար...»²⁷:

Նման գործողություններն որևէ արդարացում չեն կարող ունենալ: Ինչպես ընդունված է դիվանագիտական նման գրություններում՝ Ա. Բեկզադյանը հույս է հայտնում՝ «Ազգային մեծ ժողովի կարողավարությունը ձեռք կառնի բոլոր միջոցները՝ նկարագրված գործողությունների դեմն առնելու և Հայաստանի ազատագրված ժողովուրդների հետ բարեկամական փոխհարաբերություններ սահմանելու համար»²⁸:

Ինչպես և սպասվում էր, նրա հեռագրին Ք. Կարաբեքիրը պատասխանում է ընդհանուր արտահայտություններով՝ որևէ կերպ չանդրադառնալով Ալեքսանդրապոլում և գավառում կատարվող անօրինականություններին: Նա ողջունում է Հայաստանում խորհրդայնության գոյությունը՝ հայտարարելով, որ նախկին հանդային կարգերի հաստատումը՝ հայտարարելով, որ վերածնվող ռապետության գոյությունը «ուղղակի վտանգավոր էր վերածնվող Թուրքիայի համար: Սակայն այժմ, երբ Հայաստանում սահմանվում է խորհրդային իշխանություն մենք խորթ չենք լինի»²⁹: Նման ընդ-

²¹ Կ. Մարդարյան. էջ 80:

²² Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 317.

²³ Պաշտոնը զբաղեցրել է 1920 թ. նոյեմբերի 29-ից մինչև 1921 թ. մայիս:

²⁴ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 355.

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Կ. Մարդարյան. էջ 83:

²⁷ «Կոմունիստ», 14.XII.1920:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ «Կոմունիստ», 15.XII.1920:

հանուր, ոչինչ չասող գրությամբ Բ. Կարաբեքիրը որոշեց, որ Ալեք-սանդրապոլի հայության հարցը փակված է:

Խորհրդային իշխանությունների երկակի մոպեցումները

Որոշ ժամանակ «Կոմունիստ» թերթը չէր անդրադառնում Ալեքսանդրապոլի հիմնախնդրին: Նրա էջերում կարելի է հանդիպել տարբեր բնույթի հոդվածների, ինչպես օրինակ՝ Երևանի և այլ բնակավայրերի բանտարկյալների մի մասի համաներման, Վրաստանում տեղի իշխանությունների կողմից կոմունիստների հետապնդման, Երևանում անցկացվող շաբաթօրյակների, Մոսկվայում համառուսաստանյան խորհուրդների VIII համագումարի ընթացքի ու այլնի մասին³⁰: Սակայն ոչինչ չէր ասվում թուրքական զորքերի և քրդերի կողմից բռնազավթած Ալեքսանդրապոլում ու գավառում ստեղծված ծայրահեղ ճգնաժամային վիճակի մասին:

1920 թ. նոյեմբերի 16-ի Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Վ. Լենինին ուղղված հեռագրում Ի. Ստալինը գտնում էր՝ Թուրքիան իրենից սպառնալիք է ներկայացնում, ուստի չպետք է թույլ տալ, որպեսզի թուրքերն ամրապնդվեն Հայաստանում, քանի որ կունենան ընդհանուր սահման Ադրբեջանի հետ։ Նրա համոզմամբ՝ պետք է խորհրդայնացնել Հայաստանը և «խորհրդային հայկական սեպուղ խրվել Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև»³¹։

Նոյեմբերի 28-ին Բ. Լեգրանը, արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինին ուղղված ռադիոհեռագրում օրինակ բերելով Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի թուրքական զորքերի մուտքի վերաբերյալ հայտարարությունը, տազնապով հայտնում է, որ նման պայմաններում Հայաստանին քեմալացում է սպառնում: Նրան ապշեցրել է այն հանգամանքը, որ Պ. Միլիանին հավատում է թուրքերին

³⁰ «Կոմունիստ», 24.XII.1920, 01.I.1921:

³¹ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 237.

և առաջարկում է օգտագործել «թուրքերի կողմից կազմված «Խորհրդային Հայաստանի Ռազմեղկունը»³²։

Այդ ժամանակ Կովկասի խորհրդային «փոխարքա» հորջորջվող Գ. Օրջոնիկիձեն Մոսկվա ապատեղեկատվություն էր ուղարկում, որով ավելի էր սրում իրավիճակը: Դրա վկայություններից է 1920 թ. նոյեմբերի 16-ից 22-ը թվագրված երկտողը, որտեղ Ի. Ստալինին տեղեկացնում է՝ դաշնակցական ջոկատները վերագրավել են Ալեքսանդրապոլը: Նման պայմաններում հեղկոմը ստիպված է եղել ընդառաջ գնալ քեմալականներին³³: Ինքնին հասկանալի է, որ բոլշևիկ գործչի տեղեկատվությունը չի համապատասխանում իրականությանը:

Ի. Ստալինը նոյեմբերի 19-ի գրությունում՝ ուղղված Գ. Չիչերինին, առաջարկում է Գ. Օրջոնիկիձեին ուղարկել հեռագիր հետևյալ բովանդակությամբ. « ... ոչ մի դեպքում չհավատալ քելականների խոսքերին, ... բոլոր ուժերն ուղղել ուժեղացնելու խորհրդային քաղաքականությանը Քեմալի բանակում և նախապատրաստել խորհրդային շարժումը Թուրքիայում...»³⁴:

Գ. Չիչերինը պաշտոնապես դիմում է Ա. Մուխոմարին՝ արձանագրելով, որ իմպերիալիստների դեմ ինքնապաշտպանական պատերազմներ մղող Թուրքիան ու Ռուսաստանը բնական դաշնակիցներ են և առկա խնդիրները հասկանալի են երկու երկրների համար³⁵: Մոսկվան կրկին հավաստիացնում է, որ ամենայն անկեղծությամբ է վերաբերվում Թուրքիային: Միաժամանակ թուրքերին ուղղակիորեն հայտնում է. «Հայաստանի և Թուրքիայի մեջ խաղաղությունը պետք է հիմնված լինի ժողովրդների ինքնորոշման իրավությունը պետք է հիմնված լինի ժողովրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա»³⁶: Խորհրդային կառավարությունը հիշեցնում է քեմա-

³² Նույն տեղում, էջ 262:

³³ Նույն տեղում, էջ 238:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 243:

³⁵ «Կոմունիստ», 28.XII.1920:

³⁶ Նույն տեղում:

լականներին, որպեսզի նրանք անհապաղ հեռանան Ալեքսանդրապոլից և գավառից³⁷:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Գ. Օրջոնիկիձեն շտապում է Վ. Լենինին հայտնել, որ Ալեքսանդրապոլ մտած քեմալականները «մեր նկատմամբ տրամադրված են վերին աստիճանի բարեկամաբար, զինվորները կրում են կարմիր նշաններ և իրենց համարում են Կարմիր բանակայիններ»³⁸:

Գ. Չիչերինը 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ի հեռագրում՝ ուղղված Պ. Մդիվանուն, պահանջում է թուրքերին զենքը հանձնել միայն այն բանից հետո, երբ նրանք կհեռանան Ալեքսանդրապոլից և կանցնեն Ախուրյանի աջ ափը³⁹:

Քեմալական զորքերի հրամանատարությունը, սակայն, չէր էլ մտածում գործնական որևէ քայլի դիմելու մասին: Ավելին, նրա հովանավորությամբ 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ին Ալեքսանդրապոլի Առևտրական դպրոցում տեղի է ունենում Ստ. Շահումյանի անվան Ժողովրդական համալսարանի բացումը:

«Կոմունիստ» թերթի հաղորդագրությունում հայտնվում է, որ համալսարանի բացումը կատարել է Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի հանրային կրթության կոմիսար Նուշիկ Զավարյանը, որից հետո «քաղաքային թատրոնում տեղի ունեցավ ընկեր բանվորների համար ներկայացում»⁴⁰: Հաղորդումից հետևում է, որ միայն դեկտեմբերի 19-ին քաղաքում տեղի են ունենում «մշակութային» խոշոր իրադարձություններ՝ Արշալույս Փանյանի անունը կրող թատրոնի բացումը և ներկայացման բեմադրություն: Հիմնվում է բանվոր Եգոր Սևյանի անունը կրող հեղկոմի հանրային կրթության կոմիսարիատի առաջին գրադարանի բացումը: Ընթերցողներին տեղեկացվում է նաև, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի I, II և IV տեղամասերում

կազմակերպվում են կոմունիստական կազմակերպություններ, իսկ Ղարաքիլիսայի շրջանից Ալեքսանդրապոլ են վերադարձել փախստականների առաջին խումբը⁴¹: Այս տեղեկատվություններն ընթերցող քաղաքացու մոտ կարող է այն տպավորությունը ստեղծվել, թե Ալեքսանդրապոլում և գավառում իրավիճակն այնքան կայուն է և խաղաղ, իսկ իրականում այդ ամենն արվում էր, որպեսզի քողարկվեն կատարվող անօրինականությունները՝ սպանությունները և կոլոպուտը:

Միաժամանակ նման բնույթի հաղորդագրություններով խորհրդային իշխանություններն ամեն գնով ցանկանում էին իրենց ազդեցության տակ պահել քեմալականներին, փորձում էին խուսանալ թուրքերի բացահայտ արհամարհանքը, քանի որ ցանկանում էին քեմալականներին օգտագործել առաջին հերթին Արևելքի երկրներ հեղափոխություն արտահանելու և բրիտանական ազդեցությունից դուրս բերելու, ինչպես նաև՝ վերջիններիս դեմ պայքարելու համար⁴²:

«Կոմունիստ» թերթն իր հերթին հայտարարում է. «Բուլշևիզմն Արևելքի բոլոր ժողովուրդների համար դառնում է նոր Մեկկա, ուր Արևելքի բոլոր ժողովուրդներն որոնում են Լենինին այնպես, ինչպես երբեմն ճանապարհորդներն որոնում են Լենինին այնպես, ինչպես երբեմն Մահմեդին (Մուհամմեդին – Ռ. Ս.) էին որոնում»⁴³: Նման անհեթեթություն երբևիցե հնարավոր չէր պատկերացնել: Համեմատել Վ. Լենինին իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդին հետ կարող էր անցնել միայն հոգեկան լուրջ խանգարում ունեցող անձնավորության մտքում: Եվ դա հայտարարվում է այն ժամանակ, երբ թուրքական մտքում ու քրդական ելուզակախմբերը զանգվածային սպանություններ, կոլոպուտ էին իրականացնում Ալեքսանդրապոլում, գավա-

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Կ. Մարդարյան, էջ 79:

³⁹ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 314.

⁴⁰ «Կոմունիստ», 30.XII.1920:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Ավելի մանրամասն տե՛ս Р. Саакян. 2021, № 2, с. 37–65.

⁴³ «Կոմունիստ», 02.I.1921:

ռում, չեզոք գոտում: Զավեշտալին այն է՝ «եղբայրական» օգնության ձեռք մեկնած քեմալական զինվորներն ամենուրեք հայտարարում էին, որ իրենք բուլշևիկներ են: Սակայն, երբ նրանց հարցնում էին՝ արդյո՞ք կկոպեն ռուս բուլշևիկների դեմ, պատասխանում էին. «... եթե ալլահը ու Կարաբեքիր փաշան ... հրամայեն՝ անշուշտ կկոպի»⁴⁴:

Թուրքական «հանրաքվեն» և բռնությունների սաստկացումը

Դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 11-ին Ա. Բեկզադյանի նոտա է հղում Անկարայի Ազգային մեծ ժողովին և մի շարք պատասխանատու անձանց, ուր մտահոգությունն է հայտնում, որ թուրքական կողմը շարունակում է պնդել 1920 դեկտեմբերի 3-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի իրագործումը: Ժողկոմն անընդունելի է համարում այն սին պնդումը, որ քեմալական զորքերի կողմից գրավված շրջաններում հանրաքվե է անցկացվել, և տեղի բնակիչները կողմ են քվեարկել Թուրքիային միանալուն: Ա. Բեկզադյանը նշում է, որ «հանրաքվեն ոչ մի դեպքում չի կարող համարվել տերիտորիալ վեճերի լուծման համար միակ ուղիղ միջոցը»⁴⁵: Ժողկոմի համոզմամբ՝ հայկական շրջաններում հանրաքվեն չի կարող օրինական լինել հայերի նկատմամբ «վերջին տարիներում գործադրված ահռելի հալածանքների պայմաններում, պայմաններ, որոնք միանգամայն զցում են հանրաքվեի բարոյաբաղադական արժեքը և նրա գործադրման գործնական հնարավորություն»⁴⁶:

Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի ժողկոմ Ա. Մուխթարը 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ի պատասխան նոտայում հայտարարում է, որ թուրքական զորքն Ալեքսանդրապոլ մտնելուց անմիջապես հետո տեղի հայ կոմունիստներից կազմակերպել են իշխանության մարմիններ: Թուրքական կողմը բացահայտ ծաղրում է

հայ ղեկավարներին, երբ լկտիաբար հայտարարում են. «Ինչ վերաբերում է անասուններին և Ալեքսանդրապոլի երեխաների հարցերին, դրանց արդեն Արևելյան բանակի հրամանատարության կողմից երևանում գտնվող զինվորական ներկայացուցչի միջոցով հարկ եղած պատասխանները տված լինելով ուրիշ ավելացնելիք չունենք»⁴⁷: Փաստորեն, թուրքերի համար անասունների և հայ որբերի հիմնախնդիրը գտնվում է միևնույն մակարդակի վրա:

Վերոնշյալ պատասխան նոտայում թուրքերը կրկին պնդում են՝ անցկացված հանրաքվեն օրինական է, և, որ Թուրքիայի կազմում ապրելու ցանկություն են հայտնել ոչ միայն մահմեդականները, այլ հայերը: Ա. Մուխթարը հիշեցնում է, որ հանրաքվեի սկզբունքն առաջադրվել է դեռևս 1918 թ. Բրեստ-Լիտովսկում կայացած բանակցությունների ժամանակ Լև Տրոցկու կողմից: Հայ գործընկերոջը նաև հիշեցնում է, որ մոտակա ժամանակներում գումարվելիք ռուս-թուրքական կոնֆերանսում «մենք տված բացատրությունները կրկնելու և մեր անխախտելի իրավունքները հաստատելու պատրաստ ենք»⁴⁸:

Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությանը մոլորության մեջ գցելուց և Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի հետ «բարեկամական» հարաբերություններ հաստատելուց հետո թուրքերն ավելի են սաստրաքներում բռնություններ գործադրել: Առաջին հերթին հեղկոմին կացնում բռնություններ գործադրել: Առաջին հերթին հեղկոմին կացնում է գավառների նկատմամբ որևէ վերահսկողությունից, գյուղերում իրականացնում են զանգվածային բռնություններ, որոնց մասնակցում են նաև քրդական հրոսակախմբերը: Այդ գործում մասնակցում են նաև քրդական ուներ մեղքը բարդել «անկավերջիներիս ընդգրկումը նպատակ ուներ մեղքը բարդել «անկավարելի» քրդերի վրա: Սպանվում են գավառի կոմիսարներից մեկը և մի քանի միլիցիոներներ: Բողոքների դեպքում թուրքական հրամանատարության ներկայացուցիչ Ռուշտի բեյը միայն ափսո-

⁴⁴ «Կոմունիստ», 03.II.1921:

⁴⁵ «Կոմունիստ», 12.I.1921:

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ «Կոմունիստ», 14.I.1921:

⁴⁸ Նույն տեղում:

սկսել, մարդիկ շտապում են հեռանալ Ալեքսանդրապոլից: Ինչպես երևում է քեմալական հրամանատարության հետագա գործողություններից՝ նրանց հիմնական նպատակներից է խուճապի առաջացումը և մարդկանց փախուստը քաղաքից: Փախստականների բնակարաններն անմիջապես զբաղեցվում են Ջարիշատի և Աղբաբայի շրջանից եկած թուրքերով⁵⁶: Թուրքական անօրինականություններն այն աստիճան ակնհայտ են դառնում, որ թերթի թղթակիցը ստիպված է լինում ցավով արձանագրել. «Տաճիկ փաշաները ձեռներին կարմիր դրոշակ էին առել, սակայն իրապես բորենու արյունառուշտ բնագրներով էին առաջնորդվում»⁵⁷:

1921 թ. փետրվարի 9–12-ի ծածկագիր նամակում Գ. Օրջոնիկիձեն տեղեկացնում է Վ. Լենինին է, որ Անկարայի կառավարության հետ ունեցած հարաբերություններում անհրաժեշտ է հրաժարվել Մուշը, Վանը և Բիթլիսը հայերին հանձնելուց, իսկ ինչ վերաբերվում է Ալեքսանդրապոլին, ապա թուրքերն այնտեղից կհեռանան կամավոր, առանց որևէ հիշեցման⁵⁸:

Ապրիլի 6-ի հեռագրում՝ ուղղված Գ. Չիչերինին, Գ. Օրջոնիկիձեն հայտնում է, որ թուրքերը հրաժարվում են հեռանալ Ալեքսանդրապոլից քանի դեռ Հայաստանի հետ պայմանագիր չի կնքվել: Գ. Օրջոնիկիձեն, ով փետրվարին «համոզված» էր՝ քեմալականները կհեռանան բռնազավթված վայրերից, այժմ պահանջում է թուրքերից կտրականապես հեռանալ Ալեքսանդրապոլից⁵⁹: Ապրիլի 7-ի ճեպագրում՝ ուղղված Պ. Մդիվանիին, Գ. Չիչերինը հանձնարարում է պահանջել թուրքերից հեռանալ այդտեղից՝ հակառակ դեպքում սպառնալ պատերազմով⁶⁰:

Հեղկոմի լուծարումը

Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը, գրեթե լույսայն, աջակցում էր քեմալականներին և մի շարք դեպքերում գործում էր նրանց հետ համատեղ, դարձել էր թշնամու կցորդը: Քեմալականներն էլ իրենց հերթին սիրաշահում էին հեղկոմին՝ թույլ տալով, որպեսզի նա «ղեկավարի» քաղաքը, որը թուրքերին հնարավորություն էր տալիս Կարսում, Սարիղամիշում, Կաղզվանում և այլուր վարել «բացարձակ թուրքոֆիկացիայի քաղաքականություն»⁶¹: Ավելին, թուրքերը բացահայտ սկսում են հովանավորել քրեական տարրերին, որի հետևանքով «Գիշերները թալանն ու մարդասպանությունը առօրյա երևույթների շարքն անցան»⁶²: Այս ամենը հարկադրում է Հայաստանի Ռազմհեղկոմին խիստ միջոցների դիմել՝ 1921 թ. հունվարի 25-ին լուծարել Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը⁶³: Հրաժարականի մասին հայտարարությունը ստորագրել էին հեղկոմի նախագահ Մ. Տեր-Գրիգորյանը, նրա տեղակալ Ն. Զավարյանը և 6 անդամները⁶⁴:

«Կոմունիստ» թերթն իր համարներից մեկում տպագրում է հոդված «Ինչո՞ւ հրաժարվեց Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը» վերնագրով, որտեղ բացահայտ մեղադրում է թուրքական հրամանատարությանը, որի հիմնական նպատակը հայության ոչնչացումն էր⁶⁵: Վերլուծելով թուրքերի վարած քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանում՝ անհայտ հեղինակը եզրակացնում է. «Դիմակները վերջնականապես պատռված են: Քեմալականներն ամենացինիկ կերպով վարում են մի քաղաքականություն, որ իսկական շարունակ

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 374.

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 485:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 488:

⁶¹ «Կոմունիստ», 03.II.1921:

⁶² «Կոմունիստ», 28.I.1921:

⁶³ «Կոմունիստ», 08.II.1921:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ «Կոմունիստ», 03.II.1921:

կությունն է տաճիկ սուլթանիզմի քաղաքականության՝ փոքր, ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ»⁶⁶:

Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը հանդես եկավ հրաժարականի հայտարարությամբ, որտեղ պարզաբանեց լուծարման պատճառները: Նախ նշվեց՝ կոմունիստներն ողջունեցին թուրքական զորքի մուտքն Ալեքսանդրապոլ, սակայն առաջին իսկ օրից պարզվեց, որ հեղկոմը թուրքական հրամանատարության համար ոչ թե «աշխատավորության իշխանությունն է, այլ օկուպացիոն տաճկական զորահրամանատարության մտադրությունների և հրամանների հյուկամակատար»⁶⁷:

Հայտարարության մեջ հեղկոմը բազմաթիվ փաստերով ներկայացնում է թուրքական բռնազավթման ժամանակ քաղաքին ու գավառին հասցված մարդկային և նյութական ահռելի վնասները: Թուրքական հրամանատարությանն արված ցանկացած դիմում, բողոք չի քննարկվել և որևէ գործողություն չի արվել: Սկսած 1921 թ. հունվարի 31-ից՝ թուրք զինծառայողները սպաների գլխավորությամբ, բացահայտ կողոպուտ են սկսել՝ մտնելով Ալեքսանդրապոլի տներն ու տանելով շարժական գույքը՝ աթոռները, մահճակալները, գրասեղանները, վերմակները, հայելիները, վառելափայտը և այլն: Ելուզակները գործել են քաղաքի պարետ Քյազիմ բեյի հրամանով:

Հեղկոմի հայտարարությունում մասնավորապես ասվում է. «Բերված փաստերը հաստատում են անպայմանորեն, որ Ալեք-պոլի հեղկոմի իշխանությունը դառնում է ֆիկցիա, որ վարկաբեկվում է Խորհրդային իշխանության գաղափարը»⁶⁸:

«Կոմունիստ» թերթը երկար ժամանակ չանդրադարձավ բռնազավթված Ալեքսանդրապոլին, քանի որ 1921 թ. փետրվարի 16-ին սկսվել էր հակաբոլշևիկյան համաժողովրդական ապստամբություն:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ «Կոմունիստ», 08.II.1921:

⁶⁸ Նույն տեղում:

Նը, որը ճնշելուց հետո բոլշևիկների ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց Լոռու չեզոք գոտին, որի միջոցով Խորհրդային Ռուսաստանը խորհրդայնացրեց Վրաստանը: Բացի այդ, ընթանում էին ռուս-լեհական՝ խաղաղության և բրիտանա-ռուսական առևտրական բանակցությունները: Երբ Հայաստանում վերականգնվեց խորհրդային իշխանությունը, Վրաստանը խորհրդայնացվեց և կնքվեցին 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական բարեկամության և 1921 թ. մարտի 18-ի ռուս-լեհական խաղաղության մասին պայմանագրերը, նոր միայն Խորհրդային Ռուսաստանը հնարավորություն ունեցավ անդրադառնալ Ալեքսանդրապոլին ու գավառին:

Թուրքական զորքի հեռացումը և խորհրդային իշխանության մարմինների կազմակերպումը

1921 թ. ապրիլի 19-ին «Կոմունիստ» թերթի առաջին էջում տեղադրվեց հետևյալ հաղորդագրությունը. «Թուրքերը թողնում են Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և գավառը: Հայաստանի անբաժանելի մասը վերադառնում է Խորհրդային հայրենիքին»⁶⁹: Թուրքական հրամանատարությունը զորքերի տարահանումը սկսել էր ապրիլի 15-ին և ամբողջությամբ ավարտվելու էր ապրիլի 22-ին: Տեղեկացնելով ին և ամբողջությամբ ավարտվելու էր ապրիլի 22-ին: Տեղեկացնելով այդ մասին՝ թղթակիցը հույս է հայտնում. «Մի քանի օրից հետո Շիրակի չարքաշ, արնաքամ գյուղացիության խղճուկ մնացորդները (նրանց մեծ մասը զոհվել է այս վերջին ամիսներում) դուրս կսողան իրենց գետնափոր խրճիթներից և ... եթե գութան, լծկան ունեն՝ կսկսեն փորել մայր հողը»⁷⁰:

Ինքսին հասկանալի է, որ թուրքերը կարող էին շարունակել մնալ բռնազավթված Ալեքսանդրապոլում՝ շարունակելով կողոպտել այն ամենը, ինչ որ հնարավոր էր: Սակայն ապրիլի 13-ին ռուսական 11-րդ բանակի հրամանատար Անատոլի Գեկկերի «հիշեցումից» հե-

⁶⁹ «Կոմունիստ», 19.IV.1921:

⁷⁰ Նույն տեղում:

հետ, Հայաստանի իշխանությունների փորձերը թուրքական զորքը քաղաքից ու գավառից դուրս բերելու, էթնիկ զտումների, սպանությունների, կողոպուտների և այլնի մասին: Թերթի թղթակիցն իր հաղորդագրություններում մանրամասնորեն վկայակոչում է տարաբնույթ փաստեր, որոնք մերկացնում են թուրք «ինտերնացիոնալիստների» իրական նպատակները:

Քեմալական զորքի, քրդական և մահմեդական զինված ջուկատների գործունեության հիմնական նպատակներից էր ոչ միայն քայքայել Հայաստանի մաս կազմող Ալեքսանդրապոլի և գավառի տնտեսությունը, ոչնչացնել տեղի հայ բնակչությանը, այլև «ազատված» վայրերը բնակեցնել թուրքերով՝ կազմակերպելով, այսպես կոչված, «հանրաքվե»: Սակայն, ռուսական 11-րդ բանակի հրամանատարության նախագուշացումից հետո 1921 թ. ապրիլի 22-ին թուրքական զորքը ստիպված եղավ հեռանալ Ալեքսանդրապոլից և գավառից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանյան Կ. 2009, № 2, Ալեքսանդրապոլի գավառը թուրքական ռազմակալման ժամանակաշրջանում. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», էջ 123–143:

Ալեքսանյան Կ. 2012, Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914–1922 թթ. (փաստաթղթերի ժողովածու), Հայաստանի ազգային արխիվ, Երևան, 512 էջ:

Ալեքսանյան Կ. <http://www.shirakcenter.sci.am/pictures/ashkhatakazm/k.aleksanyan/hator%2016.pdf>

Ալեքսանդրապոլի գավառի վարչաքաղաքական պատկերը 1918–1921 թթ., էջ 49–55:

Սարգսյան Կ. http://ysu.am/files/10K_Sardaryan.pdf. Իրադրությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1920 թ. նոյեմբեր – 1921 թ. հունվար ամիսներին, էջ 79–86:

Ղազախեցյան Վ.Ն. 2003, Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 564 էջ:

Հայոց պատմություն. 2010, հ. 4, գիրք I. Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.) (խմբագրակազմ՝ Վ. Ղազախեցյան և ուրիշ.), Երևան, Զանգակ – 97, 800 էջ + 24 էջ ներդիր:

«Կոմունիստ» (Երևան), 14. XII. 1920, № 8, 15. XII. 1920, № 9, 22. XII. 1920, № 14, 28. XII. 1920, № 19, 30. XII. 1920, № 21, 12. I. 1921, № 30, 14. I. 1921, № 32, 27. I. 1921, № 40, 28. I. 1921, № 41, 01. II. 1921, № 44, 02. II. 1921, № 45, 03. II. 1921, № 46, 05. II. 1921, № 48, 08. II. 1921, № 50, 19. IV. 1921, № 68, 23. IV. 1921, № 71, 29. IV. 1921, № 76:

Аралов С.И. 1960, Воспоминания советского дипломата 1922–1923. М., Изд. Института международных отношений, 220 с.

Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, в 2-х томах, т. 2, ч. 1. Ред. и сост. проф. Ю. Г. Барсегов. М., 2003, «Гардарики», 912 с.

Инджикян О. 1988, № 6, Армянский вопрос и советско-турецкие отношения. – «Вестник общественных наук» АрмССР, с. 3–17.

Саакян Р. 2021, № 2, Первый съезд народов Востока (стенографический отчет: Армения и Армянский вопрос). – «Вестник общественных наук» НАН РА, с. 37–65.

Օ ԹՐԵՇԿՈՅ ՕԿԿՍԱԿԻ ԱԼԵԿՏԱՆԴՐՈՓՈԼՅԱ Ի ԳՍԵՐՆԻԻ

(В сообщениях газеты «Коммунист» 1920–1921 гг.)

Резюме

Ключевые слова: Александрополь, турецкая оккупация, газета «Коммунист», Геноцид армян, М. Тер-Григорян, А. Нуридджанян, С. Касьян, А. Бекзадян, П. Макинцян.

Осенью 1920 г. армянская армия потерпела тяжелое поражение от кемалистских войск. 17 ноября 1920 г. турецкие войска вошли в г. Александрополь и организовали из местных коммунистов Революционный комитет, который фактически стал придатком захватчиков. Жители города и губернии подвергались ежедневным проти-

возаконным действиям со стороны врага: арестам, реквизициям и убийствам. Все ноты или заявления руководства Советской Армении оставались без ответа.

Беззаконные и жестокие действия врага были зафиксированы издающейся на армянском языке в г. Ереване газетой партии большевиков «Коммунист». Турки сначала тайно «покровительствовали» Александропольскому ревкому, после перешли к откровенным действиям: этнические чистки в городе и губернии, передача туркам жилищ убитых или убежавших от преследований армян. Турецкими оккупантами был организован так называемый «референдум» среди жителей с целью сдачи Александрополя и губернии туркам. Во время оккупации Армении был нанесен огромный человеческий и материальный урон. Турки окончательно ушли из Александрополя и губернии 22 апреля 1921 г., после предупреждения командования русской 11-й армии.

ON THE TURKISH OCCUPATION OF ALEXANDROPOL AND ITS PROVINCE

(According to the 1920–1921 reports of the newspaper
“Communist”)

Summary

Key words: Alexandropol, Turkish occupation, newspaper “Communist”, Armenian Genocide, M. Ter-Grigoryan, A. Nurijanyan, S. Kasyan, A. Bekzadyan, P. Makintsyen.

In Autumn 1920, the Armenian army was severely defeated by Kemalist troops. On November 17, 1920, the Turkish army entered the city of Alexandropol and organized the Revolutionary Committee consisting of local Communists, which in fact became an appendage of

the invaders. The residents of the city and the province were subjected to daily illegal actions by the enemy: arrests, confiscations of property, murders. All diplomatic notes or statements of the leadership of Soviet Armenia remained unanswered.

The illegal and cruel actions of the enemy were recorded by the Bolshevik Party newspaper “Communist” published in the Armenian language in Yerevan. At first, Turks secretly “patronized” the Revolutionary Committee of Alexandropol, but afterwards they switched to undisguised actions: ethnic cleansing of the city and province, transferring to Turks the houses of the Armenians killed or escaped from persecution. The Turkish invaders organized so-called “referendum” among the residents, with the aim of surrendering Alexandropol and its province to the Turks. Armenia suffered huge human and material losses during the occupation. The Turks finally left Alexandropol and its province on April 22, 1921 after a warning from the command of the Russian 11th Army.

*«Պարմա-բանասիրական հանդես»,
Երևան, 2021, № 3, էջ 103-120:*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	5
Ռուբեն Սահակյան	
Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան (Ա-Դո)	7
Каринэ Амбарцумян, Ашхен Акобян	
«Армянский вопрос» в общественно-политической по- вестке России и Европы на рубеже XIX – XX вв.	45
Игорь Крючков, Людмила Велико	
Путешествие полковника Д.В. Путяты по Западной Ар- мении и Восточной Анатолии летом 1895 г.: взгляд «им- перского прагматика» на положение армян Османской империи	64
Ruben Sahakyan	
Records of Vardan of Khanasor on Armenian-Tatar Confron- tations of 1905–1906	81
Ваан Меликян	
Армянский вопрос в контексте проблемы власти в Закавказье в 1917–1918 гг.	109
Vahan Melikyan	
The Reactions and Decisions of Transcaucasian and Armenian Parties on the Declaration of the Republic of Armenia	126
Վահան Մելիքյան	
Միջպետական տարաձայնիք և սահմանային խնդիրները անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախութե- լունների հռչակումից հետո (1918 թ. հունիս–հոկտ)	150

Рубен Саакян

Первый съезд народов востока (стенографический отчёт: Армения и Армянский вопрос)	197
Ruben Sahakyan	
Discussions of the Armenian Question at the Second Congress of the Comintern and the First Congress of the Peoples of the East	233
Աշոփ Մելքոնյան	
Համաթյուրքականության ծրագրերը 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում	259
Աշոփ Մելքոնյան	
Հայկական տարաձայնների խնդիրը 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում (հայացք 100 տարի անց)	277
Ռուբեն Սահակյան	
Ալեքսանդրապոլի և գավառի թուրքական բռնազավթ- ման մասին («Կոմունիստ» թերթի 1920–1921 թթ. հաղոր- դագրություններում)	291

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (1895-1923 թթ.)**

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

**АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В МЕЖДУНАРОДНЫХ
ОТНОШЕНИЯХ (1895-1923 гг.)**

СБОРНИК СТАТЕЙ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Նինետա Աղամյանի

Տպագրվել է «Ինֆոկոդի» ՍՊԸ-ի տպարանում

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>